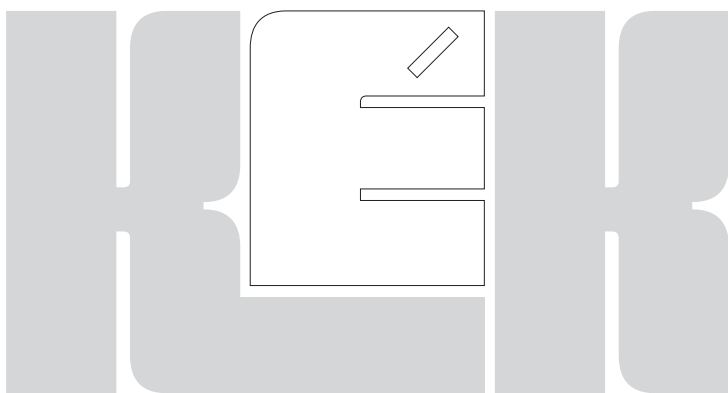


Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Tér – közösség – társadalom



Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében működik.



Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Eszmei támogató: Magyar Szociológiai Társaság

Számunk szerkesztése Tibori Tímea és A. Gergely András munkája

Olvasószerkesztő: Molnár Krisztina

E szám szerkesztésében közreműködött: Csizmady Adrienne PhD városszociológus, tudományos főmunkatárs

Lapszámunk képeit ezúttal Csanádi Gábor fotóiból válogattuk.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A. Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Laki Ildikó, Paksi Veronika, Papp Richárd, T. Kiss Tamás

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta PhD, Jászberényi József PhD, Karbach Erika osztályvezető /FSZEK/, Koncz Gábor PhD, Kraiciné Szokoly Mária PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann osztályvezető /MTA/

Szerkesztőség címe:

MTA TK SZI

1014 Budapest, Úri u. 49.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u.7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

VÁLTOZÓ VÁROSOK

Szirmai Viktória: <i>Az európai urbanizációs szakaszok társadalmi jól-lét problémái és a területi elvű kezelés lehetőségei</i>	5
Olt Gergely: <i>Városok válsága és válság a városokban: Athén példája</i>	13
Csizmady Adrienne – Olt Gergely: <i>Kreatív miliő egy átalakuló negyedben – a romkocsmák belső-erzébetvárosi világa</i>	27
Berki Márton: <i>Szétfőredelve – A Soroksári úti ipari terület funkcionális fragmentációja</i>	43

LAKHATÁS-KÖZÖSSÉG

Konczné Theisler Katalin: <i>Közösségi lakóház Hollandiában – Centraal Wonen Houtwijk, Hága</i>	57
Hegedüs József – Horváth Vera – Somogyi Eszter: <i>Szociális lakásügynökségek</i>	69

OKTATÁS, KÉPZÉS

Kamarás István: <i>Kolhoz Dei</i>	73
Báll Dávid: <i>Interpretációs kérdések – az előadó-művészet és a zenei nevelés szemszögéből</i>	83

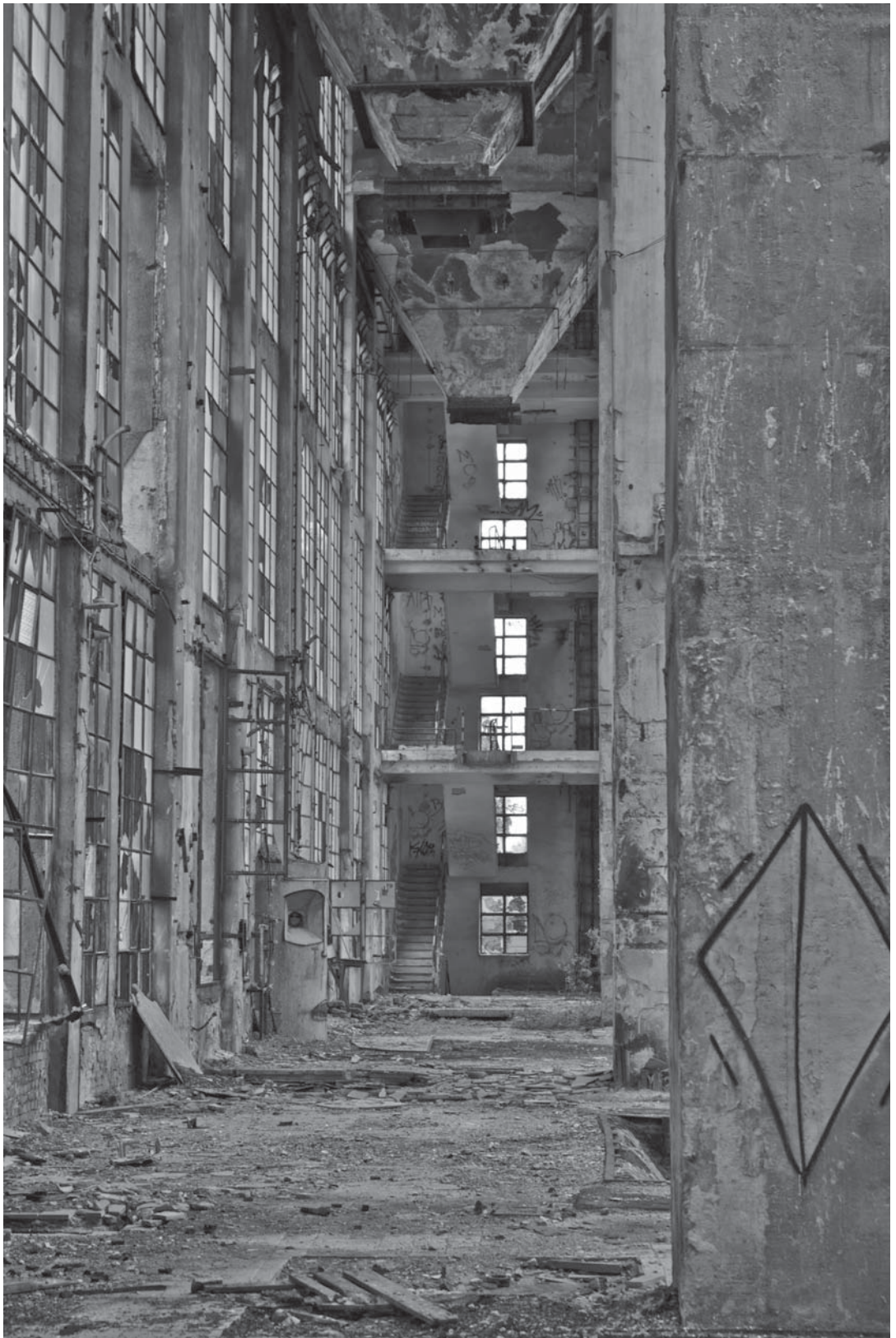
KUTATÁS, MÓDSZER

Király Gábor – Dén-Nagy Ildikó – Géring Zsuzsanna – Nagy Beáta: <i>Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok</i>	95
--	----

SZEMLE

Csepeli György: <i>Gazdag termés – Olvasónapló két könyvről</i>	105
A.Gergely András: <i>Városkeret – városintézmény – modernitás</i>	107

Szerzőink.....	117
----------------	-----



AZ EURÓPAI URBANIZÁCIÓS SZAKASZOK TÁRSADALMI JÓL-LÉT PROBLÉMÁI ÉS

A TERÜLETI ELVŰ KEZELÉS LEHETŐSÉGEI

Bevezetés¹

A 21. század a város évszázada. A világ népességének ma közel 50%-a városi terekben él és ez az arány fokozatosan növekszik. Az előrejelzések szerint 2025-ben a világ népességének közel 62%-a városlakó lesz. A mai Európában a népesség 80%-a városokban, városi térségekben található. A városi népesség növekedése is kifejezi a modern nagyváros növekvő társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális jelentőségét.

A mai nagyvárosok stratégiai szerepeket töltenek be a modernizáció folyamataiban, a globális gazdaság szerveződésében, működésében. Itt koncentrálnak a modernizáció, a gazdasági, társadalmi fejlődés, a globális gazdaság működési feltételei, a történetileg felhalmozott tudás eredményei, a kulturális örökség, az építészeti alkotások, a jólétet és a kényelmet biztosító szolgáltatások, a legmodernebb infrastruktúrák, az ezeket létrehozó, és használó városi társadalmi csoportok, az iskolázott, képzett középosztály, a gazdasági, a politikai és a kulturális elit tagjai. Miközben a modern nagyvárosi terek nagyon ellentmondások. A nagyvárosokban a társadalmi problémák sokasága is megtalálható, a lakóhelyi társadalmi egyenlőtlenségek hagyományos és új struktúrái, a történeti és a mai szegénység, a tradicionális és a modern bűnözés, a természeti környezeti ártalmak, a társadalmi konfliktusok legkülönbözőbb formái, legújabbban a terrorcselekmények, a globális klímaváltozás veszélyei is.

Az urbanizáció történetileg változó szakaszaiban is jelen voltak különböző társadalmi problémák. Az ezeket vizsgáló elméletek, kritikai nézetek, tudományos álláspontok a konkrét történeti, társadalmi körülmények alapján is differenciált megoldási javaslatokat, főként területi elveken nyugvó kezelési módokat kínáltak az urbanizációs feszültségek oldására. A jelek szerint, vagyis a városi társadalmi problémák újratermelődése, illetve az új feszültségek

1 A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Magyar Regionális Tudományi Társaság XI. Vándorgyűlése, 2013. november 21-22. Kaposvár, Az új európai kohéziós politika és várható hatásai, *Városregiónok fejlődése című*, 4. számú szekció keretében hangzott el.

kialakulása alapján, nem sok sikerrel jártak. Vélhetőleg az egydimenziós beavatkozási célok miatt: az egyes urbanizációs ciklusokhoz kapcsolódó kezelési elképzelések alapvetően területi elvűek, vagyis egydimenziósak voltak, amelyekhez nem párosultak strukturális hatásokat célzó elképzelések.

Napjainkban azonban egyre több, a korábbiakhoz képest eltérő, főként strukturális elemekre épülő, komplexebb problémakezelési elméletek is megjelentek, mintegy orvosolva akarván az elődök sikertelenségeit. Szociológiai szempontból ez örvendetes, miközben egy olyan kritikai szempont is felvethető, hogy a strukturális beavatkozáshoz kapcsolódó területi elvek, kezelési módok nem eléggé kidolgozottak, mivel nem vizsgálták a strukturális és a területi elvek összefűződő rendszereit, azt a kérdést, hogy milyen térbeli környezetben, milyen területi adottságok esetében jönnek létre a strukturális mechanizmusok pozitív hatásai. Ez természetesen igen nagy tudományos kihívás, olyan, amely ismételt történeti elemzéseket épp úgy igényel, mint a mai folyamatok feltárását. Ez a tanulmány ezt a célt természetesen nem tudja vállalni, de célul tűzi ki a különböző urbanizációs szakaszokhoz kapcsolódó, eltérő társadalmi problémák kritikai megközelítését, valamint az azokat megoldani törekvő területi elvű javaslatokat, és azokat értékeli. További cél egy olyan komplex strukturális kezelési elmélet ismertetése, amely a strukturális hatások szempontjából rendkívül ígéretes, viszont nélkülözi a területi megközelítést. Végül az is cél, hogy ismerlessen egy olyan kutatást, amelyben a fő törekvés a kétféle megközelítési mód empirikus alapú összekapcsolása.²

2 A publikáció az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Készült a *Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jólét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés* című, TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069 azonosító számú projekt keretében. A projekt és a megalapozó kutatás konzorciumi keretben valósul meg, a Kodolányi János Főiskola irányításával, a győri Széchenyi Egyetem, valamint az MTA Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatási Intézete részvételével, 2013–2015 között. A kutatás vezetője: Prof. Dr. Szirmai Viktória DSc.

1. A globális urbanizáció főbb szakaszainak társadalmi feszültségei

1.1 Az iparosítás, illetve a városrobbanás társadalmi feszültségei

A modern urbanizáció egy olyan ciklikus folyamat, amely meghatározott térségekben (országokban, régiókban, vagy településeken) érvényesül, amelyet konkrét társadalmi, gazdasági, történeti tényezők határoznak meg, és amelyben centralizációs és decentralizációs folyamatok váltják egymást (Enyedi 2011). A modern urbanizációs ciklusok alakulását nagymértékben a hosszú távú gazdasági ciklusok határozzák meg (Enyedi 2012).

A ciklus első szakasza az extenzív gazdasági fejlődés által mozgatott városrobbanás volt, amikor a népesség városi koncentrációja vált jellemzővé. A történelemben addig ismeretlen méretű és jellegzetességű új várostípusok szerveződtek, mindenekelőtt a nagyvárosok, a metropoliszok, a megalopoliszok, amelyek már több város összefüggő láncolataként, tömörüléseként határozhatók meg.

Ez a folyamat a hagyományos települési és életformák válságával járt együtt, a falusi közösségek felbomlásával, a tradicionális életformák felszámolásával. Az urbanizáció, a rohamos városnövekedés kezdeti szakaszában, a városi társadalmakban számos negatív jelenség jelent meg, a falusi közösségek életében még oly fontos családi, rokoni, szomszédügyi kötelékek felleltek, háttérbe szorultak, az egyének individualizálódtak, irányadó életforma-modellek és kapcsolatok nélkül maradtak. Különböző deviáns viselkedési formák is megjelentek, a bűnözés, a prostitúció, az alkoholizmus is jellemzővé vált. Az egyéni elmagányosodás miatt is az öngyilkosság elharapódzott. A szegénység, a lakásnyomor egyre többeket érintett. Az akkor még idillikusan közösséginek látszó falusi társadalmakkal szemben a bűnös város társadalmi képe fogalmazódott meg.

Érthető módon, számos, társadalmi problémákra érzékeny gondolkodó, kutató, köztük építészek is keresni kezdték a problémák megoldását. Ez utóbbiakra két jelentős koncepciót érdemes felidézni. Az egyik, amelyik a meglévő városok negatív jelenségeit, köztük a munkások lakásnyomorát egy másféle várossal, egy jobban tervezett, modernizált, minden lakó számára kedvező életkörülményeket, napfényt és tiszta levegőt biztosítani képes város építésével akarta megoldani. Ez Le Corbusier az 1920-as években kidolgozott – funkcionális szempontok alapján tervezett városfelfogása volt (Le Corbusier 1923).

Ebenezer Howard más javaslat: a városi problémák láttán megtagadta a várost és a kertvárosi ideát vezette be. A tervei szerint a nagyvárosok környékén épülő, de azoktól elkülönülő kertváros – mint egy kompakt település –, lakó- és munkahelyet, a szabadidő eltöltésének teljes körű feltételeit ígéri, úgy, hogy közben társadalmilag is integrálja az ott élőket. Mindeközben a városi és a vidéki életforma lehetőségeit egyidejűleg kínálja (Howard 1902).

Howard kertváros-tervei csak néhány esetben valósultak meg, de különböző várostervezési elképzelésekben érvényesültek a hatásai. A kertvárosi mozgalom eredményeit azonban paradox módon sokkal inkább a meglévő városok védelme, mintsem azok megtagadása adta. Számos európai város környékén épültek később bolygóvárosok, új városok, kertvárosi elővárosok azért, hogy a nagyváros túlzott mértékű terjeszkedését megakadályozzák, a népesség letelepedését meghatározott irányokba tereljék. De azért is, hogy a városból kimenekülőeknek nyugodt, csendes lakóhelyi környezetet nyújtsanak. A kertvárosi eszme relevanciáját, a tervek megvalósulását, vagyis a lakó- és a munkahely egységét hirdető térbeli közösségek kialakulását és hosszú távú fenntarthatóságát az európai esetekben a gazdaságot átformáló új folyamatok, a 19. században még nem is igen érzékelhető, de később az emberek tömegeit vonzó városi szolgáltató szektor dinamikus fejlődése, nem utolsósorban az életmód-igények és -formák átalakulása, azok lokális jellegének enyhülése, majd később a globalizációs trendek írták felül.

A tömeges városi lakáshiány a II. világháború után okozott igen súlyos társadalmi problémákat. Ezek a problémák az Engels által az 1800-as évek közepén leírtakhoz képest is súlyosabbak voltak (Engels 1845), mivel nemcsak minőségi, hanem mennyiségi értelemben is nehézségeket okoztak. A korabeli lakáshiányt növelte az Európát érintő, a volt gyarmatokról az anyaországok felé irányuló, elszegényedési problémákkal is összefüggő, nagy bevándorlási hullám is. Ezek területi válaszáként az európai fővárosok sokaságában határozták el a városszéli nagy lakótelep-építkezéseket, amelyeket előre gyártott, standardizált elemekből hoztak létre. A lakótelepek – nagy elődök, így például Le Corbusier elképzeléseinek megfelelően, életforma-alakító célokat is megfogalmaztak – a közösségi kapcsolatok keretei is kívántak lenni. Ezek a célokat azonban nem sikerült elérni, nem is sikerülhetett, hiszen a helyi életformák alakulása csak részben függ az épített környezettől, inkább a társadalmi szerkezeti sajátosságok alakítják.

Ezek a lakótelepek az első periódusokban az alsó- vagy közép-középosztálybelieknek kínáltak otthont, de az infrastrukturális hiányosságok, a monoton épített környezet miatt elégedetlen és költözni vágyó vagy éppen elköltöző lakosságnak köszönhetően később, az összes érintett európai városban átalakult a társadalmi összetétel. Mára már többnyire alacsonyabb társadalmi státusú vagy a bevándorló népességből szerveződő szegregáció által leginkább érintettek ezek a területek.

Alapvetően hasonló a helyzet a nagy európai fővárosok körül kiépített új városok vagy a poszt-szocialista ipari új városok esetében is. Az eredeti tervek szerint a nagyvárosi problémákkal elégedetlen középosztálybeliek számára épített új városrészek társadalmi is átalakult. A szintén monoton, inger-szegény épített környezetből – akik tehetők – továbbköltöztek kisebb városkörnyéki településekre, vagy távolabbi falvakba.

1.2 A viszonylagos dekoncentráció társadalmi problémái

Az urbanizáció második szakasza, amely a gazdasági fejlődés intenzív korszaka, egyben a népesség relatív területi dekoncentrációja is. A dekoncentráció elsősorban a nagyvárosokat érinti: ekkor zajlik le az agglomerációk képződése, a szuburbanizációs folyamatok is ekkor dinamizálódnak, miközben a városi népesség aránya, a városi gazdaság jelentősége tovább nő (Enyedi 2012). Fejlődésnek indulnak a településhálózat más elemei is: a kis- és középvárosok, egyes falusi települések.

Ebben az időszakban kerül válságba a fordizmus, mint sajátos üzemszervezési forma, ahol a nyersanyag-feldolgozás a termelés helyén folyik, és amelyet a földrajzi koncentrációs hajlam, a nagyvállalatok területi közelségéből adódó agglomerációs előnyök, a nyersanyagforrás, a nagy tömegű munkaerő, a nagy fogyasztópiac és a szállítási útvonalak kombinációjából felépülő gazdasági körzetek, a városnövekedés, különösen a nagyvárosok növekedése jellemez (Enyedi 1996).

A korszak nehézségeit fokozta, hogy a II. Világháborút követő általános modernizáció keretében létrejött állami jóléti-modellek – az 1970-es évek olajválságát, majd az 1980-as, és később az 1990-es évek globalizációs kihívásait követően – súlyos válságba kerültek. A nemzetállamok globális erőkhöz képest gyengébb érdekérvényesítő lehetőségei, a gazdasági, társadalmi válság finansziális nehézségei miatt a jól-léti modellek képtelenné váltak

a fordista városokra még jellemző, viszonylag kiegyenlített társadalmi sajátosságok – így az alacsony munkanélküliség, a jól-léti szolgáltatások, a lokális társadalmi rendszerek dinamizmusa, a relatív térségi-társadalmi integráció – védelmére (Mingione 2010). Mindez megsokszorozta a városi társadalmi konfliktusokat.

1.3 A dezurbanizáció társadalmi feszültségei

Az urbanizáció harmadik szakaszában a dekoncentrációs folyamatok intenzitásának növekedése tapasztalható. A gazdaságban lezajló decentralizációs folyamatok következtében alakul ki az ún. dezurbanizációs szakasz. A termelés globalizálódik. Ez már a poszt-fordizmus periódusa, ahol a nagyvárosokra korábban nem vagy kevésbé jellemző folyamatok már erőteljes formában jelentek meg. Ezek a folyamatok a nukleáris család, a helyi közösségek bomlása, az individualizáció. A hosszú távú munkanélküliség, a városi szegénység, a szakképzetlen (ázsiai, afrikai) munkások európai városok felé irányuló tömeges bevándorlásából is adódó társadalmi konfliktusok felerősödtek. A társadalmi kirekesztés, mint a társadalmi depriváció új panelje, egyfajta társadalmi elosztási problémaként, valamint a 2000-es évek elején létrejött hitelválsággal sújtott, eladósodott középosztály feszültségei szintén érzékelhetővé váltak.

Mindezek a városi társadalmi lét mély válságát mutatják, amit a városi népesség csökkenése is jelez. (Nyugat-Európában 1970 és 1990 között, a poszt-szocialista országokban még 2000 után is ez a folyamat a jellemző). A nagyvárosi középosztály egyre számottevőbb része hagyja el a társadalmi problémákkal, közlekedési nehézségekkel küzdő, a városi szegénységet látható módon koncentráló belső városrészeket, és költözik ki a városkörnyéki elővárosokba, vagy a város környéki településekre. Az európai – így a magyarországi – városkörnyéki népesség rohamosan növekszik.

Ez az urbanizációs szakasz sajátos területi konfigurációk szerveződésével járt együtt. Ezek a város külső peremén található kertvárosi negyedek, vagy önálló városkörnyéki települések, ahol a városi terjeszkedés (angol kifejezéssel az „urban sprawl”) révén a helyi társadalom kicserélődik, többnyire középosztályi jellegűvé válik. Köztük található a városkörnyéki közép- és felső középosztálybeliek új szegregációs területei, a biztonsági emberekkel és a kamerákkal védett és zárt lakoparkok világa is.

A városi terjeszkedés egyes esetekben (például Párizs környékén) új társadalmi tartalmat eredményez a nagyvárosok szélén felépített új városok esetében. Az új városközpontok környezete válik az urban sprawl célterületeivé, immár a (korábban az új városokban élő) középosztály kedvelt lakóhelyévé (Szirmai 2013).

A városi terjeszkedés, és annak területi konfigurációi speciális társadalmi problémákkal járnak együtt: a motorizáció növekedése miatt a természeti környezet súlyosan sérül, a környezeti károk, a lakó- és a munkahely közötti permanens ingázás az érintett lakosság egészségi állapotát is rombolja. A városcentrumok és annak környezete, de a városkörnyéki települések között is éles társadalmi különbségek jönnek létre (Szirmai 2011). Ezek az új konfigurációk képtelenek a nagyvárosi társadalmi problémák kezelésére, hiszen azok a problémák továbbra is megmaradnak, legfeljebb más társadalmi csoportokat érintenek – az ott maradtakat, vagy a régiek helyét elfoglalókat –, miközben erősítik a térbeli társadalmi csoportok szétszabdaltságát és gyengítik a területi társadalmi kohéziót.

1.4. A globalizált urbanizáció társadalmi jelenségei

Az urbanizáció negyedik szakasza – Enyedi György kifejezésével – a globalizált urbanizáció. Ez újabb koncentrációs folyamatokat, ismételt népesség robbanást jelent. Ez a szakasz a globális gazdaság fő folyamatait, a kapitalizmus világrendszerének teljes kibontakozását fejezi ki (Enyedi 2012:58). Ami azt is jelenti, hogy a globális hatások a világ minden részén megjelennek, azokon a helyeken is, ahol még az urbanizáció első három szakasza nem zárult le. Ezek a helyeken a szakaszok egymás utáni rendje, a földrajzi elterjedés folyamata átalakult, specifikálódott.

A globális gazdaság fejlődése, az ebből is adódó globális gazdasági integráció a nagyvárosi fejlődési folyamatok felgyorsulásával, új típusú városi tereket, egész urbánus rendszereket alakított ki (Hall 1966; Castells – Godard 1974; Friedmann – Wolff 1982). Városshociológiai szempontból fontos kiemelni a globális tőkének és intézményeinek erőteljes nagyvárosi, világvárosi koncentrációját (Sassen 1991), amelyek Castells kifejezésével a mai korszak sajátosan új urbanizációs formái (Castells 1972). Ascher szerint a multifunkcionális, a nemzetközi gazdasághoz erősen integrálódott metropoliszok egészen új „tértípusok”. A metropoliszok saját környezetükkel, az országgal, és a többi várossal egy-

szén más kapcsolatokat alakítanak ki, mint ami az ipari városok, illetve a megelőző korok regionális nagyvárosaira jellemző volt (Ascher 1995).

Ebben a szakaszban a globális tőke és képviselői számára fontos nagyvárosközpontok rehabilitációja kezdődik el, s ez kezeli a belváros válságjeleit, nagymértékben lassítja a városközpontból történő népesség-kiráramlást, ezért az itt lakók számának növekedése is megfigyelhető. A belső részek társadalmi szerkezete lényegesen átalakul, a dzsentifikációnak köszönhetően.

A globális urbanizációban szerveződő területi társadalmi szerkezetre az éles regionális egyenlőtlenségek, a társadalmi polarizáció erősödése a jellemző. A gazdagság és a felső osztályok a városközpontokban, és a jó elővárosokban, az alacsonyabb társadalmi osztályok részben a városközpontokban, részben a városkörnyéken koncentrálnak. A térbeli társadalmi szegregáció erősödik.

Az európai városokban a hátrányos helyzetűek inkább a városok szélére szorulnak, az amerikai városközpontokban történetileg a szegények belső koncentrációja volt a jellemző, ma azonban ez is változni látszik: a globális elit „ultra-urbán” érdekei szerint ma már javult a belső negyedek társadalmi státusa (Sassen 1991). Az Egyesült Államokban az 1960 és 1990 között lezajlott hatalmas belvárosi irodaépítési láz, a nagyvárosközponti rehabilitációk, az ott kialakított hotelek, kereskedelmi központok, szabadidő- és kongresszusi központfejlesztések megállították a belső részek leromlását. A változások ellenére is azonban továbbra is igaz, hogy a városszéli települések sokkal nagyobb társadalmi értéket képviselnek a felsőbb osztályok számára.

A globalizáció nemcsak erőteljes társadalmi polarizációt hozott létre, a gazdagok és a szegények mély különbségeit, hanem éles városok (és városrészek) közötti versenyt is eredményezett a befektetésekért, a munkavállalókért, és a középosztály vásárlóerejéért. Ebben a periódusban a területi polarizáció növekedése egyre nyilvánvalóbb, láthatóvá válnak a globális verseny kritériumainak megfelelő városrészek, és a nem megfelelő, stigmatizált városrészek.

2. A városi problémák területi elvű kezelésétől a strukturális elvű problémamegoldásokig

Az urbanizációs ciklusok társadalmi problémáinak értelmezésére többféle tudományos elmélet is létrejött. Ezek között különösképpen az 1920-as

évek elején megjelent „Chicagói Iskola” munkássága fontos. Az iskola által kimunkált ún. humánökológiai elmélet szerint a térbeli társadalmi szerkezet, az ökológiai egységek vagy természetes övezetek (natural areas) a legfontosabb meghatározó tényezői a városi társadalmi jelenségek alakulásának, a város neurotikus jelenségeinek és az emberi kapcsolatok felbomlásának, de a lehetséges társadalmi integrációs folyamatoknak is (Park, Burgess és Mckenzie 1925). Ez az elmélet nemcsak azért volt jelentős, mert hosszú ideig irányadó volt a városi társadalmak kutatásában, hanem azért is, mert megalapozta a társadalmi problémák területi elvre alapozott értelmezését, de a probléma kezelési módját is. Erre példa lehet az, hogy hosszú időn keresztül, szinte minden európai városban releváns policy-törekvés volt, hogy a nagy lakótelep-fejlesztések révén oldják meg a különböző társadalmi strukturális problémákat.

Az 1960-as években azonban már komoly kritikák jelentek meg a kizárólag területi elvre, pontosabban a humánökológia magyarázatára alapozott kutatási iránnyal szemben. Gans vont a elsőként általánosító jelleggel az a következtetést: a városban létező sokféle életforma magyarázatánál alapvetően nem az ökológiai viszonyokból, hanem a társadalmi-foglalkozási rétegződésből kell kiindulni (Gans 1962). Castells pedig határozottan megfogalmazta, hogy a Chicagói Iskola ökológiai determinizmusa túlhaladott, mivel az ökológiai irányzat nem számolt azzal, hogy a tér szerkezete, igénybevétele és fizikai jellege a társadalmi csoportok aktív tevékenységének eredménye (Castells 1972).

Az 1970-es évek óta számos olyan városi probléma jelent meg, amelyeknek nem csupán a magyarázatára nem képes a humánökológiai elmélet, de arra sem képes, hogy elméleti alapokat kínáljon a különböző város-policy beavatkozások számára. Kleniewski szerint ilyen probléma a városközponti népességszám hanyatlása, a társadalmi polarizáció éleződése, a gazdasági instabilitás, a városok közötti különbségek növekedése, vagyis az urbanizáció harmadik és főként negyedik, a globális urbanizáció szakaszának feszültségei (Kleniewski 2005; Sassen 2007). Ezek a városi problémák ugyanis főként nem területi, vagyis nem lokális alapokon szerveződnek, hanem globális szintűek, egyben makromeghatározottságúak, természetesen a területi szintek sajátosságai szerint.

A globális urbanizációs szakasz feszültségeinek strukturális indíttatású elemzésére számos komoly mű született. Ezek között kiemelten fontosak Saskia

Sassen munkái, köztük az „*Urban Sociology in the 21st Century*” című tanulmánya (Sassen 2007:476-486). Ebben a műben a városokat, a városi problémákat a globális gazdaság, valamint nemzetek közötti városi rendszerek szempontjaiból elemzi és mutatja be ezek társadalmi polarizációs hatásait, a városi térben egyidejűleg jelen lévő globális tőke és a hátrányos helyzetű különböző társadalmi csoportok (főként a bevándorlók, gender-problémák) ellentmondásait (Sassen 2007).

3. A városi társadalmi problémák strukturális kezelésének egy új lehetősége

A mai nagyvárosi társadalmi problémák kezelésére egy átfogó lehetőség a Stiglitz-report által kidolgozott elmélet. A „*Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*” című tanulmány a Columbia Egyetem professzora, Joseph Stiglitz vezetésével készült 2009-ben. A bizottság tagjai nemzetközileg ismert és elismert közgazdászok, társadalomkutatók voltak. A riportot a Francia Köztársaság elnöke, Nicolas Sarkozy kérésére készítették, mégpedig azért, hogy megvizsgálják a mai gazdasági, pénzügyi és társadalmi válság főbb meghatározó tényezőit, a GDP³ mérésével kapcsolatos korlátokat. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy a GDP, mint a társadalmi és gazdasági folyamatok mérésekhez használt indikátor, nem megfelelő a társadalmi fejlődés mérésére. Az összegzés rámutat, hogy a GDP valóban nem megfelelő mutatója a társadalmi fejlődésnek, egy másik szóval a társadalmi jól-létnek (well-being). Épp ezért úgy vélték, hogy új mérőeszközökre van szükség, nevezetesen olyanokra, amelyek figyelembe veszik a fenntartható fejlődés szempontjait: a gazdasági, a környezeti és a társadalmi összefüggéseket. A jelentés egyértelműen hitet tett amellett, hogy a termelés-, a gazdaságorientált mérésekről a mai és a jövőbeni generációk társadalmi jól-létére kell a hangsúlyokat helyezni. Többek között azért, hogy kezelni lehessen a mai gazdaságorientált, a társadalmi szempontokat diszpreferáló városfejlesztési modellek kedvezőtlen társadalmi feszültségeit.

A társadalmi jól-lét fogalma több tényezőt is magában foglal, így az anyagi életkörülményeket, az egészség, az oktatás, az egyéni aktivitások szempontjait, a politikai érdekérvényesítés biztosítását,

3 Gross Domestic Product, a bruttó hazai termék.

a megfelelő kormányzást, a társadalmi kapcsolatrendszerek kialakítását, a mai és a jövőbeni környezeti viszonyok védelmét, a társadalmi bizonytalanságok enyhítésének dimenzióit.

A Stiglitz-jelentésre alapozott társadalmi fejlődési modell elméleti jelentősége igen nagy, hiszen komplex, egyben új választ kínál a mai világgazdasági és társadalmi problémák kezelésére. A társadalmi integráció és fejlődés lehetőségét úgy teszi lehetővé, hogy közben a gazdaságot is dinamizálja, de nem a termelésre, hanem a vizsgált országok, térségek jól-létére helyezi a hangsúlyt. Nincs figyelemmel a területi szempontokra, sajnálatos módon azok kívül rekednek a javasolt indikátorok körén.

Megállapítható, hogy a Stiglitz-jelentésre alapozott társadalmi fejlődési modell ma még csak elmélet. Nem létezik a gazdasági és a társadalmi fejlődés, a társadalmi jól-lét összefüggéseit, konkrét empirikus tényekben feltárni törekvő, azokat a reál folyamatok alakulásában igazoló komplex modell sem európai, sem hazai (sem pedig világ-) szinten. Csak a társadalmi jól-lét bizonyos összefüggéseire koncentráló elemzések, tehát inkább részeredmények vannak.

Ezért is vállalkoztunk egy átfogó TÁMOP projekt megvalósításával arra, hogy a 9 magyarországi nagyvárosi térség esetében,⁴ egy 5000 fős reprezentatív szociológiai vizsgálat, és más módszerek) segítségével megkíséreljük feltárni a területileg és társadalmilag definiált jól-lét szinteket, figyelemmel a Stiglitz jelentés indikátoraira, azok hazai relevanciájára. Kiemelt törekvésünk egyrészt az, hogy empirikusan feltárjuk a különböző várostérségi övezetekben élő, különböző társadalmi csoportok – a stiglitz értelemben normatív jellegű – jól-lét jellemzőit, másrészt az, hogy empirikusan teszteljük a Stiglitz modell hazai várostérségi viszonyok esetén megnyilvánuló releváns sajátosságait, vagy az attól való eltérést.⁵ Továbbá kidolgozzuk a strukturális és a területi szempontoktól egyaránt függő, egyszerűsmind komplex társadalmi jól-lét modelljeit.

4 A kutatás mintaterülete a kilenc magyarországi nagyváros, Budapest és agglomerációja, a nyolc 100 ezer-nél népesebb magyarországi nagyváros, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint térségeik.

5 Ezek bemutatása már egy másik tanulmány tárgya lesz, mivel a felvétel 2014. március közepére készült el (a felvételt a TARKI Társadalomkutatási Intézet Zrt. készíti), az elemzésekre csak ezt követően kerül sor.

Absztrakt

A mai nagyvárosok stratégiai jelentőségük a modernizációs folyamatok megvalósulásában, a globális gazdaság működésében, hiszen itt találhatóak a szükséges gazdasági és társadalmi feltételek, valamint itt koncentrálódik a képzett középosztály, a gazdasági, a politikai és a kulturális elit is. A nagyvárosokat azonban ellentmondásos tényezők is jellemzik, különböző társadalmi problémák, régi és új egyenlőtlenségek, a történeti és mai szegénység, bűnözés, környezeti gondok.

A társadalmi problémák történetileg is megtalálhatóak az urbanizáció különböző szakaszaiban, amelyek megoldására különböző módok jöttek létre. Ezek azonban többnyire egydimenziósak, területi elvűek voltak, a strukturális beavatkozási szempontok érvényesítésére nem került sor.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy bemutassa a különböző urbanizációs szakaszokhoz kapcsolódó városi problémákat és leírjon egy komplex strukturális kezelési modellt. További cél egy olyan empirikus kutatás bemutatása, ahol a fő törekvés a kétféle elemzési mód együttes alkalmazása.

Abstract

Cities today play strategic roles in modernization processes as well as in the organization and the operation of global economy. Big cities are the places where the conditions of modernisation, economic and social development, the operating conditions of global economy, the educated and qualified middle-class, members of the economic, political and cultural elite are concentrated. Meanwhile modern urban spaces are rather controversial. A variety of social problems, the traditional and new structures of local social inequalities, the historical and present day poverty, traditional and modern crime, environmental problems are all present in them.

Various urban problems were also present in the historically changing stages of urban development. Taking the actual historical and social conditions into account, theories, criticisms, and various scientific approaches offered differentiated solutions – mainly based on spatial principals – to manage urban tensions. As urban conflicts keep reproducing and creating new tensions do not seem to succeed in managing these problems, which is probably due to the one-dimensional aims

of intervention. Management proposals regarding particular urbanisation stages were mainly based on spatial principals, they were one-dimensional, and they were not accompanied with schemes targeting structural effects.

The aims of this study to present the various urban problems connected to the different urbanisation stages, as well as the proposals based on spatial principles which were aspiring to solve these problems and the evaluation of these proposals. A further aim is to describe a complex structural management theory, which is very promising from the aspect of structural effects but lack spatial approaches.

Felhasznált irodalom

- Ascher, F. 1995 *Métapolis ou l'avenir des villes*. Editions Odile Jacob, Paris.
- Castells, M. 1972 *La question urbanie*. Maspero, Paris.
- Castells, M. – Godard, F. 1974 *Monopolville. L'Entreprise, l'Etat, l'Urbain*. Mouton, La Haye, Paris.
- Le Corbusier 1923 *Vers une architecture*. Crès, Paris.
- Engels, F. 1845. *The Condition of the Working Class in England*. Oxford University Press.
- Enyedi, Gy. 1996 *Regionális folyamatok Magyarországon*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Enyedi, Gy. 1998. *Social Change and Urban Restructuring in Central-Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi, Gy. 2011 The Stages of Urban Growth. In Szirmai V. ed *Urban Sprawl in Europe: Similarities or Differences?* Aula Kiadó, Budapest, 45-63.
- Enyedi, Gy. 2012 *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Friedmann, J. – Wolff, G. 1982. World city formation: an agenda for research and action. *International Journal of Urban and Regional Research*, 6, 3:309-344.
- Gans, H. J. 1962 *The Urban Villagers*. Minnesota State University.
- Hall, P. 1996 La ville planétaire. *Revue internationale des sciences sociales*, 147 :19-31.
- Howard, E. 1902 *Garden Cities of To-Morrow*. London.
- Kleniewski, N. 2005 *Cities and Society*. Wiley Blackwell Readers in Sociology.
- Park, R. E. – Burgess, E. W. – McKenzie, R. D. 1925 *The City*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Sassen, S. 1991 *Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press.
- Sassen, S. 2007 In Bryan, Clifton D. – Peck, Dennis L. eds. *21st Century Sociology*. Sage Publications, Chapter 48:476-486. <http://knowledge.sagepub.com/view/sociology/n48.xml>
- Szirmai, V. ed. 2011 *Urban Sprawl in Europe: Similarities or Differences?* Aula Kiadó, Budapest.
- Szirmai, V. ed. 2013 *Csinált városok a XXI. század elején*. Art Webber, Budapest.



VÁROSOK VÁLSÁGA ÉS VÁLSÁG A VÁROSOKBAN: ATHÉN PÉLDÁJA

A városok átalakulásának trendjeit a kérdéssel foglalkozó tudósok olyan nagy társadalmi folyamatokhoz kötötték, mint az industrializáció különböző szintjei, a technikai fejlődés, illetve ennek köszönhetően a társadalmi kapcsolatok átalakulása. A 80-as évek elejétől paradigmaváltás figyelhető meg azzal kapcsolatban, hogy a városszerkezet és a népesség átalakulása valóban egy lineáris fejlődési folyamatot követ-e, ahogy a technikai és ipari fejlődés azt diktálja. A városközpontok korábban elnéptelenedő területei újra divatos lakóhelyül alakultak, miközben a struktúraváltás után kibontakozó gazdasági tevékenységek, mint az új szolgáltató, kézműipari és IT gazdaság is megjelentek a korábban elvesztettnek hitt belvárosi környezetben. A korábbi belvárosi gettók státusnövekedése és az alacsony státusúak kiszorítása a városközpontból, (vagyis egyszerűen fogalmazva a dzsentrifikáció) a társadalmi differenciálódás változásaira is utalt, ami a neo-marxista geográfusok interpretációjában a középosztály „visszavágása” volt a korábbi városi problémákra. Az utóbbi 35–40 év dzsentrifikációval kapcsolatos kutatásaiban viszont egy újabb fordulatot jelenthet az amerikai és európai gazdasági krízis, és annak hatása az emelkedő státusú területekre.

E tanulmány ehhez a diskurzushoz kapcsolódóan egyrészt arra koncentrál, hogyan váltotta fel a dezurbanizáció, illetve a helyek „lényegtelenségének” narratíváját a „városi reneszánsz” (lásd pl. Manzi et al 2010) és a városi lét divatja, másrészt azokra a legújabb, gazdasági válság utáni trendekre, amik az emelkedő státusú környékeken tapasztalható változások tartósságát vagy irányait kérdőjelezzik meg, mindezt Athén példájával illusztrálva. Végül a konklúzióban Maloutas (2012) alapján az általános elméletek, a globális trendek és a helyi kontextusok összefüggéseit villantja fel. Mindez hozzájárulhat a lokális társadalmi problémák és válságjelenségek konkrét mechanizmusainak jobb megértéséhez.⁶

Bevezető

Az ipari forradalom egyik leglátványosabb következménye a városok robbanásszerű népességnö-

6 A tanulmány a K 84051 számú OTKA „Új trendek a szuburbanizációs folyamatokban” kutatás keretében készült.

vekedése volt, a városfejlődés pedig általában az iparosodás és az ehhez kapcsolódó jelentős társadalmi átalakulások kísérője, vagy – a humán földrajztudomány egyik alapvető elgondolása szerint – térbeli megjelenési formája (lásd pl. Hall és Hay 1980; Enyedi 1988) volt. A városok növekedésével térbeli szerkezetük is egyre differenciáltabbá vált, illetve a fejlődés más és más területeken jelent meg a városi régiókon belül. A földrajztudósok elméletei szerint pedig, a fejlődés városszerkezeti változásokkal leírható különböző szakaszai az industrializáció különböző szintjére, és végső soron az adott társadalom fejlettségi szintjére engedtek következtetni. Ez pedig azt is jelentené, hogy a folyamatok csak időben eltolódva jelennek meg, de mindenütt hasonlóan (Enyedi 1988). Például a deindustrializáció (Hall és Hay 1980) vagy az információtechnológia és közlekedés fejlődése nyomán (Castells 1996) a városok szerepének csökkenésére számítottak a társadalomtudósok.

Az eltérő gazdasági és társadalmi kontextusok azonban jelentősen befolyásolhatják ezeket a folyamatokat, ahogy azt például két perifériális nagyvárosban végzett legújabb kutatások (Alexandri 2012; Csanádi, Csizmady és Olt 2013) és elméleti munkák a témában (Maloutas 2012) is tükrözik. Emiatt érdemes lehet tanulni a más történelmi háttérű, de hasonlóan marginális helyzetű városok történeteiből is, mint amilyen e tanulmány példája, Athén. Ehhez előbb röviden és a saját kutatásaim szempontjából áttekintem a városok átalakulásáról szóló néhány elméletet. Ezután az athéni kontextus és a legújabb változások leírása következik. Végül egy – ebben a kontextusban született – kritikát mutatok be a globális logikák és a helyi kontextusok relációjáról, ami talán hasznos lehet a nyugati fejlődési utaktól részben eltérő kelet-európai környezetben.

A városszerkezet átalakulásának főbb trendjei

A XX. század elején a városok társadalmának leírására született klasszikus városszerkezeti modellek idővel egyre összetettebbek lettek, ám főleg az angolszász környezetben sok esetben helytálló maradt az övezetes és szektoros modell azon meg-

állapítása, hogy a külvárosokban magasabb, a belső területeken pedig inkább alacsony státuszú lakosok élnek. A modellt természetesen számos kritika érte, amikből itt a más városokra való alkalmazhatóság kérdését, illetve a dinamika teljes hiányát emelnék ki. (Ez utóbbi különösen ironikus egy olyan város /Chicago/ leírásánál, ami 1870 és 1930 között megtízszerezte a népességét). A kritikusok között érdemes megemlíteni Hoyt (1939, idézi Csanádi et al 2009) munkáját, aki a telekárak és a bérleti díjak alakulását vizsgálta, különböző időpontokra (1900, 1919 és 1936) vetett össze, és övezetek helyett szektorokat vizsgált. A több mint száz város adatait a különböző időpontokban térképeken ábrázolta, és azt figyelte meg, hogy a város fejlődése a magas bérleti díjú területek terjeszkedésével jellemezhető, illetve, hogy az infrastrukturális hálózatok vonalát követi (Csanádi et al 2009). A három időpont megfigyelései azt is mutatták, hogy a magas státusú területek egyre távolabb kerültek a városközponttól, kivéve néhány magasabb státusú belvárosi enklávet, ami hosszabb ideig meg tudta tartani a státuszát. Magyarazatként a folyamatokra az elővárosokban tapasztalható magasabb életminőségét, a kedvezőbb természeti adottságokat és az infrastrukturális fejlesztésektől függő elérhetőséget hozta föl a szerző. A későbbi modellek, mint a Harris és Ullman (1945, idézi Csanádi et al 2009) által kidolgozott foltszerű területeket és többközpontúságot megjelenítő szerkezeti modell szerint már „a történelmi, kulturális és gazdasági helyzet fontos befolyásoló erővel bír a városszerkezetre, nem léteznek egyetemes térszerkezeti minták” (Csanádi et al 2009:60).

Az amerikai környezetben „magasabb életminőséget” biztosító környezet elérhetősége javult, és a városközponti területekről a magasabb státusúak a külvárosokba áramoltak, a szuburbanizációnak azonban egyéb társadalmi okai is voltak. Egyrészt az állami támogatások és az infrastrukturális beruházások is ebbe az irányba mutattak, másrészt az ipari központok is a városon kívüli területekre költöztek, amiket a kereskedelmi tevékenység is követett. De legalább ugyanilyen fontos volt a csökkenő státusú belváros taszító hatása, vagyis, hogy a filtráció során a magasabb státusúak helyére alacsonyabb státusúak érkeztek (McKenzie 1925; idézi Csanádi et al 2009), ezzel tovább erősítve a folyamatot. Főleg az amerikai környezetben, a „nagy migráció” során délről az északi városokba áramló feketék jelentették ezt az alacsonyabb státusú tömeget, bár sok esetben ezeken a helyeken jelen volt a fekete középosztály is (Freeman 2006). Mindenesetre a feketék

megjelenése egy környéken sokszor az ottani fehérek elköltözésével is járt, ha ez elért egy bizonyos mértéket (Tauber és Tauber 1965, idézi Quinn 2004). Általánosabban, a szociális problémák kezelésének elmaradása, az alacsony státusúak magára hagyása és az életüket patológiaként bemutató közbeszéd lehet az oka társadalmi problémák térbeli koncentrálódásának (Wacquant 2008:25), és magas és alacsony státusúak térbeli elkülönülésének. A városok növekedésének következménye volt, hogy a különböző övezetek határai is kijebb tolódtak, így például az átmeneti területeken is várható volt az üzleti öv további növekedése, így a bérházakat a tulajdonosok elhanyagolták, arra számítva, hogy a leendő vásárlónak csak a telekre lesz szüksége az új típusú használathoz (Smith 1996).

A városnövekedésnek pedig a politikai vezetése sem akart gátat szabni, az infrastrukturális beruházásokkal még elő is segítette a folyamatot.

Ehhez járult még, hogy gyakran a városkörnyéki önkormányzatok is a saját érdekeiket előtérbe helyezve részt vettek az új, magas státusú lakóövezetek létesítésében, amit az erre épülő további gazdasági növekedés követett. Az állam részvétele az amerikai kontextusban elég korlátozott volt a folyamatok alakításában, de a közlekedési infrastruktúra fejlesztését és a zöld mezős beruházásokat elősegítette (McCarthy 1997). A belvárosi beavatkozás pedig sokáig csak változó léptékű és minőségű szociális bérlakás-építést jelentett, ami tovább koncentráta a szegénységet a belvárosi területeken (Freeman 2006).

Bár a nyugat európai városok némileg eltérő fejlődési utat jártak be – nem utolsósorban az állami szereplők jelentősebb részvétele a városfejlesztésben és a szigorúbb szabályozás, valamint a belvárosok kulturális és történelmi szerepe miatt – a szuburbanizáció Nyugat-Európában is fontos folyamat volt, főleg a háború utáni évtizedekben (Csanádi et al 2009).

Mindezek a politikai, gazdasági és kulturális hatások afelé mutattak, hogy a városok növekedése és fejlődése a szuburbanizációs folyamatban öltött testet, és a városokat kutató tudósok a városi régiók szétterüléséről és a városok megszűnéséről írtak a 80-as évek elején (Hall és Hay 1980). A szerzők az európai növekedési központokat vizsgálva azt hipotézist állították fel, hogy miként az industrializáció és az urbanizáció előrehalad, úgy a különböző országok és városok nagyjából ugyanazon a pályán haladnak végig a városfejlődés fázisaiban (centralizáció, abszolút centralizáció, relatív centralizáció,

relatív decentralizáció, abszolút decentralizáció, dezurbanizáció), ami végül a városi központok megszűnéséhez vezet (Hall és Hay 1980:230).

Néhány évvel később viszont más szerzők már feltételezték a reurbanizáció lehetőségét is (van den Berg et al 1982). Az ő elméletük szerint a városok olyan életciklusokon mennek keresztül, ami az urbanizáció, szuburbanizáció, dezurbanizáció és reurbanizáció szekvenciát követi. Ebben a leírásban a reurbanizáció kifejezés alatt a városok központjának minőségi javulását értették, szerény népességnövekedéssel, és növekvő számú munkahellyel bizonyos új szolgáltató szektorokban.

A két paradigma tehát szöges ellentétben áll egymással, és mára a két elképzelés szinte párhuzamosan megtalálható, azzal együtt, hogy bizonyos városok már mutatják a reurbanizációs trendeket. Azzal kapcsolatban, hogy a reurbanizáció mennyire lehetett hipotetikus ekkoriban, érdemes belegondolni, hogy Wilson (1987, idézi Freeman 2006), aki a szegregált szegénységet önmagán túlmutató problémaként írta le (vagyis, ami újratermeli saját magát), meglehetősen pesszimista volt azzal kapcsolatban, hogy a 80-as évek rehabilitációs kísérletei milyen változásokat hozhatnak a belvárosi gettók világában.

A középosztály visszatérése a belvárosba

A reurbanizáció során a városok népességszökkenése megáll, és a központi városmag új lakosokkal gazdagodik. Ezeket a jelenségeket a Nyugat-Európában elsősorban az indukálta, hogy a korábban jellemzően a szuburbokba költöző középosztálybeliek egy része a belvárost választotta lakóhelyének. Amikor a korábban leromlott környékekre középosztálybeli vagy magasabb státusú beköltözők érkeznek, és általában kiszorítják az alacsonyabb státusú korábbi népességet, dzsentrifikációról beszélünk. Bár a városokba áramló népesség nem feltétlenül szorítja ki az ott lakókat (hiszen lehetséges, hogy új városi területeket, például korábbi barnaöveket vesznek használatba), szinte minden esetben megélnéül az ingatlanpiac, és a lakásárak és bérek emelkedni kezdenek. Így a változásoknak talán még fontosabb eleme a kiszorító hatáson kívül („displacement”), hogy az alacsonyabb státusú lakók számára elérhetetlenné válik a belvárosi lakhatás („exclusion”) (Smith és Williams, idézi Seo 2002; Freeman 2006).

A dzsentrifikációt először a 60-as években írta le Ruth Glass a londoni munkásnegyedek példáján. A 70-es évek végén pedig megjelent az amerikai nagyvárosokban, majd később az európai kontextusban is (Atkinson és Bridge 2005). A kutatók egy része a tőke akkumulációjával és a belvárosi területek átértékelődésével magyarázza a folyamatot: a deindusztrializáció során e területek értéke jelentősen csökkent, és egyre szélesedő különbség keletkezett a területek központi fekvéséből eredő potenciális és valós értéke között. A korábban befektetésihiánnyal küzdő városrészekben az ingatlanfejlesztők jelentős profitra tehetnek szert, például úgy, hogy magasabb státusú lakhatást hoznak létre a belvárosi területeken, vagy azon keresztül, hogy megváltozik az adott környék funkciója, lakóövezetből kereskedelmi övezetté alakul az adott városrész (Smith 1979). A valós és potenciális érték közötti különbséget az ingatlan tulajdonos tovább növelheti azzal, ha nem újítja fel az eleve rossz állapotú épületállományt, hiszen a megváltozó használat miatt ezzel nem növelné az ingatlanjának értékét, amit elsősorban a telek elhelyezkedése jelent. A folyamat ebben a neo-marxista magyarázatban inkább arról szól, hogy a korábbi befektetésihiány miatt a beruházás nagyobb profittal kecsegtet, mint a már eleve magas ingatlanárakkal jellemezhető környékeken, vagyis inkább a tőke, mint az emberek mozgásáról van szó (Smith 1996). Az ilyen jellegű átalakulások főleg ott jellemzőek, ahol megfelelően nagy kereslet is van a belvárosi ingatlanokra, például az olyan városokban, amelyek globálisan is nagy hatásúak.⁷

A világon sok helyen a globalizáció (társadalmi és gazdasági hatásai) miatt van dzsentrifikáció, méghozzá a gyarmati idők mintáit követve, enklávékban, a más városi területektől szegregáltan. Épp ezért lehet a dzsentrifikáció globális jelenség (Atkinson és Bridge 2005). A nemzetközi cégek expanziója során a dolgozóik a világ minden táján ugyanazokkal az alapvetően városi kultúra által kielégíthető igényekkel lépnek fel, sőt az őket kiszolgáló osztály is megjelenik (Sassen 2000), és ezek a hatások formálják a belvárosok képét, a világ különböző pontjain egymáshoz hasonló, gyarmati jellegű környékeket létrehozva (Atkinson és Bridge 2005).

A területek felértékelődése azonban nem csak piaci folyamatok eredménye lehet, hanem az állami rehabilitációs politikáké is (Atkinson és Bridge 2005), amiben jelentős szerepet szánunk a magán-

⁷ Lásd például a budapesti kereslettel kapcsolatban Smith 1996:175.

tőkének (Martinez-Monje és Vicario 2005; Manzi et al 2010), és gyakran jellemző rájuk a neoliberális felfogás (Smith 2002).⁸

Más magyarázatok a kulturális tényezőket tartják lényegesnek, főleg abból a szempontból, hogy a magasabb végzettségű, középosztálybelieknek igénye van arra az életmódra, amit csak a belvárosban találhatnak meg és nem a külvárosi, standardizált plázákban, hipermarketekben és lakóparkokban (Ley 1980, 1986). Ezekben a magyarázatokban a keresleti oldal szerepe fontosabb, amit a társadalmi és gazdasági folyamatok alakítanak át. A korábban egyértelmű tézis, hogy a szuburbánus környezet a „megfelelő” lakhatás, ezekben a keresleti magyarázatokban megkérdőjeleződik. Újabban Florida (2002) is a fogyasztási lehetőségek kiterjesztését propagálta. Ezt a megközelítést azonban számos kritika érte (lásd például Peck 2005), hiszen a fogyasztási lehetőségek még nem jelentik azt, hogy az emberek az adott környéken vagy városban akarnának élni, ehhez még sok egyéb tényező is szükséges.

Végül a foglalkozási szerkezet megváltozását helyezi középpontba Chris Hamnett. A tercier szektor súlyának növekedése azt eredményezte, hogy a belvárosi területeken lévő munkahelyek száma nőtt meg (ahol fontos a központi fekvés, vagyis a jó megközelíthetőség), és az itt dolgozók növekvő tömege miatt a belvárosi lakhatásra is megnőtt az igény (Hamnett 1991). Hamnett (2003) későbbi magyarázatában arra is kitér, hogy a munkásnegyedek eltűnése hosszabb távon nem egyszerűen az alacsonyabb társadalmi helyzetűek explicit kiszorításának köszönhető, hanem annak is, hogy eleve megszűntek az ipari munkahelyek és helyettük az irodai munkák, illetve a szolgáltató szektor lett a legnagyobb munkaadó. Persze a magasabb státusú lakosság végül emelkedő bérleti díjakat is jelent, ami azt eredményezi, hogy a belvárosok átalakuló részei elérhetetlenné válnak az alacsony státusúak számára, ami hátrány lehet számukra, hiszen az alacsony státusú szolgáltató munkahelyek is a belvárosokban találhatóak (Scott 2006).

Hamnett (1991) szerint a dzsentrifikációt magyarázó elméletnek a „hol” (földrajzi hely, város), a „milyen területeken” (környék), a „kik” (az érintettek köre, különös tekintettel a beköltözőkre), a „miért ők” és a „mikor” (miért éppen abban a korszakban) kérdésekre kell válaszolnia. Vagyis nem ki-

elégítőek sem a kizárólag kínálati oldali folyamatokat vizsgáló neo-marxista magyarázatok, amik arra keresik a választ, hogy miért éri meg a befektetőnek átalakítani a korábban leromlott városrészeket, sem a keresleti oldal megváltozó preferenciáit magyarázó elméletek, hiszen nem minden belvárosi terület státusa növekedett egységesen. Tehát ott figyelhető meg dzsentrifikáció, ahol a kereslet és a kínálat találkozik egymással. Ez pedig azt is jelenti, hogy főleg azokban a városokban és régiókban lehet megfigyelni a jelenséget, amik valamiért legalább relatíve vonzóak a bevándorlás szempontjából.

A belvárosba költözés gazdasági és kulturális magyarázatait némileg árnyalja az a megközelítés, ami a második demográfiai átmenet hatásait vizsgálja a városi népesség alakulására (Buzar és mások 2007). A második demográfiai átmenet alatt a kutatók azt értik, hogy megváltoztak a családi kapcsolatok, jellemzően kevesebben és később házasodnak meg, a gyerekvállalás is kitolódik, illetve csökken a természetes szaporulat, a háztartások mérete pedig csökken. Ez megváltoztatja a lakhatási igényeket is, és a belvárosi ingatlanfejlesztések nem családok (Nelson 2010), hanem az ideiglenesen belvárosban lakó diákok (Smith 2005) érdekeit elégítik ki.

Természetesen a városok növekedésére továbbra is jellemző lehet a szétterjedés (Szirmai 2011). Ahol növekszik a népesség, mint például Dél-Angliában, ott egyszerre növekszik a környékbeli városok népessége és a központi városé (Manzi et al 2010). A korábbi szétterülő szuburbok helyett jellemzőbb lesz a nagyobb intenzitású beépítés, illetve a külvárosok és a belvárosok környékei is differenciálódnak társadalmilag. A leromló külvárosok a magas státusú szuburbok mellett, illetve dzsentrifikált területek a korábbi gettók szomszédságában megváltoztatják a térszerkezetet, és a korábbi nagyobb övezetek kisebb, eltérő státusú egységekre bomlanak fel. Az infrastrukturális ellátottság, a környezeti tényezők, és a befektetések beindulása vagy hiánya „széttöredezett” városi fejlődést eredményez (Graham és Marvin 2001).

Vagyis a szétterjedés és a központi városmag revitalizációja nem zárja ki egymást, hanem párhuzamosan is történhet. Mindenesetre a városok megszűnését feltételező elméletek nem látszanak igazolódni: a városok továbbra is fontos központjai maradtak az emberi életnek, a lakhatásnak és a termelésnek.

A lakossággal kapcsolatos változások mellett említést kell tenni a gazdasági tevékenységek megje-

8 Érdekes kérdés, hogy mennyire nevezhető neoliberalizmusnak a korrupció és a szabályok önkényes kezelése, ami a cikkem példáiban is tetten érhető.

lenéséről a korábban ilyen szempontból is elhagyott belvárosokban. Ilyenek lehetnek a kreatív, kulturális, „új gazdasághoz” köthető iparágak felfutása ezeken a területeken. Nyugat-Európában jelentős potenciált látnak az olyan gazdasági tevékenységek fejlesztésében, amelyek a városközpontokban történelmileg koncentrálnak kulturális tőkére és tudásra alapozzák a sikerüket (Hall 2004; Hutton 2004; Scott 2000; 2006; Musterd et al 2007; Pratt 2009). A kulturális gazdasági tevékenységek megjelenése azonban hasonlóan kizorító hatást eredményezhet, hiszen az ingatlan-árak emiatt is addig emelkedhetnek, hogy aztán maguk a művészek és más termelők kiszoruljanak (Zukin 1982, 1995). Másrészt a „kreatív milió” sokszor az „éjszakai gazdaság” (Bianchini 1995) felfutását okozza, a turisztikai- és alkoholipar felfutását jelenti, egyrészt kizorítva a kulturális tevékenységeket, másrészt jelentős konfliktusokat okozva a helyi lakossággal (Roberts 2006, 2009; Islam 2005; Alexandri 2005; Csanádi, Csizmady és Olt 2012).

Az, hogy ez az átalakulás és státusnövekedés mennyire tekinthető tartósnak, persze kérdéses. A „szuper-dzsentrifikáció” (Lees 2003) jelensége, például bizonyos manhattani városrészek esetén, a szegények, sőt a középosztály számára is teljesen elérhetetlenné tette az adott környéket, ami ebben a kontextusban „védelmet” nyújt attól, hogy társadalmi problémák megjelenjenek, láthatóvá válnak ezeken a helyeken.

Más kontextusban viszont, a nem várt, majd várt, és később állami eszközökkel elősegített (pl.: Martinez-Monje és Vicario 2005; Lees 2008; Manzi 2010) dzsentrifikáció még nem jelent garanciát arra, hogy a városrész a magasabb státusúak biztos bástyája lesz. Az átalakuló, bizonytalan státusú környéken akár újra megjelenhetnek a korábbi társadalmi problémák, vagy éppen újak merülhetnek fel.

A kérdés tehát, hogy minden környezetben az játszódik-e le, amit a dzsentrifikációval foglalkozó neo-marxista szerzők megjósoltak, vagyis, hogy a középosztálybeliek „visszavágnak” a belvárosok elvesztéséért, és az alacsony státusúak stabilan kiszorulnak a belvárosokból (Smith 1996). A folyamatok értelmezését megnehezítette, illetve a megindult folyamatokat (különösen a perifériális területeken) „lefagyasztotta” a 2008-as hitelválság, mely miatt az ingatlanbefektetések nagyrészt leálltak, az elkölthető állami források csökkentek, és a népesség mind nagyobb része kell szembenézzen az elszegényedés lehetőségével. Ha nem is egy újabb fordulat, de a reurbanizációs trendek átalakulása várható.

A következőkben Athén példáján mutatom be,⁹ hogy az ezredforduló előtti egyértelmű szuburbanizációs trendek illetve az azzal párhuzamos belvárosi státuscsökkenés után, a 2000-es években lassan kibontakozó dzsentrifikációs folyamatokra milyen hatással volt a válság. A város fejlődése több szempontból is atipikus, és jelentős különbségek figyelhetők meg például Budapest és Athén fejlődési útjában. Másrészt érdekes párhuzamokat is találhatunk, amikre (korábbi publikációk és készülő kéziratok alapján) a következőkben hívom fel a figyelmet. A történet főleg a paradigmaváltás szempontjából érdekes, hiszen kérdéses, hogy milyen mértékben alkalmazhatók nem nyugat-európai esetekre az angolszász környezetben kidolgozott, igen gyakran idézett, nemzetközi folyamatokat feltételező neo-marxista elméletek, és mennyiben más mechanizmusok fedezhetőek fel ezekben az eltérő kontextusokban.

Váratlan fordulatok

A belvárosban megélénkülő befektetések nem feltétlenül jelentenek tartós társadalmi átalakulást, vagy a folyamat nem feltétlenül olyan egyértelmű, mint a jellemzően angolszász globális városokban leírt kontextusban. Erre lehet példa Salvador de Bahia (Cifelli 2011) illetve Athén (Alexandri 2012). Az utóbbi esetben az ország krízise mellett a korábbi városfejlődési sajátosságok is hozzájárulhattak ahhoz, hogy ahelyett, hogy a szegénység teljesen kiszorult volna, az utcai nyomor és az ahhoz részben kapcsolódó bűnözés elhúzódó problémát¹⁰ és konfliktust jelent a belvárosba érkező magasabb státusú népesség számára, ami a saját középosztálybeli normáinak megfelelő biztonságot és exkluzív térhasználatot vár el a környezetében (Alexandri 2012).

Athén belvárosában egyes szerzők szerint már a 90-es évek elejétől, a 2000-es évek közepéig, végig megfigyelhető volt a státusnövekedés, a gazdasági teljesítmény növekedése és lakberek emelkedése

9 Meg kell jegyezni, hogy az athéni folyamatokat nem teljesen egységesen látják a várossal kapcsolatban megjelent tanulmányok.

10 http://online.wsj.com/article/SB10001424127887324731304578192982711429180.html?mod=googlenews_wsj; <http://blogs.wsj.com/photojournal/2013/01/09/hard-times-come-to-omonia-square/?KEYWORDS=greece+%22omonia+square%22>

se. Az athéni dzsentrifikáció (Alexandri 2012) és a gazdaság belvárosi fejlődése az olimpia előtt és után (Gospodini 2009) azonban nem azt jelentette, hogy a legszegényebbek is teljesen kiszorultak volna a belvárosból. Mások szerint viszont, a nyugati példákhoz képest jelentős különbség, hogy az egyértelmű filtrációs illetve a szuburbanizációs trendek (Maloutas 2004, 2007) ellenére a belváros egy része megőrizte korábbi magas státusát, illetve a belváros körüli központi lakóövezetek kevert jellegüket. Ebben az értelemben, Athénban a „dzsentrifikációra alkalmas területek száma viszonylag limitált” maradt (Maloutas 2004:202), és inkább a korábban meglévő szélsőségek erősödtek föl, vagyis a homogén középosztálybeli elővárosokba magasabb státusúak költöztek, tovább emelve ezeknek a környékeknek a státusát, míg a munkásnegyedekbe kicsivel alacsonyabb státusú beköltözők érkeztek a 90-es évek elejére, nem okozva jelentős társadalmi átalakulást (Maloutas 2004). A központ környéki középosztálybeli városi területekre érkező bevándorlók a 90-es években viszont jelentős társadalmi változást jelentettek ezeken a városrészekben (Maloutas 2004). A dzsentrifikáció Athénban még a radikális nézőpontból is „jelzés értékű” vagyis az utcák és épületek szintjén észlelhető, „sporadikus”, vagyis csak kis területek érintettek, és „elszórt”, vagyis egy városrészen belül sem feltétlenül szomszédos területeket érint (Alexandri 2012:5)

A jelentős különbségek mellett azonban megfigyelhetőek hasonló jelenségek is, a kérdés csak az, hogy ezeket az adott kontextusban hogyan érdemes értelmezni (Maloutas 2012). Ezért tehát mielőtt részletesebben is bemutatnám a legutóbbi néhány év dinamikáját egy dzsentrifikációs folyamaton át eső, majd a válság miatt jelentős konfliktusokkal és társadalmi problémákkal terhelt belvárosi környék példáján (Alexandri 2012), röviden körvonalazom az athéni kontextust a 2000-es években született néhány szakkikk alapján.

Térbeli társadalmi folyamatok Athénban a második világháború után

Ahogy korábban már a dzsentrifikáció logikáját tárgyalva bemutattuk, Smith (1996) neo-marxista magyarázata szerint a dzsentrifikációhoz olyan területekre van szükség, ahol korábban befektetéshiány volt jellemző, és így a terület piaci értéke jóval alatta maradt a későbbi potenciális értékének. Tipikusan ilyenek a városban a szegregált szegény területek.

Athénban, az utóbbi 10 évben megjelent tanulmányok szerint, a szegregáció mértéke nem érte el azokat az értékeket, amiket a korábban említett amerikai nagyvárosokban mértek (Maloutas 2007), és amit az ottani szerzők a környékek hanyatlásának okaként jelöltek meg (Wilson 1987; Massey és Denton 1993). Ennek ellenére Maloutas (2007) szerint a társadalmi polarizáció igenis megfigyelhető a görög fővárosban, csupán arról van szó, hogy az ottani kontextusban máshogyan öltönek alakot a térben ezek a feszültségek, ahhoz képest, amit az általa idézett Sassen (1991) jósolt meg a globális nagyvárosok eseteit vizsgálva. Az elkülönülés mértéke (a szegregációs indexek értékei) és mintázata is más a perifériális nagyvárosban, mint a globális városokban vagy az angolszász környezetben. A fogalom ettől még használható lehet, de némi módosítással, helyi értelmezéssel. Például a városra jellemző térbeli társadalmi egyenlőségek egy sajátos válfaját mutatja be Maloutas és Karadimitriou (2001), amit ők vertikális szegregációnak neveznek. Az athéni környezetben ez azt jelenti, hogy az épületek felső emeleteit magasabb státusúak, míg a pincehelyiségeket és a földszintet szinte kizárólagosan alacsony státusú bevándorlók foglalják el. A társadalmi csoportok elkülönülése ezekben az esetekben tehát az épületeken belül figyelhető meg, ami területi elkülönülést illetve annak mintázatát mérő szegregációs indexek számára nem érzékelhető (lásd pl. Massey és Denton 1988). A társadalmi különbségek ilyen térbeli mintázata a város jelentős részén megfigyelhető, ahol a XX. század második felének várospolitikája (illetve annak hiánya) kifejtette a hatását (Maloutas és Karadimitriou 2001). Maloutas (2003) történelmi áttekintésében részletesen kifejti ezeket a folyamatokat. A klasszikus ipari városokkal ellentétben, amelyek a legnagyobb ütemű növekedést a XIX. század legvégétől a XX. század elejéig tapasztalták az ipari növekedés trendjeit követve, Athénban a második világháború után volt jellemző a korábban példátlan mértékű növekedés, és 1961-re csak „minden negyedik athéni lakos született a városban” (Maloutas 2003:98). Az eltérő történelmi korban megjelenő kiugró népességnövekedés oka éppen az volt, hogy a görög főváros növekedését nem az ipari munkahelyek számának expanziója okozta. A szerző szerint a változások oka sokkal inkább a politikai feszültségek és vidéki gazdaság válsága volt, ami jelentős elvándorlást okozott a rurális területekről egyrészt a nagyvárosba, másrészt nagyjából hasonló mértékben Nyugat-Európába. (Ezért is állítja párhuzamba a szerző ezt a folyama-

tot a harmadik világbeli városfejlődéssel a nyugati városfejlődés helyett).

Görögországban az egyetlen jelentős nagyváros Athén volt, és a robbanásszerű fejlődés a 70-es évekig tartott, amikor már a kisebb városok is megerősödtek némileg, és a 80-as években a növekedés szinte megállt. A 90-es évektől azonban, főleg a város perifériális területein a népességnövekedés tovább folytatódott.

A polgárháború vége és 70-es évek közepe között a népességnövekedés 110%-os volt, vagy 1,5 millió fő (Maloutas 2003:100), amit az állam nem tudott kezelni, mivel a forrásokat jelentős mértékben a gazdaságfejlesztésére és nem az infrastruktúra- vagy állami lakásfejlesztésre szánták. Ezért aztán a magánérintés vált az athéni városfejlődés meghatározó elemévé. A kezdeti időszakban külön álló házakat húztak fel a város nyugati felében, ahol mezőgazdasági telkeken kezdődött meg az építkezés. Később az ilyen lakhatás már csak a magasabb státusúak számára volt elérhető. A 60-as évek második felétől a 70-es évek második feléig nem egyetlen család, hanem több, gyakran ad hoc módon összeálló befektető és földtulajdonos húzott fel társasházakat, intenzíven beépítve a rendelkezésre álló telkeket (Maloutas 2003). Ez a fajta beépítési mód már a városközpont körüli területeken is megfelelő megtérüléssel kecsegtetett, miközben az ott található régi, alacsony építésű épületállományt lecserélték. Az állam ezt az „antiparohi” (Maloutas és Karadimitriou 2001:704) rendszert adókedvezményel is ösztönözte, és ez vált a szinte kizárólagos építési móddá a 60-as évek végétől a 70-es évek elejéig, ami a központi területeken található népesség jelentős növekedéséhez vezetett. Később azonban éppen ez az épületállomány, főleg a túlzottan sűrű beépítés, és a nem megfelelő infrastrukturális feltételek (például a megfelelő iskolák hiánya) miatt (Maloutas és Karadimitriou 2001:712; Maloutas 2004) gyorsan a filtráció helyszíne is lett, ahová inkább az alacsonyabb státusúak költöztek be, míg a magas státusúak az északi és keleti szuburbokban telepedtek le jellemzően, vagy csak a nagyobb, felsőbb emeleti lakásokat foglalták el. Az érdekesség ebben az, hogy az építkezésekhez a befektetések nem nagy intézményektől érkeztek, hanem családi megtakarításokból, és a kalákában felépített otthonokba fektetett munkaerőből. Az állam, a látszólagos passzivitás ellenére azonban jelentős szerepet játszott a folyamatokban. Egyrészt a kialakult rendszerben a nagy intézményi befektetők távol maradtak ezektől az építőipari fejlesztésektől. Másrészt az

új felparcellázott területek eredetileg mezőgazdasági telkek voltak, és maga az önerős építkezés sok esetben illegálisan történt meg, bár a területet legálisan, városi építési teleknél alacsonyabb áron vásárolták meg. A politikai szereplőknek így jelentős juttatásra volt, hiszen az illegális építkezések felett szemet hunytak, de mindig az állam „kegye” kellett ahhoz is, hogy a meglévő épületeket legalizálják (Maloutas 2003:103-104). Ezek a folyamatok jelentős transzferet is jelentettek az így otthonhoz jutó családoknak.

A nyugati industrializáció során tehát az állam és a nagy cégek az ipari bérmunka egyik feltételként gondoskodtak a lakhatás biztosításáról, míg a görög kontextusban az állam a szabályok lebegtetésével vett részt a folyamatban. A munkahelyek sem az ipari fejlődés eredményeként jöttek létre, hanem a városok növekedése révén, és mint ilyenek esetlegesek, jellemzően szolgáltatóipari és kisvállalkozások voltak. Az esetleges munkához viszont szükséges volt legalább a biztos és alacsony költségekkel fenntartható lakhatás megléte, ami a vidéki bevándorlók esetén a legtöbbször egy alacsony színvonalú, tulajdonos által lakott otthont jelentett (Maloutas 2003:106). Később azonban a lakástulajdon a szegényebb rétegek számára elérhetetlené vált, miközben az önerőből felépülő környékek a nem megfelelő infrastrukturális ellátottság, és az épületek minősége miatt stagnáló, vagy csökkenő státusú környékekké váltak, és a teljesen kontrolálatlan piaci mechanizmusok növelték a társadalmi különbségeket (Maloutas 2003:107-108).

A vertikális szegregáció tehát leginkább az „antiparohi” környékeken volt jellemző, de ez nem jelent stabil, integrált társadalmat ezekben a belvárosi negyedekben. A városközponti népesség a 60-as években jelentősen nőtt, majd a növekedés csökkenni kezdett, és az 1980-as években emelkedett (Maloutas és Karadimitriou 2001:711-712). Eközben a 80-as években a legnagyobb népességnövekedés a tágabb régió szuburbjaiban volt jellemző. A magas státusú lakók is főleg ezekre a környékekre érkeztek. A munkásnegyedek pedig viszonylagos stabilitást mutattak (Maloutas és Karadimitriou 2001:712). Ahogy már említettem, a központi negyedek népszerűtlenségének oka a túl sűrű beépítés és az ebből fakadó nagyobb környezeti terhelés, valamint az infrastruktúra, például a megfelelő iskolák hiánya volt. (Ez alól csak néhány exkluzív terület volt kivétel a belvárosban). A gyerektelen fiatalok és az idősek számára a belvárosi lakhatás még megfelelő alternatívát kínált, a családok azonban

inkább elhagyták ezeket a területeket. Sokan ezt nem engedhetik meg maguknak, például a társasházak alsó középosztálybeli lakói, akik ráadásul sokszor belvárosi munkahelyekhez kötöttek. Az olcsó, bérelhető lakhatás szinte kizárólagosan a kevésbé népszerű társasházak környéke alsó szintjeit jelenti (Maloutas és Karadmitriou 2001:714).

Ennek megfelelően a bevándorlók magas aránya jellemző a városközponti területeken, illetve azokban a külvárosokban, ahol mezőgazdasági munkát végeznek (Maloutas 2007). Elmondható, hogy a bevándorlók nagyobb aránya él a belvárosi környezetben, mint a görög lakosságé: a bevándorlók 37,3%-a él a városközpont közelében, míg a görög lakosságnak csak 17,8%-a (Maloutas 2007:748). Maloutas (2007) a szegregációs trendeket vizsgálva megállapította, hogy az egyértelműen magas státusú és felső középosztálybeli környékek megerősítették státusukat, ahogy a város nyugati felén lévő alacsony státusú munkásnegyedek is egyre inkább leszakadnak. A stabilan kevert városrészek, amik a nyugati munkásnegyedekbe ékelődő magasabb minőségű lakóterületek ebben a felosztásban, jó opciót jelenthetnek a középosztálybelieknek, míg a polarizáltan kevert (vertikálisan szegregált) városrészek inkább leszakadóban voltak már a kilencvenes években.

A 2000-es évek trendjei: dzsentifikáció és anarchia

Annak ellenére, hogy Thomas Maloutas munkáiból az látszik, hogy az athéni szituáció a különböző történelmi fejlődési irányok miatt egészen eltér a nyugati példától, más szerzők megtalálták a hasonlóságokat is. Gospodini (2009) az olimpiai befektetések és regenerációs kísérletek nyomán meginduló változásokat kutatta, és Hutton (2004) modelljét alkalmazta az athéni belváros új gazdasági tevékenységeinek vizsgálatára. Alexandri (2005, 2012) pedig a kommersziális és a lakossági dzsentifikáció trendjeit vizsgálta a belvárosban.

Mindkettőn hasonló területekre koncentráltak, többek között a Piraeus út környékére illetve a Metaxourgio nevű városrészre. Ezek a környékeken még megmaradt a régi, 19. századi, alacsonyabb beépítésű belvárosi környezet, ami megfelelt a dzsentifikációs esztétikának, és a túlságosan sűrű beépítés problémái is másképp jelennek meg ezeken a környékeken. Az olimpia miatt pedig az esetleges rehabilitáció is megindult ezeken a városrészek

(Alexandri 2012). Gospodini (2009) megállapítása szerint a fenti két környék (és más városrészek is), az „új gazdasági tevékenységek befogadó területei” (Hutton 2004), vagyis a folyamatok még zajlanak, de a kezdetben alacsonyabb telekár és a központi fekvés megfelelő környezetet teremt ezekhez az új tevékenységekhez. A két említett környék megmaradt gyárépületei pedig különösen alkalmassá teszik ezeket a városrészeket az új típusú kulturális termelésre vagy, hogy az éjszakai gazdaság helyszínül szolgáljanak. Megállapítása szerint a Metaxourgio városrészben az éjszakai élet és az új középosztálybeli beköltözők jelentik a fontos változást. A környék kimaradt a fent vázolt városi átalakulásból („antiparohi”), mert a környéken zajló archeológiai kutatások miatt nem engedélyezték az átépítést. Eközben a forgalom és a még meglévő gyárak szennyezése miatt csökkent a terület értéke. Ráadásul a hagyományos kézműipar hanyatlása is jellemző volt itt (Gospodini 2009). Mindez azt jelentette, hogy nem érkezett jelentős befektetés a környékre, miközben a városközpont közelében elhelyezkedés magas hozammal kecsegtető vendéglátó és kereskedelmi tevékenységet is lehetővé tett. Mindez magával hozta, hogy a környék lehetséges hasznosítása és a valós piaci érték között nagy különbség alakult ki, ahogy azt Smith (1979) a bérleti érték-különbség elméleténél kifejtette.

A Piraeus út melletti „Gáz” környékre (egy volt gázgyár és környéke) (Alexandri 2005:1) is hasonló megállapításokat tesz az idézett szerző. Az állami beavatkozás (illetve a hiánya) hatásait vizsgálja ebben a városrészben, ahol nagyobb részt muszlim bevándorlók, idősek és alacsony státusúak éltek, miután az épületállomány leromlott állapotban volt, és a gyár szennyezése is problémákat okozott, sokan elhagyták otthonaikat. A kutatás idején már csak 1500 lakó volt a környéken. Várható, hogy a sok problémát és sok lakó elköltözését okozó, 1983-ban bezárt gázgyárat kulturális hasznosításra fogja felhasználni a város. 16 évvel később, 1999-ben meg is nyitott az új kulturális központ (Alexandri 2005).¹¹ Mivel ezek a várakozások és tervek ismertté váltak a 90-es években, az éjszakai ipar vállalkozói komoly befektetési lehetőségként tekintettek a városrészre (Alexandri 2005:14). A 2005-ös kutatás során a szerző arról számolt be, hogy a városnegyed a hajnalig tartó zene és mulatozás helyszíne lett. Annak ellenére, hogy a tervezési dokumentumok kevert lakóövezetként nevezik meg, ebben az értelemben

11 A változások sebessége is figyelemreméltó különbség a nyugati és a perifériális példák között.

a szórakozóhelyek közül nem mindegyik nyitható voltna meg ilyen formában. Az állam azonban csakúgy, mint az önerős építkezések esetén, itt is szemet hunyt. A befektetések megemelték a környéken a bérleti díjakat és az ingatlanárakat. A bérleti díjak a folyamatok következtében több mint ötszörösére emelkedtek, miközben a lakásárak is háromszorosára nőttek 10 év alatt (Alexandri 2005:20). A tovább romló körülmények miatt sokan önként elhagyták az otthonukat, de többeknek egyszerűen nincs hová mennie. Az állami tervezés pedig csupán a környék további fizikai és közterületi rehabilitációjáról szól.

A szerző megállapítja a folyamatokról, hogy bár az állam nem hajtott végre igazán nagy értékű akciókat, azzal, hogy a tervezésben előrevetítette a fejlődési irányokat, és szemet hunyt a szabálytalanságok felett, nagyban elősegítette, hogy az éjszakai gazdaság befektessen a környékre, felújítsa a leromlott épületállományt, és az emelkedő árak vagy felvásárlás révén kiszorítsa a korábbi lakosságot (Alexandri 2005).

A görög gazdaság súlyos válsága a globális hitelpiaci krízisben jelentős hatással volt a korábban már említett belvárosi területekre Athénban. A munkanélküliségi ráta 2012 áprilisában 22%-volt és a belvárosban növekedett a bizonytalanság a nagyszámú illegális bevándorló, drogfüggő és hajléktalan miatt (Alexandri 2010:5). Alexandri (2012) a korábban már említett Metaxourgio területet vizsgálta kutatásában, ahol a válság előtt dzsentrifikáció volt megfigyelhető (a korábban már említett, jelszerű, sporadikus és szétszórt módon). A főleg adókedvezményekkel operáló állami beavatkozás és regenerációs kísérlet a középosztálybeliek várakozásait is felkeltette. A beavatkozás keretében az olimpia után például számos cigány családot telepítettek ki a környékről (Alexandri 2012:7). Az árak hamar az egekbe szöktek, a bérleti díjak a legdrágább északi elővárosokkal váltak összehasonlíthatóvá (uo. 8). 2008 után azonban körülbelül 25%-os csökkenés volt megfigyelhető, de bizonyos belvárosi környékeken akár 45% csökkenést tapasztaltak. Az ide érkező magasabb státusú lakosság pedig a válság látható jeleit első kézből kellett megtapasztalja. A környék változásának fogadtatását Alexandri (2012) interjúi alapján mutatja be. A magasabb státusú beköltözők, de a „bohém dzsentrik”¹² is arról számoltak be, hogy a bevándorlók száma jelentősen megnőtt a környéken. Az interjúalanyok megkülönbözte-

12 a dzsentrifikáció során területre érkezők, akik nem olyan magas státusúak, de ideiglenesen vonzzák őket a környékek kulturális és szórakozási lehetőségei.

tik az érdekes és érdemtelen bevándorlókat is, ez utóbbi csoport a papírok nélküli, hajléktalan vagy kvázi hajléktalan, társadalmon kívüli embereket jelenti. Az itt élő középosztálybelieket félelemmel tölti el, ami a környéken történik, és mivel elégedetlenek voltak a rendőrséggel és általában az állami beavatkozás mértékével, civil szervezetet alapítottak, és már saját őrség szervezését is fontolgatták, miközben azért lobbiztak (némi sikerrel), hogy komolyabb rendőrségi erőket mozgósítsanak a környékükön. Különösen egy új lakópark lakói aktívak ebben a tevékenységben, akik a saját közvetlen környezetükben zárt láncú kamerarendszert is üzemeltetnek. A tét igen nagy, mivel a beköltözők már befektettek a lakásvásárlásba, és most az ingatlanjuk értéke csökkenni kezdett. Emiatt abban érdekeltek, hogy a környék minősége és reputációja jelentősen javuljon a jelenlegi kaotikus állapotokhoz képest. Így az egyéni szereplők is érzik a rehabilitációs kísérletek tétjét (Alexandri 2012:16). A szerző szerint kérdés, hogy sikerrel járnak-e.

Georgia Alexandri munkáiban legfőképp a neomarxista megközelítést tette magáévá, így szerinte az athéni folyamatok annak a neoliberalis agendának részei, amely a világ más belvárosait is irányította, és a területek leromlását a neoliberalis „Achilles sarkaként” írja le (Alexandri 2012:12). Tanára, Thomas Maloutas viszont úgy gondolja, az ideológiai „bizonyítás” és a nemzetközi trendek igazolása nem írhatja felül az egyéni kontextus sajátosságait (Maloutas 2012).

Konklúziók

A fentebb bemutatott példa és Budapest részletes összehasonlítása már meghaladja e tanulmány kereteit. Itt csak néhány indokot szeretnék felhozni arra, hogy miért lehet érdemes a nyugati és más poszt-socialista országok mellett a dél-európai városok sajátosságaira is odafigyelni. Az industrializáció (Maloutas 2003) és a modernizáció nyugati példától némileg eltérő módjai, az alacsony lakossági mobilitás (Maloutas 2004:198-199), az állami korrupció és a politikai bizonytalanság (Maloutas 2003) a dél-európai és a kelet-európai periféria közös vonásai, miközben történelmi hátterük igen más. A kelet-európai példák esetén a privatizáció különböző megoldásai (Sykora 2005), a görög esetben pedig a sajátos építési mód, és a szabályok politikai érdekek mentén való alakítása

(Maloutas 2003) teremtett olyan lakáspiaci és mobilitási folyamatokat, amelyek eltértek a nyugati példaktól, és azokhoz kapcsolódó magyarázatok kiegészítésre szorulnak. A hazai és athéni térbeni folyamatok hasonlóságai közül kiemelhető a főleg szuburbánus elitzsegregáció mellett megmaradó kevert belvárosi környékek, illetve a lassú és korlátozott mértékű dzsentrifikáció. Ráadásul a belvárosi beruházásokban a középosztálybeli lakónegyedek helyett a kommersziális dzsentrifikáció alakult ki, olyan mértékben, hogy az a lakosságot is kiszorította (Islam 2005; Alexandri 2005). Az utóbbi folyamat első jelei már megfigyelhetők a Belső-Erzsébetvárosban, ahol a jelenség a válság kitörése után vált igazán látványossá (Csanádi, Csizmadya és Olt, 2013). A viszonylag távoli párhuzamok illusztrálhatják, hogy globális, rendszerszintű magyarázatok mellett érdemes a helyi sajátosságokat is figyelembe venni. Az athéni kontextus ismertetése tehát azt is szolgálta, hogy a témában uralkodó angolszász neomarxista tudományos gyakorlat egyik kritikáját (Maloutas 2012) bemutassam.

Maloutas (2012) szerint a dzsentrifikáció fogalmának folyamatos kitágítása jó példa arra, hogy a nemzetközi tudományos fősodorba tartozás vágya, vagy az ideológiai motiváció miatt, de a kutatás nem veszi figyelembe a különböző kontextuális különbségeket, nem koncentrálnak eléggé azokra a folyamatokra, amik az adott, egyedi helyzet fontos vonásai lehetnek, és az aktuális társadalmi problémák és mechanizmusok mélyebb megértéséhez szükségesek. Másképpen: fontosabbá válnak a hasonlóságok és a végeredmények, mint maguk a folyamatok (Maloutas 2012:39).

Ilyen anomáliaként említi meg például Lees (2008) erős kritikáját a szegénység lazítását és az osztályszegregáció csökkentését célzó városi beavatkozásokkal kapcsolatban. Ez a vita már a 80-as évek végén, az amerikai gettókkal kapcsolatos tudományos irodalomban kibontakozott (Wilson 1987; Massey és Denton 1993; illetve Peterson 1991), és az újabb kutatások is azt mutatják, hogy a szegény környékek lakói csak akkor – és még akkor is csak korlátozottan – profitálnak a jobb módúak környékre költözéséből, és a környezet státusának emelkedéséből, ha ők is az átalakuló területeken maradhatnak (Freeman 2006). Ha a szegények számára elérhetetlenné válik a belvárosi lakhatás egyes környékeken, az hatással lesz az életminőségükre és a munkalehetőségeikre, mivel ez utóbbi számukra a gyakran a belvárosi, alacsonyan fizetett szolgáltató szektorbeli állásokban merül ki. Ráadásul a szegé-

nyek eltűnése egy adott környékről esetleg csak a problémák térbeli áthelyeződését jelenti.¹³

Másrészt úgy tűnik, a privát tőke bevonása nélkül az állami szereplők sok esetben nem képesek a befektetéshiány és a leromló épületállomány miatti városi problémákat orvosolni. Maloutas (2012) is azt veti föl, hogy vajon a városi regeneráció minden formája ugyanazokkal a negatív hatásokkal jár-e, és minden ilyen kísérletet csak a szegények elleni akcióként és a neoliberális agenda megnyilvánulásaként érdemes-e értelmezni, vagy megvan a politikai lehetősége az inkluzívabb akcióknak is? Ez igen fontos kérdés lehet az eltérő helyzetű és állapotú városok stratégiájában és fejlesztési elképzeléseiben (Porter és Shaw 2009).

A fentiek miatt a szerző a kulturális és kontextuális különbségek alaposabb figyelembevételét javasolja. Talán érdemes ezt összevetni Ribera-Fumaz (2009) gondolatmenetével, aki nem tartja lehetetlennek a politikai-gazdaságtani és a kulturális megközelítések szintetizálását, mivel a tisztán városi politikai gazdaságtani megközelítés nem képes kezelni az egyedi és partikuláris folyamatokat. Erre a kísérletre lehet példa szerinte a már korábban említett városok kulturális potenciálját központi szerephez helyező irodalom (Zukin 1995; Hall 1998; Scott 2000).

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a térbeni társadalmi egyenlőtlenségek és általában a társadalmi egyenlőtlenség kérdése háttérbe kellene szoruljon. De a neoliberális politikák és a tőke globális logikája mellett talán más tényezőket is érdemes figyelembe venni, hogy megértsük a helyi mechanizmusokat.

A városokkal kapcsolatos általános „törvényszerűségek” egyrészt időben változnak, mint ahogy a 80-as évek paradigmaváltása mutatja, másrészt a történelmi háttér és az aktuális gazdasági helyzet is jelentős hatással lehet ezekre a folyamatokra. A természettudományos törvényekhez hasonló merev szabályok ezekre a társadalmi jelenségekre csak korlátozottan alkalmazhatóak. Másrészt azonban túl sok a hasonlóság ahhoz, hogy kizárólag a helyi kulturális és történelmi magyarázatokra hagyatkozzunk. Például a kereslet és a kínálat logikája, az infrastruktúra igénye, vagy az épített környezet amor-

13 Ezzel kapcsolatban eddig igen kevés tanulmány jelent meg. Bolt és van Kempen (2010) hollandiai kutatásai arra az eredményre jutottak, hogy az elköltöző szegények nem koncentráálódtak újra egy másik helyen, de a szegény környékekről eleve azok tudtak jobb eséllyel elköltözni, akiknek volt valamilyen munkája.

tizációja (lásd például Harvey 1978:82), bármilyen módosító tényezők is kerüljenek a képbe, sok hasonló vonást is okoznak ezekben a folyamatokban.

A fenti konfliktusok ellenére a városok stabil tényezői az emberi társadalmaknak, és minden társadalmi változás ellenére sem csökkent a jelentőségük. Válság idején azonban különösen fontos lenne a helyi mechanizmusok minél pontosabb megértése, hogy a politikai akarat és a tervezés ne felerősítse a társadalmi feszültségeket, hanem kezelje azokat.

Absztrakt

A városok átalakulásának trendjeit a kérdéssel foglalkozó tudósok olyan nagy társadalmi folyamatokhoz kötötték, mint az industrializáció különböző szintjei, a technikai fejlődés, illetve ennek köszönhetően a társadalmi kapcsolatok átalakulása. A 80-as évek elejétől paradigmaváltás figyelhető meg azzal kapcsolatban, hogy a városszerkezet és a népesség átalakulása valóban egy lineáris fejlődési folyamatot követ-e, ahogy a technikai és ipari fejlődés azt diktálja. A korábbi belvárosi gettók státusnövekedése, az új termelő tevékenységek megjelenése a belvárosban és az alacsony státusúak kiszorulása a városközpontból, (vagyis egyszerűen fogalmazva a dzsentifikáció) a társadalmi differenciálódás változásaira is utalt. Az utóbbi 35-40 év dzsentifikációval kapcsolatos kutatásaiban viszont egy újabb fordulatot jelenthet az amerikai és európai gazdasági krízis, és annak hatása az emelkedő státusú területekre.

A tanulmány ehhez a diskurzushoz kapcsolódóan egyrészt arra koncentrál, hogyan váltotta fel a dezurbanizáció illetve a helyek „lényegtelenységének” narratíváját a „városi reneszánsz”, másrészt azokra a legújabb, gazdasági válság utáni trendekre, amik az emelkedő státusú környékeken tapasztalható változások tartósságát vagy irányait kérdőjelezzik meg, mindezt Athén példájával illusztrálva. Végül a konklúzióban az általános elméletek, a globális trendek és a helyi kontextusok összefüggéseit villantja fel. Mindez hozzájárulhat a lokális társadalmi problémák és válságjelenségek konkrét mechanizmusainak jobb megértéséhez.

Abstract

Scholars connected trends of urban transformations to larger social processes like different levels

of industrialisation, technical development and as a consequence changes of social relations. Since the early 80s we can see a shift in paradigms about the transformation of urban structure and population, and the linear development trajectory dictated by industrial and technical evolution is questioned. The increasing status of inner cities, new ways of production in the inner cities, and the exclusion of the poor from the urban core (or put it simply: gentrification) refers on the changes in social differentiation. On the other hand the economic crisis in America and Europe and its effects on the increasing status urban areas can be a new turn in the gentrification research of the last 35-40 years.

This paper concentrates on the shift from the narrative of deurbanisation and „unimportance” of space to the narrative of „urban renaissance” and the latest post crisis trends, that question the direction and durability of inner city transformations to a higher status. All this is illustrated on the example of Athens. In the conclusions the paper discusses briefly the problems of general theories and the relations between global phenomena and local context. This could be a contribution to a better understanding of the mechanisms behind local social problems and symptoms of the crisis.

Felhasznált irodalom

- Alexandri, G. 2005 *The Gas District Gentrification Story*, Unpublished MSc Thesis, School of City and Regional Planning, Cardiff University. <http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa06/papers/356.pdf>
- Alexandri, G. 2012 *Read between the lines; gentrification tendencies and issues of urban fear in the midst of Athens' crisis* (manuscript) ESA Summer School 2012 Lisbon.
- Atkinson, R. – Bridge G. eds. 2005 *Gentrification in a Global Context. The new urban colonialism*, Routledge London and New York.
- Bolt, G. – van Kempen, R. 2010 *Dispersal Patterns of Households who are Forced to Move: Desegregation by Demolition: A Case Study of Dutch Cities. Housing Studies*, Vol 25/2.
- Bridge, G. 2001 Bourdieu, rational action theory and the time-space strategy of gentrification. *Transactions of the institutions of the British Geographers* 26(2):205-16.

- Buzar, S. – Ogden, P. – Hall, R. – Haase, A. – Kabisch, S. – Steinführer, A. 2007 Splintering Urban Populations: Emergent Landscapes of Reurbanisation in Four European Cities. *Urban Studies*, 44:651-577.
- Castells, M. 1996 *The Rise of the Network Society*. Blackwell Publishers, London.
- Cifelli, G. 2011 *Uso turístico e exclusão sócioespacial nos centros históricos das cidades brasileiras con sagradas como Patrimônios da Humanidade*. Manuscript, SICYUrb 2011 Lisbon, <http://conferencias.cies.iscte.pt/index.php/icymb/sicyurb/paper/viewFile/380/118>
- Csanádi G. – Csizmady A. – Olt G. 2013 *Átváltozóban*. Sík Kiadó, Budapest.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Köszeghy L. – Tomay K. 2007 A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In Enyedi György szerk. *A történelmi városközpontok átalakulásának hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Köszeghy L. – Tomay K. 2009 *Társadalom, Tér, Szerkezet*. Eötvös Loránd Tudomány Egyetem, Városi és Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Kocsis J. B. – Köszeghy L. – Tomay K. 2010 *Város-Tervező-Társadalom*. Sík Kiadó. Budapest.
- Enyedi Gy. 1988 *A városnövekedés szakaszai*. Akadémia Könyvkiadó, Budapest.
- Europe: A Study of Growth and Decline*. Pergamon Press. Oxford.
- Florida, R. 2002 *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. Basic Books.
- Freeman, L. 200 *There Goes the 'Hood: views of gentrification from the ground up*. Temple University Press, Philadelphia.
- Gospidni, A. 2009 Post-industrial Trajectories of Mediterranean European Cities: The Case of Post-Olympics Athens. *Urban Studies*, vol. 46(5&6):1157-1186.
- Gödri I. – Spéder Zs. 2009 *Demográfiai portré*. NKI KSH.
- Graham, S. – Marvin, S. 2001 *Splintering urbanism. Networked infrastructures*, Routledge, London.
- Hall, P. G. – Hay, D. 1980 *Growth Centres in the European Urban System*. University of California Press, Berkeley, California.
- Hamnett, C. 1991 The blind man and the elephant: the explanation of gentrification. *Transactions of the institutions of the British Geographers*. The Royal Geographic Society, New Series, Vol. 16, No. 2:173-189.
- Hamnett, C. 2003 *Unequal City: London in the Global Arena*. Routledge, London.
- Hutton, T. A. 2004 The New Economy of the inner city. *Cities*, Vol. 21, No. 2:89-108.
- Islam, T. 2005 Outside the core Gentrification in Istanbul. In Atkinson, R. – Bridge G. ed. *Gentrification in a global context: The new urban colonialism*. London, Routledge, 123-138.
- Lees, L. 2008 Gentrification and social mixing: towards an inclusive urban renaissance? *Urban Studies*, 45(12):2449-2470.
- Lees, L. 2003 Super-gentrification: the case of Brooklyn Heights, New York City. *Urban Studies*, 40 (12):2487-510.
- Ley, D. 1996 *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*. Oxford University Press, Oxford.
- Maloutas, T. 2003 The Self promoted housing of post war Athens. Discussion Paper Series, (9)6:95-110. University of Thessaly.
- Maloutas, T. 2004 Segregation and residential mobility: spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens. *European Urban and Regional Studies*, 11(3):195-211.
- Maloutas, T. 2007 Segregation, social polarization and immigration in Athens during the 1990s: theoretical expectations and contextual difference. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(4):733-758.
- Maloutas, T. – Karadimitriou N. 2001 Vertical social differentiation in Athens: alternative or complement to urban segregation? *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(4):699-716.
- Maloutas, T. 2012 Contextual Diversity in Gentrification Research. *Critical Sociology*, 38(1):33-48.
- Manzi, T. 2010 Creating Sustainable Neighbourhoods? The Development and Management of Mixed-Income Communities. In Manzi, T. – Lucas, K. – Jones, T. L. – Allen, J. eds. *Social Sustainability in Urban Areas, Communities, Connectivity and the Urban Fabric*. Earthscan, London.

- Manzi, T. – Lucas, K. – Jones, T. L. – Allen, J. eds. 2010 *Social Sustainability in Urban Areas, Communities, Connectivity and the Urban Fabric*. Earthscan, London.
- Martinez-Monje, M. – Vicario, L. 2005 Another „Guggenheim effect”? – Central city projects and gentrification in Bilbao. In Atkinson, R. – Bridge G. eds. *Gentrification in a Global Context. The new urban colonialism*. Routledge, London and New York.
- Massey, D. S. – Denton, N. A. 1993 *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press, Cambridge.
- McCarthy, J. 1997 Revitalisation of the core city: the case of Detroit, *Cities*, 14(1):1-11.
- Nelson, S. 2010 Residential Intensification, Family Housing and Educational Provision, In Manzi, T. – Lucas, K. – Jones, T. L. – Allen, J. eds. *Social Sustainability in Urban Areas, Communities, Connectivity and the Urban Fabric*. Earthscan, London.
- Peck, J. 2005 Struggling with the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 29. 4.
- Peterson, P. E. 1991 Urban Underclass and the Poverty Paradox. *Political Science Quarterly*, 106/4:617-637.
- Pratt, A. C. 2009 Urban regeneration: From the Arts 'Feel Good' Factor to the Cultural Economy: A Case Study of Hoxton, London. *Urban Studies*, 46; 1041.
- Porter L – Shaw K. eds. 2009 *Whose Urban Renaissance? An International Comparison of Urban Regeneration Strategies*. London, Routledge.
- Quinn, M. L. 2004 *Assumptions and Limitations of the Census Bureau Methodology Ranking Racial and Ethnic Residential Segregation in Cities and Metro Areas*. University of Wisconsin-Milwaukee.
- Ribera-Fumaz, R. 2009 From urban political economy to cultural political economy: rethinking culture and economy in and beyond the urban. *Progress in Human Geography*, 33(4): 447-465.
- Roberts, M. – Turner, Ch. – Greenfield, S. – Osborn, G. 2006 A Continental Ambience? Lessons in Managing Alcohol-related Evening and Night-time Entertainment from Four European Capitals. *Urban Studies*, Vol. 43.7, 1105-1125.
- Roberts, M. 2009 Planning, urban design and the night-time city: Still at the margins? *Criminology and Criminal Justice*, 9:487-507.
- Sassen, S. 1991 *The global city: New York, London, Tokyo*. J. Princeton, Princeton.
- Sassen, S. 2000 *Cities in a world economy*. Pine Forge Press, Thousand Oaks.
- Scott, A. J. 2000 *The Cultural Economy of Cities*. Sage, London.
- Scott, A. J. 2006 Creative cities: Conceptual issues and policy questions. *Journal of Urban Affairs*, 28/1:1-17.
- Seo, J-K. 2002 Re-Urbanisation in regenerated areas of Manchester and Glasgow – New residents and the problem of sustainability. *Cities*, 19(2):113-121.
- Smith, N. 1979 A theory of gentrification: a back to the city movement by capital not people. *Journal of American Planning Association*, 45:538-48.
- Smith, N. 1996 *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City technological mobilities and the urban condition*. Routledge, London – New York University Press.
- Sykora, L. 2005 Gentrification in post-communist cities, In Atkinson, R. – Bridge G. ed. *Gentrification in a Global Context. The new urban colonialism*. Routledge, London and New York.
- van den Berg, L. – Drewett, R. – Klaasen, L. H. – Rossi, A. – Vijverberg, C. H. T. 1982 *Urban Europe: A Study of Growth and Decline*. Vol. 1. Pergamon Press, Oxford. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2562759?uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21104280905243>
- Wacquant, L. 2008 *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Malden, MA, Polity Press.
- Wilson, J. W. 1987 *The Truly Disadvantaged the inner city*. University of Chicago, Chicago.
- Zukin, S. 1995 *The Culture of Cities*. Blackwell, Malden, MA.



KREATÍV MILIÓ EGY ÁTALAKULÓ NEGYEDBEN

– A ROMKOCSMÁK BELSŐ-ERZSÉBETVÁROSI VILÁGA

Belső-Erzsébetváros az elmúlt néhány évben látványosan és konfliktusokkal terheltén alakult át európai szinten is híres szórakozó negyedévé. Közben a terület egyre látványosabban mutatta a fizikai leromlás jegyeit, egyre színesebbé, érdekesebbé vált. A különféle kultúrák és szellemi irányzatok képviselői többek között a kiürülő, lebontás előtt álló házakba, köztes használóként telepedtek meg. Korábban ilyen negyedeket csak külföldön lehetett látni; ritkaságértéke miatt előbb fővárosi viszonylatban vált divattá, majd – az utóbbi évekre – európai szinten is vonzóvá, és a szórakozó-negyedek között versenyképessé is lett.¹⁴

„Szeretem, hogy ilyen színes a környék, sok a külföldi, cigány, zsidó, afrikai, ennek a városrésznek ez egy fő jellegzetessége. Talán ezért is tudtunk cserediákok fogadni ide [4-en bérelnek lakást, ebből kettő Erasmus ösztöndíjjal érkezett külföldi diák], mert mindenkinek tetszik ez a fiatalos multikulti környezet” (Csanádi et al 2011).

A terület átalakulását 2004 óta nemcsak fölülről (az önkormányzat oldaláról) jövő szabályozások és várostervezési beavatkozások, hanem alulról (civil, vállalkozások oldaláról) jövő kezdeményezések is alakították. A két folyamat eredményeként megindult a területen lakók és a külső használók összetételének változása,¹⁵ és kialakultak a romkocsmák, a kulturális termelők, illetve más jellegű vendéglátó- és szórakozóhelyek világa (nemcsak a kínálatot, üzemeltetési formát, célközönséget, hanem a kulturális programokat tekintve is) sokszínű világa.

A szcéna vizsgálatának ugyan még csak a közepén tartunk, ám úgy gondoltuk, hogy eddigi kutatásaink eredményét már érdemes rendszerezni.¹⁶ Ehhez a nemzetközi irodalomban, a kulturális klaszterek vizsgálatára kidolgozott szempontokat

vettük alapul (lásd Musterd és mások 2007; Porter 1998). A kategóriák azonban, ahogyan más esetben, itt sem alkalmazhatóak egyszerűen átvétellel, ezért ezeket csak kiindulópontként használjuk, és a hazai helyzetnek megfelelően alakítunk rajtuk.¹⁷

A kulturális termelés megjelenése

A kulturális klaszterek nemzetközileg használt vizsgálati szempontjait áttekintve azt találtuk, hogy azokat leginkább bizonyos funkcióik részben tervezett földrajzi koncentrációjuk és a többé-kevésbé közös kulturális image és identitás mentén jellemezhetjük a legkönnyebben, leginkább összehasonlíthatóan. Nehezebb feltárni a kollektív önirányítást és a klaszteren belüli kölcsönös együttműködést, aminek kulturális beágyazottsága országoként jelentős eltéréseket mutathat.

A nemzetközi irodalomban sokféle elemzési kerettel találkoztunk. Mommaas (2004) alapvetően a meglévő helyzetek megfigyelését és elemzését tűzi ki célul, azonban kihagyja a személyes kapcsolati hálókat és viszonyok dimenzióját. Holott az ilyenfajta személyes viszonyok által formált klaszterek legfontosabb előnyei lehetnek, hogy segítségükkel csökkennek a tranzakciós költségek, nagyobb lesz a tőke forgási sebessége, és szolidaritás alakulhat ki a tagok között. A termelésorientált klaszterekben ugyanakkor egyelőre még kevésbé alakultak ki ezek a hatások (Scott 2000). Newman és Smith (2000) inkább arra helyezik a hangsúlyt, hogyan változott időben a gazdasági helyzet, illetve a politikai irányítás mentén az adott városrész és az abban található kulturális klaszter fejlődése. Pratt (2009) vizsgálati szempontjai – Mommaas által is vizsgált klaszterhatások mellett – az állami beavatkozás lehetőségeire, az ingatlanpiaci hatásokra, a médiareprezentáció és a marketing hatásaira, a belvárosi fogyasztás és kulturális termelés egyensúlyára, valamint a globális

14 A fotókat Csanádi Gábor készítette.

15 Ez utóbbiak nem (vagy még nem) laknak itt, de munkahelyük és/vagy szabadidejük eltöltése ürügyén a területre érkeznek; idejárnak tanulni, dolgozni, illetve itt látogatják a galériákat, pubokat, színházakat, szórakozóhelyeket (lásd Martinotti 2008).

16 Különösen azért, mert a helyzet gyorsan változik, és sok a tanulmányban szereplő intézmény már évek óta nem létezik, valamint a működési feltételek is megváltoztak.

17 A tanulmány a K 84051 számú OTKA kutatás „Új trendek a szuburbanizációs folyamatokban” keretében készült. A tanulmányban feldolgozott interjúkat 2008–2013 között készítettük. Az interjúzásban az ELTE TáTK hallgatói is részt vettek. A tanulmány korábbi változata megjelent (*Átváltozóban*, 2012).

szolgáltatások szerepére vonatkoznak. Musterd (et al 2007) beemeli a földrajzi lépték kérdését is, hiszen csak így lehet eldönteni, milyen kontextusban és milyen hatásokat célszerű egyáltalán figyelembe venni az adott kulturális kezdeményezés esetén. Az alulról jövő kezdeményezések is lehetnek országos hatásúak, a nagyobb beruházást igénylő projektek számára pedig a legtöbbször nemcsak a környék-szintű, hanem a regionális tényezők is meghatározóak. Vizsgálatunkban alapvetően Mommaas szempontjaira építünk, illetve az intézményi, szervezeti keretet kiegészítjük a személyes kapcsolati hálók vizsgálatával (Scott 2000 alapján) és a legalitás fokával, továbbá a használói kör vizsgálatával.

Egyik alapvető kérdésünkre – mi okozta a kulturális termelők koncentrációját a területen – egyszerűen azt válaszolhatnánk, hogy a negyed mostani arculata azért alakulhatott ki, mert a negyed ott van, ahol. A központi belvárosi fekvés, a jó elérhetőség, a sűrűn beépített környezet mind hozzájárult ahhoz, hogy a kulturális, szórakoztató funkciójú helyek megtelepedjenek, hosszabb távon működőképesek legyenek, és a kreatív helyek is idetelepedjenek. Az önkormányzati épületek kiürítése pedig a folyamat katalizátoraként működött. Már a kilencvenes évek végén – főleg a kiürített házakban, több

esetben illegális helyfoglalással – jelentek meg a kulturális termelésnek a Post-it City (Louekari 2006) felfogáshoz kapcsolható első képviselői; a spontán piaci-befektetői dzsentifikáció előfutárai: mindazok a kávéházak, kulturális vállalkozások, romkocsmák, melyek a belvárosnak ezt a részét – többé-kevésbé tudatos módon – a kulturális élet egyik mikroközpontjává kívánták avatni. Ennek előfutára a Király utcai Budapest Székesfőváros Könyvesháza Alapítvány kávézója, mely a 90'-es évek közepén az irodalmi életnek kívánt olyan fórumot adni, ahol egy helyen található folyóiratok, antikvár könyvek és maga az irodalmi kávéház, módot adva az alkotók és olvasók találkozására. Ez a hely még nem a vadságból nőtt ki, mint a későbbi romkocsmák, hanem szervezeten, erős anyagi háttérrel és fővárosi támogatással indult, ám igen hamar, egy év múlva csődbe jutott, képtelen volt rentábilisan működni (alapvetően nonprofit célokat szolgált az irodalmi élet szervezésével); „*Azt hittem egy kulturális komplexumot eltarthat a főváros polgársága, de tévedtem*” – nyilatkozta 1995-ben a tulajdonos.¹⁸ Ezzel az akkorddal a negyed öt évre „álomba merült”, majd az ezredfordulón ismét felpezsdült, és megindult a szórakozó-negyed kialakulásának első hulláma.

18 *Népszabadság*, 1995. május 15.



8518

Első hullám (1999–2004)

Az ezredfordulón 1999-től jelentek meg egyre nagyobb számban a magántökeből, szabályozott körülmények között működő kulturális és szórakozóhelyek (például Spinoza Ház, Godot Galéria, VAM Design), és mellettük a „vadnak” számító romkocsmák, melyek kihasználva a leromló, elhanyagolt, üresen álló, minimális ráfordítással trendivé alakítható házakat, beköltöztek, és bizonyos esetekben félig vagy teljesen illegálisan üzemeltek. A romkocsmák első hulláma (Szimpla kert, Szóda) az önkormányzati tulajdonú kiürített, bontásra ítélt épületek udvarába költözött be, olyan épületekbe, melyek lebontását még nem kezdték meg, ám már hosszú ideje látványosan üresen álltak. A Szimpla kert után (2003-tól) további 5-6 üres épületben nyitottak ki hasonló kocsmák.

Az ekkor a területre érkezett kulturális intézmények legtöbbje számára fontos volt a városközponti elhelyezkedés, a jó megközelíthetőség, a nyugtató környék. Általában a belső városrész számukra szóba jöhető összes helyét feltérképezték, és végül a legjobbnak tűnő helyen telepedtek meg. Talán az egyetlen kivétel a VAM Design volt, ők tudatosan a Király utca környékén kerestek üzlethelyiséget (de a szervezet anyagi lehetőségei is messze meghaladták az romkocsmákét). A belső-pesti bérházak karakter, a régi pesti belváros hangulata minden esetben szerepet játszott, sőt a pusztuló történelmi, építészeti értékek és a bennük rejlő megújulási lehetőségek ezt csak felerősítették.¹⁹ A Károly körúthoz közelebb lévő intézmények esetében ezen túlmenően a cityhez tartozás is kiemelt tényező volt. Nem utolsósorban ennek köszönhető, hogy a kilencvenes évek végén egy sor kis galéria nyílt az akkor még meglehetősen kihalt területen. Az ő esetükben fontos szerepe volt, a „jó címnek”, és a környék sajátos építészeti, kulturális hangulatának, melyet főként a Madách tér, a Rumbach Sebestyén utca építészeti karaktere testesít meg. A hosszú távra tervező vállalkozók (pl. Szimpla kert, Spinoza-ház) esetében fontos szerepet játszottak a Nyugat-Európában szerzett tapasztalatok is, vagyis azok a dzsentrifkáció megindulásához köthető

19 Mindegyik intézmény leromlott, de felújítható vagy az adott leromlottságban jól használható házat, területet választott. A Spinoza-ház egy régóta bezárt cukorkaüzemet, a VAM Design egy 1840-ben, Hild József tervei alapján épült házat, a Szimpla kávézó egy lakatosműhelyt, a Szimpla kert egy régi üzemépületet választott magának.

átalakulási folyamatok, amelyek Amsterdam vagy Berlin esetében zajlottak.

Második hullám (2005–2009)

Az önkormányzat 2005-ben megelégette ezt a spontán alakuló és egyre nagyobb népszerűségnek örvendő folyamatot (Lugosi 2008), és hadat üzent, mégpedig a számára legkézenfekvőbb módokon: vagy megkezdte azoknak az épületeknek a bontását, ahol a köztes használók megtelepedtek (a Szimpla kert Kazinczy utcai és a Szóda kert Holló utcai épületét), vagy felmondta, nem kötötte (újra) a bérleti szerződést, nem engedélyezte kocsmák nyitását. Egyetlen túlélő maradt: a Szimpla kert, mely a Kazinczy utca 14-be, egy magántulajdonú épületbe költözött át, és a kocsmafunkció mellett már kulturális profilt is kialakított, kertmozit üzemeltetett (Keresztély 2007). A profilváltás (profilbővítés) a fennmaradáshoz feltétlenül szükséges racionális döntés volt, mivel az üzemeltetők úgy érzékelték, hogy az önkormányzat a kulturális funkciót is üzemeltető helyeket jobban elfogadja.

Ezen kisebb intermezzo után a „romkocsmásodás” újabb hulláma következett, az önkormányzati tulajdonú foglalt (vagy alacsony bérleti díjért, ideiglenesen kiadott) helyiségek új reneszánsza bontakozott ki (például Boulevard és Brezsnyev, Sirály és Tűzraktér), valamint magántulajdonú épületekben is elindultak hasonló „rom” szórakozóhelyek és művészeti kezdeményezések (ilyen volt a Fogasház, illetve a Romház). Ezeket akár második generációs romkocsmaként is felfoghatjuk, de a hangsúly itt már inkább a művészeti funkció volt. Ugyanakkor az eltelt időben az első generációsok egy része konszolidálódott mind a környezetet, mind a működési feltételeket illetően, és egy másik szintre lépett (például a Szimpla csoport terjeszkedése a városhatáron kívülre Vácra Szimplavé, és az országhatáron túlra is a berlini Friedrichshain negyedbe Szimpla Kaffehaus Budapest és Badehaus Szimpla Musiksalon néven).

A második generációs romkocsmák kialakításánál a környék kiválasztásának oka – interjúink tanúsága szerint – nagyon változó volt. Alapvetően véletlenszerűen választották a helyeket, ám a központi fekvés és a zsidónegyed kulturális és turisztikai vonzereje sokat nyomott a latban. A legfontosabb tényező ebben az időszakban mégiscsak a rendelkezésre álló épületek kínálata és a bérleti konstrukció volt (teljesen illegális – önkormányzat-

nak fizetett nagyon alacsony bérleti díj – ingatlanfejlesztő tulajdonába került helyiségre kialakított „egyéni” bérleti díj).

Harmadik hullám (2010–2014)

A 2010 után piacra belépők helyzetét a kereskedelmi törvény változása²⁰ nagyban megkönnyítette: a korábbi előzetes engedélyeztetés helyett utólagos vizsgálatokkal szabályozták a vendéglátóhelyek nyitását. Ezzel mintegy motorjává is váltak a folyamatnak, és 2010-től úgy tűnt, hogy ezen a környéken az üres (bolt)helyiség hasznosításának egyetlen „evidens” módja az, ha kocsmát nyitnak benne: a magasabb státusú vendégeket célzótl az olcsó alkoholt kínáló kiskocsmákig. Esetükben egyértelműen a beindult szórakozó-nyegyed hangulat volt az ok a megtelepedésre. A kulturális kínálat nyújtása már háttérbe szorult, vagy fel sem merült. Helyzetük a korábbihoz képest annyival volt bonyolultabb, hogy a terület kezdett betelni. Üres, könnyen megszerezhető üzletek száma lecsökkent, viszont a környéken bezáró más profilú üzletek száma megnőtt, ezért az üzletek profilváltása vált jellemzővé (pékből, fodrászból, kárpitosból 'kocsmá' lett).

Harmadik generációként foghatnánk fel tehát azokat a kicsivel magasabb státusú közönséget célzó, táncos szórakozóhelyként is funkcionáló 'rom' szórakozóhelyeket (pl. Doboz, Kocka), melyek a romkocsmás romantikát arra a szintre emelték, mely a jobb módú közönség igényeinek inkább megfelel. Például az enteriort itt már nem a használt bútorok és lomok, hanem a belsőépítészeti dizájn határozza meg. E mellett a korábban a szcénát uraló művészeti projektek helyét (akiknek el kellett költözni, vagy más formában tudtak csak tovább működni pl.: Tűzraktér, Sirály, Fogasház, Romház) szép lassan a rétegigényeket kiszolgáló klubok veszik át (pl. Mika Tivadar Mulató, Roham, Beat on the Brat). A magas státusú helyek szaporodása – és az önkormányzati épületekben működő intézmények kilakoltatása együtt – hozzájárult ahhoz, hogy a területről a korábbi fél-amatőr hangulatú, művészeti projekthez kapcsolódó romkocsmák nagyrészt kiszoruljanak, és például a VIII. kerület leromlott részeire telepedjenek át (pl. a Gondozó Kertbe a Tűzraktérből). Mindez felveti a kérdést, hogy a terület telítődése és a helyek jellegének változása párhuzamosan halad-e?

20 210/2009. (IX. 29.) Korm. rendelet a kereskedelmi tevékenységek végzésének feltételeiről.

Bár ebbe az irányba már mutatnak jelek, manapság még a boom korát éljük. 2011 végére már annyi új kocsmát nyitott ki a környéken, hogy a korábban a klaszterhatásban²¹ bízó, új helyeket minden esetben örömmel fogadó kocsmárosok között is megfogalmazódtak kétkedő vélemények, melyek hangsúlyozták, hogy a környék befogadóképessége nem végtelen, és nem biztos, hogy minden új hely jól tud majd teljesíteni. Ezeket a kételyeket azonban az események egyelőre még nem látszottak alátámasztani: 2012 elején még mindig nem látszottak a túlfelföldés jelei, az új klubok és szórakozóhelyek is jelentős forgalmat bonyolítottak. Sőt 2013-ban a negyedben teljes mértékben a szórakozó és turisztikai funkció kezdett egyeduralgokodóvá válni. Nézőn a 2014 év eleji folyamatokat is, talán még addig a kijelentésig is elmerészkedhetünk, hogy a megszűnő üzlethelyiségek 90%-a helyén „pillanatok alatt” valamilyen kocsmát, kávézó, vendéglátóhely nyílik. (Erre jó példa lehet a Dohány utca és Kertész utca sarkán 2013 végéig egy igen kicsi üzlethelyiségben működő pékség, mely a Király utca körúton kívüli részére költözött. Helyén a kicsivel korábban megszűnt fodrászüzlet szomszédos helyiségét is kibérelő (és így háromszor akkora helyet nyerő) Dauer nevű kávézó nyílt meg, mely már egy a magasabb státusúakat célzó bárként kezdte meg működését).

Az ilyen mértékű koncentráció kialakulásának beindítója és katalizátora tehát a városrehabilitáció (annak megindulása, majd a gazdasági válság miatti megtorpanása) volt. A fizikai környezet átalakítása nyomán olyan üres házak-helyek jelentek meg, amelyek be tudták fogadni az otthonukat kereső (gyakran stabil anyagi alap nélküli) kezdeményezéseket. Majd később beindult a klaszterhatás, és a helyek egymást vonzották és egymásra utalttá is váltak, hiszen a fiatalok kocsmáról-kocsmára járás rituáléja csak olyan helyen folytatható, ahol koncentrált és elég nagy számú a kínálat.

21 A klaszter – ebben az esetben – a nemzetközi szakirodalomban leírtak alapján a valamilyen módon egymással kapcsolatban álló, hasonló profilú termelők kulturális földrajzi koncentrációját jelenti; ez lehet egy városrész vagy egy utca is (Porter 1998; Scott 2006; Musterd és mások 2007). Ugyanakkor a klaszterszerkezeti forma is, mely bizonyos együttműködések támogatására EU-s pályázatok beadásánál lehet szükséges. A klaszter ilyen módon akár egy épületen belüli munkamegosztást is jelenthet.



8481

A helyek közti viszonyok

Mivel a negyedben a kulturális termelők nem tervezetten, egy időben, hanem spontán módon, időben kitolódva telepedtek meg, nincsen olyan felülről kialakított intézményi keret, mely működésüket egybefogná, koordinálná. Ennek következményeképpen a klaszter tagjai között nincsen szervezett vagy rendszeres együttműködés, ami miatt Mommaas-i értelemben a terület nem is fogható fel egyetlen együttműködő klaszterként.

Ennek ellenére mégis megtaláltuk az együttműködésre való igényt és törekvést. Az egész területre vonatkozó kapcsot az jelentheti, hogy a helyek üzemeltetői között többeknek nagyon hasonló a kulturális hátterük, még ha a vállalkozás tökeerőssége és helyzetének stabilitása árnyalja is ezt. A nagy pénzből létrehozott művészeti kezdeményezések (VAM Design) ugyan nem érzik konkurenciának a többieket, ám nem is keresik a kapcsolatot, talán azért sem, mert nem találják a hangot a romkocsmákkal és az ideiglenes művészeti kezdeményezésekkel. A konkurenciaharc a romkocsmaakra sem jellemző, helyette inkább az egymást kiegészítő tevékenységeket keresik, és így (öntudatlanul is) céljuk az egymást erősítő fogyasztási klaszter kiépítése. Miközben a folyamat elején még előnyösnek tartották, ha minél több szórakoztató, művészeti és vendéglátóhely nyílik meg egymás közelében, az utóbbi években már érdekvédő (az új jelölteket visszaszorító) hangok is megjelentek. A megváltozott fogyasztási szokások eleinte tehát erősítették a 'nem vagyunk egymásnak konkurencia' érzését. A fiatalok körében ugyanis az utóbbi években divattá vált egy éjszaka során végiglátogatni a hasonló profilú helyeket. Arról a racionális pontról indultak, hogyha több fogyasztó jön a környékre, az végül mindenütt forgalomnövekedést eredményez. A kereslet pedig nőtt, ami a fogyasztási árszínvonal szerinti paletta egyre színesebbé válását is eredményezte: először a már befutó kulturális kezdeményezések és romkocsmák mellett olcsóbb és esetenként rosszabb szolgáltatást nyújtó helyek is nyíltak az árérzékenyebb fogyasztókra építve, majd 2011 után megjelentek a magas státusúakat vonzó, drágább helyek is, melyek érdekei már különböztek a többiekétől, bár a vendéglátó és turisztikai funkció erősítése továbbra is közös célnak tűnik. A boomot kihasználva a kocsmák számának növekedésével párhuzamosan (de leginkább a folyamat elején) az éjjel-nappali boltok száma is meg-

emelkedett, melyet a helyi rendeletek mostanra megállítottak; az éjszaka megnövekvő (olcsó alkohol iránti) kereslet rentábilissá tette ezt a típusú vállalkozást is. Ezek miatt nem csodálható, hogy sokan biztos nyereséggel kecsegtető befektetésnek gondolják a környéken kocsmát, kávézót nyitni, és a megszűnő üzletek helyén nyíló vállalkozások továbbra is ilyen profilt kapnak.

A környéken működő kezdeményezések tehát – legalábbis üzleti, üzemeltetési alapon – sok szempontból egymásra utaltak, és gyakran kapcsolatban is állnak egymással, ám az, hogy a szereplők sok alapvető kérdésben másképp gondolkodnak, megnehezíti a valóban hatékony együttműködések kialakítását.

Az együttműködési kísérletek leginkább a különböző programok vagy szórakozási lehetőségek összehangolására irányulnak; amit megkönnyít, hogy az egyébként is meglévő kulturális kapcsolatok (például a művészeti termelés profilja) találkoznak, és a térbeli közelség elősegíti az átjárhatóságot. Ilyen például a közös programok, illetve a programok egy részének kihelyezésére közösen beadott pályázat, ami főleg a kisebb helyekre jellemző. A kulturális termelésben erős helyek 2005 körül még inkább csak lazább együttműködésről számoltak be, ami a profiljukból következik, hiszen több esetben valamilyen sajátos művészeti cél vezérli az adott helyeket, ami megnehezíti a szorosabb együttműködést. A valódi klaszterhatás tehát ebben az esetben nem érvényesül.

2009-től a korábbinál több „hely” szoros kapcsolatokról számolt be a környékbeli hasonló művészeti projektekkal és a tágabban vett kulturális egyesületekkel, mint amilyen például a Kortárs Építészeti Központ (KÉK) is. Úgy tűnik, hogy valamilyen programalapú szerveződés indult be a 2008 körüli időkből, amikor a romkocsmák, kulturális intézmények száma rohamosan emelkedni kezdett. 2009-ben megjelent egy olyan a zsidó örökségre tudatosan építő, több helyszínt összekötő fesztivál, a *nbn7* (Negyed6Negyed7), amelyet nem alulról (belülről a helyek), hanem felülről (kívülről) egy amerikai zsidó szervezet indított el. A szervezők megkeresték az egyes helyeket a hanuka köré szervezett kulturális fesztivál ötletével, és sokan szívesen vállalkoztak a részvételre (vagy a személyes ismeretség, vagy a közös kulturális attitűdök miatt). A rendezvényt azóta minden évben megtartják, és egyre nagyobb sikernek örvend.

E mellett az érdekvédelem-szerű működésre irányuló igény is megjelent, melyet a romkocsmák

esetében az Azért nevű civil szervezet fémjelzett. A „valódi” (korábban „játékgépes”) kocsmák esetében pedig erre a célra a ’legjobbkozma.hu’ weboldal szolgált. Később az Azért egyesület vált meghatározóvá az érdekvényesítésben, és mikor 2012-ben sok hely a nyitva tartás korlátozásáról szóló határozatot kapott, a taglétszáma is jelentősen megnőtt. Amikor pedig kiderült, hogy az országos hatályú törvény célja nem az volt, ami történt, aktívan részt tudtak venni a világorökségi területek szabályozásának kialakításában. Emellett a kerület is megengedő szabályozást léptetett életbe 2013 elején, így a belső-erzsebetvárosi kocsmák érdekvényesítése sikeresnek mondható, főleg a kezdeti kudarcokhoz és nehézségekhez képest. Másrészt, a közösségi összetartás és a tudatos üzleti koordináció nem erősödött meg, a közös akciók mostanra főleg a Kazinczy utcára korlátozódnak. (Az egyesületről és az éjszakai gazdasággal kapcsolatos társadalmi konfliktusról külön publikációt tervezünk.)

A Király utcai dizájnboltokat a Király utca-Design utca Klaszter, az egész terület vállalkozóit és kulturális termelőit pedig a KultUnió Egyesület próbálja összefogni (a két szervezet háttere egyébként azonos). Ez utóbbi az egyetlen szervezet, mely profifüggetlenül tömörítene a kulturális termelőket, kereskedőket és vendéglátósokat, bár működése egyelőre korlátozottnak mondható.

Összességében elmondható, hogy a vállalkozók és a kulturális termelők által alapított szervezetek saját üzleti érdekeiknek megfelelően alakítják ki a stratégiájukat, és ennek megfelelően keresnek kapcsolatot a lakossággal, és egy másik szinten az önkormányzattal és/vagy a beruházókkal. A gazdasági-vállalkozó, környékbeli üzlettulajdonosok célja egységes profilú klaszter kialakítása egy dzsentrifkáló helyen, mely egyre jobban vonzza a vásárlókat. Úgy tűnik, hogy ezek a szervezetek a lakossági civil szervezetekhez képest más szinten dolgoznak, és érdekeik egyelőre nem keresztezik egymást, kivéve természetesen a zajjal kapcsolatos konfliktus esetében, amiben a lakosság nem tudta érvényesíteni az érdekeit. A negyed működését tehát nem fogja össze igazán egy vagy több szervezet, mely koordinálná az egyes kulturális termelők tevékenységét, ellátna érdekeik védelmét.

A kulturális termelés intézményesülése

A kulturális termelők vizsgálatának egyik alapvető kérdése, hogy milyen módon épülnek fel a

terület kulturális szerveződései, és a legalitásnak milyen szintjén működnek (lásd Pruijt 2013).

Budapesten ugyan találunk néhány példát a várostervezési beavatkozással (top-down módon) építkező projektekre (pl. Gázgyár, illetve Közraktárak /korábban CET, majd Bálna néven/, ami mögött tekintélyes uniós források, a kerületi és a fővárosi várostervezés közös szándékai álltak), ám a belső-erzsebetvárosi kulturális klaszter a környék kulturális történetét és meglévő infrastruktúráját kihasználva jött létre, általában egyedi ötletekből (bottom-up módon), és a várostervezés szándékaival éppen ellentétesen; a kerületi tervekben ugyanis a terület nagy részének lebontása és új negyed építése szerepelt. E miatt a helyek – leginkább 2010 előtt – eltérő legalitási szinten működtek.

Az első és második generációs romkocsmák esetében a hely kialakításán sokszor DIY (doityourself) felfogásban (kalákában) dolgoztak, és csak a legszükségesebb műszaki feladatokat bízták szakemberekre. Az épületek birtokbavételének módja szinte teljesen kizárta a kívülről jövő segítséget, még akkor is, ha azért „házalt” a szervező. A magánpénzből érkező segítség 2010-ig minimális volt.²² A harmadik generáció esetében már nagyobb arányban jelentek meg a külső források és a belsőépítészek tudatos miliő-alakító tevékenysége.

Ezek az eltérő alapokon elindulva a „helyek” eltérő legalitási szinten működtek, és ezért eltérő piaci és nem piaci hatásokkal kellett megküzdeniük. A látszólag gazdátlan önkormányzati ingatlanok ideiglenes és gyakran nem piaci alapú hasznosítása ugyan fontos lépés volt a romkocsmák megjelenésében, ám a helyzet magában hordozta a teljes kiszolgáltatottságból fakadó bizonytalanságot, ideiglenességet is. Ez különösen azon kulturális helyek jellemzője (volt), melyek névleges bérleti díjat (vagy semmit sem) fizettek az önkormányzati ingatlanok használatáért. A szervezők ezt a helyzetet rendben lévőnek ítélték: az állam kultúraközvetítő és támogató pozícióját vették át, vagy a helyek ingyenes vagy nagyon olcsó használatát a számukra nyújtott támogatásként fogták fel. Ezt a nézetet azonban 2010-től az új politikai vezetés nem osztotta, és folytatta a tradicionális várospolitikai hagyományokat: szigorúan fellépett a spontán folyamatokkal szemben. A közben szórakozónegyeddé váló környéken például (az előző vezetés kudarcá ellenére)

22 Az utóbbi időben megjelenő romkocsmák egy részének hátterében azonban már komoly vállalkozói pénzügyi támogatás is sejtethető.

rendeleti úton próbálta meg kezelni a változások externáliáit, ám eddig nem sok sikerrel járt.²³

A kezelés egyik módja a bérleti díjak rendszerének átgondolása (azok megemlése) volt, melynek az önkormányzati helyiséget bérlő alternatív helyek esetében – ahogyan a helyeket üzemeltetők előrevetítették – negatív következményei lettek. A bérleti díjemelések a legtöbb esetben átalakították az arculatot és a működést: vagy részben (a csapat egy része lecserelődött), vagy egészben (új üzemeltető kapta meg a feladatot). Úgy tűnik, hogy az ilyen „erőszakolt” változások hosszú távon negatív módon hatnak az érintett „helyekre” és az egész negyedre is kiterjedő tovagyrúzó hatásuk lehet. Hiszen, ha

23 Az első rendeletet még a tárgyalás előtt visszavonták, a korábbi szabályozást pedig több jogi fórumon elmarasztalták. A nagyon hasonló működési elvű terézvárosi rendelettel kapcsolatban például az állampolgári jogok országgyűlési biztosa fejezte ki aggályait: <http://www.obh.hu/allam/aktualis/hm/kozlemeny20110103.htm> 2013 elején végül a Belső-Erzsébetvárosban az önkormányzat nem korlátozta a nyitva tartást, míg a körúton kívül éjfél bezárást rendelt el. (A konfliktusról külön publikációt tervezünk.)

egy erős identitású hely programjai és rajta keresztül a kulturális élet átalakul, rosszabb esetben azonnal vagy később megszűnik (mint a Sirály illetve a Tűzraktér esetében láttuk), az a kulturális jelenlét gyengülését és a vendéglátás profitot termelő oldalának előretörését jelenti, amivel a korábbi vonzó miliő is átalakul. Úgy tűnik, hogy a sajátos hangulat és a működési jellemzők erős összefüggésben vannak a speciális feltételekkel [pl. ingyenes vagy olcsó épület- (helyiség-) használat és az ehhez szorosan kapcsolódó rövid távú – néha csak pár hónapos vagy éves – jövőkép]. Összességében úgy látszik, hogy a profitorientált vállalkozók megjelenése profibb működést eredményez ugyan, ez azonban azzal jár, hogy a „helyek” átalakulnak, elvesztik korábbi „bájukat”, kulturális kötődöttségüket, és ezzel a közönség összetétele és a helyek hangulata is jelentősen átalakul (az alternatívából a mainstream és kommerciális felé tolódva).

A magánbefektetők kezében lévő (gyakran lebontás előtt álló) épületekben kinyitó helyek átalakulása esetében nem ez a hatás érvényesült. Mivel a válság megállította a beruházásokat, a házak egy időre megmenekültek, nem kell tartani a „kilakoltatástól”. Az üzemeltetők stabilabb időszakot élnek,



8429

akár hosszabb távra is tervezhetnek, így nagyobb befektetést is megkockáztathatnak. Ráadásul az utóbbi néhány évben a terület bejárattá és divatossá vált.

A kulturális tevékenység súlya

Mivel a kulturális klaszterek elméletét használjuk fel, fontos megvizsgálni, hogy milyen mértékű kulturális tevékenység jellemző az egyes vállalkozásokra: mennyire van jelen a különböző szintű kulturális tevékenységek egymásra épülése, illetve mennyire fonódik össze a kultúra a vendéglátással.

Úgy tűnik, hogy Belső-Erzsébetvárosban, miközben a fogyasztás és a kultúra összekapcsolódása univerzálisan jelen van, a kultúra jelenléte (a különböző jellegű és színvonalú kulturális produkciók egymásra épülése) vagy hiánya határozza meg a „hely” jellegét. Általánosan elmondható, hogy a vendéglátás alapvető feltétel és a kultúra szerepe változó, és ennek megfelelően – működéséből adódóan – eltérő vállalkozói összetétel, szemlélet, érdek, irányítási mód és a terület jövőjét érintő eltérő várakozás kapcsolódik hozzájuk.

A *kulturális programra építő* vállalkozás esetében a vendéglátás szükséges kompromisszum ahhoz, hogy a kulturális tevékenység (legalább részlegesen) önálló maradjon. A vállalkozás nem, vagy nem teljesen piaci alapon működik, így a bevételt hozó tevékenység nem meghatározó, a fő hangsúly a kulturális tevékenységen marad. Az állami pályázatok és a kultúrátámogatás szerepe jelentős.

A hely rentábilis működtetése gyakran komoly gondot okoz, mivel ehhez sem a szakértelem, sem az idő nem áll rendelkezésre. A tisztán művészek által üzemeltetett helyek gyakran szembesülnek azzal a problémával, hogy pénzt kell szerezni, és veszítik el a talajt a lábuk alól a pályázatok sűrűjében.

Az ilyen helyek ellenérdekeltek a terület státusának növekedésében, hiszen az ilyen irányú változás veszélyeztetné fennmaradásukat; főleg a rossz fizikai és a még mindig viszonylag alacsony státusú társadalmi környezet miatti „megtűrt” helyzetük könnyen a „tűrhetetlenbe” csapna át. Nem csodálható tehát, hogy ez a forma általában ideiglenesen volt jellemző, a szervezetek változtak, profibbá váltak, vagy megszűntek. (Ilyennek tűnt a kezdeti időszakban a Sirály és a Tűzraktér, bár később a hangsúly a szórakozó funkcióra tevődött át.)

Az *alternatív miliőre építő*: egyszerű fogyasztási lehetőséget bizonyos társadalmi vagy kulturális feladatok elvállalásával kiegészítő „helyek” (mely

feladatok jelentős részben PR-célokat is szolgálnak). Leginkább azok a vendéglátó-ipari kezdeményezések tartoznak ide, amelyek valamilyen sajátos fogyasztási helyszínként (az adódó lehetőségeket kihasználva) pozicionálják magukat. A vendéglátás uralja a profilt és a kultúra csak kiegészítésként jelenik meg; a támogató tevékenységi kör hozzájárul a nagyobb vendéglátó-ipari sikerhez. A kulturális kezdeményezésekre ezért csak bizonyos korlátok között nyitottak.

Ahol a vállalkozás és a művészeti vezetés jól elkülönül (pl. Fogasház 2012 előtti időszakában), ott a munkamegosztás világos: a művészek csinálják a saját dolgukat (programokat találnak ki), a „vállalkozó” pedig „üzemelteti” a kezdeményezést (pl. forrásokra pályázik vagy üzemelteti a vendéglátást), emellett mindenhez háttérként próbálja az épületet megtartani, fenntartani és működtetni. A hosszabb távú fennmaradást vizsgálva: az együttműködés konfliktusos, és mind a két oldalon valamilyen mértékű professzionalitást és együttműködési készséget feltételez, sőt sok esetben az egy kézben összpontosuló vezetés nélkül nem is működik a modell: a működtetés feladatai néha túl nagy kihívásnak bizonyulnak (és ezen az sem segít, ha a nemzetközi hírverésben és PR-ban jól teljesít a „hely”).

Ezek a helyek szintén a jelenlegi status quo megőrzésében érdekeltek. Ebben a környezetben és helyzetben jól működnek, bejárattá váltak a piacon, ami a jövőre nézve bizonyos biztosítékot is jelenthet számukra.

Végyes: valamilyen kulturális missziót vagy egyéni ambíciót felvállaló, de mégis piaci alapon működő vállalkozások. Ezek esetében nem lehet éles határvonalat vonni a tényezők között, mert mindkettő egyformán fontosnak látszik. Az önellátás igényéhez sajátos kulturális küldetés társul; nem függetleníthető az adott kulturális kínálatra mutató piaci kereslet mértékétől.

Azok a bejárattott helyek, melyek nem annyira az alternatív miliőben, mint inkább a középosztályban találták meg a közönségüket, ahol a vállalkozás és a művészeti ág összehangoltan működik, rentábilisabb, kiszámíthatóbb és hosszabb távú működésre képesek. Ugyanakkor itt is két modell működik: az egyik lazább-függetlenebb működést eredményez: ahol az üzlethelyiség csak otthont ad a közönségnek szóló programoknak, ott az üzemeltetés és a művészeti kezdeményezések nincsenek állandóan összekötve (pl. Szimpla). A másik, ahol a hely profiljában a kultúra erőteljesebben szerepel, a hely üzemeltetője nagy hatással van a programok-

ra is (mint például a Godot esetén a Dumaszínház elindítása, vagy a Spinoza-házban az előadások kínálata), vagyis a programszervezés és az épület vagy a vendéglátóhely üzemeltetése kevésbé válik el egymástól.

További altípusnak tekinthetjük a különböző szórakozási kínálatot nyújtó klubokat, amik közül néhány erős arculattal rendelkezik, mások pedig csak helyszíneként jelennek meg. A kérdés, hogy mennyit költsenek a programszervezésre, és mennyire egy célcsoportra, vagy mindenkire koncentrálnak.

Ezek a helyek egyértelműen a státusnövekedésben érdekeltek. A magasabb státusú fogyasztókat bevonó miliőben ugyanis az ő, talán valamivel szűkösebb célcsoportjukhoz tartozó fizetőképes kereslet is nagyobb eséllyel jelenhet meg a környéken. Az ilyen helyek képviselői fejezték ki leginkább csalódásukat azzal kapcsolatban, hogy ideérkezésük után sokkal nagyobb státusnövekedésre, magasabb státusú beköltözőkre számítottak a környéken, ám ez várakozásaikkal szemben még nem történt meg.

Kulturális kínálat nélkül: ezek a helyek a kulturális klaszterek által kreált miliőre építve jöttek létre. A vendéglátás az egyetlen profiljuk, a kultúra egyáltalán nem jelenik meg. Ők a piacszerzés egyszerű módjának a romkocsmá formát találták, a hosszú távú fennmaradást és a nyereség növelését a jelenlegi helyzet fenntartásában látják (például Füge Udvar).

A művészeti klaszterek szerveződése

A művészeti tevékenységeket egy épületbe gyűjtő helyek esetén az építészeti adottságok és a helykihasználás sajátosságai lehetővé teszik, hogy az addig üresen álló térbe betelepedjen valami használat, „legyen ott valami”, ami spontán módon is hozzájárul a „hely” kulturális és közösségi jellegének kialakulásához. A közösséget azonban ebben az értelemben nem annyira a művészeti, mint inkább a fogyasztási tevékenység jelenti. Az ott otthonra lelő kezdeményezések gyakran és főleg csak magukra számíthatnak, és egymáshoz sem feltétlenül kapcsolódnak.

A kialakuló mintázatban – kik tudnak helyeket bérelni az intézményben, kik kapják a „legjobb” helyeket, és mire használják azt – a szoros informális szociális hálónak jut a legnagyobb, legfontosabb szerep. Talán éppen a háttérben zajló „egyezkedés” miatt a kívülálló szempontjából kevésbé vagy egyáltalán nem érezhető az az összetartó erő, közös

művészeti irányvonal vagy miliő, amely mentén a „hely” felépül. Ezt az érzést fokozhatja az is, ha nincs olyan intézményi keret, ami a bekerültekben valamiféle felelősségérzetet keltene, illetve garantálná azt a színvonalat, amit a közösségen belül mindenki büszkén vállalhat.

Az egy épületbe szerveződő klasztereken belüli viszonyokra általában nem a zökkenőmentes együttműködés jellemző. A kulturális helyek többsége esetében erős a művészeti vízió, ezzel együtt viszont szinte mindenki befogadóként definiálja magát. A művészi öntudat nehezé teszi a kompromisszumos együttműködést, és általában azzal hajlandók közösen lépni, aki képes integrálódni hozzájuk, vagy akik a „belső körhöz” tartoznak. Emiatt egyrészt a kevés igazán komoly (és sikeres) művészeti projekt inkább csak használja a teret, és nem tud, de nem is akar részt venni a közös dolgokban („hiszen azokat úgyszólván egy baráti kör határozza meg”). Másrészt a kevésbé jelentős térhasználóknak eleve gyenge az érdekérvényesítési képességük, egyik napról a másikra kapun kívül is kerülhetnek.

Az egyes „helyek” a spontaneitás és a szabályozás közötti szűk mezsgyén egyensúlyoznak, hiszen a túlságosan rendezett vagy szabályozott működést gyakran elutasítják, ám ily módon a felelősség és bevonódás dimenzió is gyengén vagy nem egyenesen van jelen. Azokban az esetekben, ahol hiányzik az erős koncepció vagy a kurátori tevékenység, esetleg bizonyos esetekben a felelősségvállalás (Richardson 2003), kívülről nézve hamar nehezen átláthatóvá válik a befogadás folyamata (például ki melyik helyiséget, milyen feltételekkel kapja meg használatra). Persze van esély jó kapcsolatok nélkül is bekerülni egy ilyen helyhez kötött művészeti klaszterbe. Az interjúk szerint a kérdés csak az, hogy azután milyen mértékben képesek érvényesíteni az érdekeiket.

Financiális háttér

A tipizálásnál az egyik legfontosabb kérdés, hogy miből finanszírozzák a vállalkozást. A másik, hogy a „finanszírozó” vendéglátó részleg (kocsmá) és a művészeti projektet létrehozó szervezet milyen viszonyban van egymással. Mi köti őket össze? Hogyan osztozkodnak a bevételre? Mennyiben és milyen mértékben állja a kultúra költségeit a vendéglátás?

A kérdésekre választ keresve két nagy csoportot tudunk elkülöníteni. Az elsőbe azok a vállalkozá-

sok tartoznak, melyek *bizonytalan gazdasági alapon* nyugszanak. A financiaális alapok nem intézményesültek, és nem teljesen átláthatóak vagy tételesen elszámolhatóak. Úgy tűnik, hogy főleg az alternatív milióire, és a művészeti programra építő „helyekre” jellemző ez az állapot, amikor az üzemeltetők nem látják át teljesen a finanszírozást, vagy a pályázati pénzeik elköltését nem tartják elég széleskörűen megvitatottnak, nyilvánosnak. Az üzemeltető költség-haszon számítás nélkül hajlandó a racionálisnál is nagyobb áldozatot vállalni a működés fenntartásáért. A romkocsmák üzemeltetésben – ahogyan a helyválasztásában is – szélsőséges példákat találunk: az egyik véglet, amikor magáért a programszervezésért fix fizetést kapnak a hely létrehozói a pénzügyileg érintett vendéglátós vállalkozótól, a másik, amikor saját tartalékaikat felélve investálnak a helybe: „Azért abban nekem öröklakásom és minden benne volt. Nem félvállról vettem a dolgot...”, illetve volt, aki magánkölcönt vett fel, ami miatt a családnak minden fillér kiadását meg kellett gondolnia. Összességében ezek a „helyek” nem tűnnek piaci alapon fenntarthatónak, de azért elevickélnek, van olyan is, aki segíti a másik hozzá hasonló helyet. A pénzszerezés lehetősége ebben az esetben egyértelműen a nagyobb társadalmi tőkéből fakad. A megtérülés kérdése sok helyen alárendelt a kulturális és közösségi célok megvalósulásának (az egyik hely például éppen amiatt nem akarta bővíteni a vendéglátói funkciót, mert semmiképp nem annak szánja a vezető szerepet).

A másik csoportba a *biztos gazdasági alappal* rendelkező vállalkozások tartoznak, melyeket főként saját pénzből, illetve hitelből finanszíroznak, vagy teljesen önfenntartóak. Korábban jellemző volt, hogy – mint bármilyen más gazdasági szervezet – pályáztak az elérhető (állami vagy más finanszírozású) forrásokra (bár igencsak eltérő sikerrel), amik fontosak lehettek a nem populáris művészeti kezdeményezések finanszírozásában. 2010 után viszont inkább arról számoltak be, hogy önfenntartásra kell berendezkedniük, állami segítségre nem számíthatnak.

A konszolidált kulturális-vendéglátó helyek profiljuknak megfelelően különféle jellegű és jövedelmezőségű (kulturális és szórakoztató-vendéglátó; nonprofit és profitorientált) tevékenységekre szakosodtak, melyek kölcsönösen kiegészítik és akár anyagilag is „kiegyensúlyozzák” egymást. Ez sokat segít abban, hogy egyre kevésbé vagy egyáltalán ne függjenek közösségi – állami, önkormányzati – forrásoktól, mint általában a hazai kulturális in-

tézmények. Természetesen a vállalkozások egy része nem csak racionális alapon működött és működik. A Szimpla például régebben art mozit működtetett: „nemcsak a pénzügyi szempontok diktálnak, hanem van benne egy csomó szerelem, amiben semmi racionalitás nincs: sokmillió forintból felépíteni egy művészmozit, az soha nem fog visszajönni, de mégis az egésznek a presztízst a vendégek szemében is ez adja” (Szimpla). Mostanra inkább a fogyasztás alternatív módjaira helyezi a hangsúlyt, mint amilyen a vasárnaponként megrendezésre kerülő (állandó árusokkal működtetett) háztáji piac (ahová új árusnak szinte lehetetlen bekerülni).

Mindkét esetben fő forrásként saját vagy üzleti tevékenység során szerzett tőke áramlik a rendszerbe, és csak igen ritkán találunk önkormányzatot vagy kulturális pályázati támogatást a finanszírozók között. Természetesen e mögött az önkormányzati és állami politikák és támogatási rendszerek ambivalens volta is sejthető (mely jelentősen megváltozott az utóbbi időben és feltérképezése túlfeszíti a tanulmány kereteit). A helyzetet az is jól jellemzi, hogy interjúalanyaink sokszor az anonimitás ellenére sem akartak részletesen beszámolni arról, hogy pontosan hogyan jutottak az állami, önkormányzati tulajdonú helyhez, amit egyébként felfoghatunk egyféle, a kulturális termeléshez nyújtott hallgatólagos, átvitt értelmű állami támogatásnak is. Talán kétféle scenáriót érdemes leírunk. Az egyik, amikor a kulturális projekt „megkapja” a kerületi önkormányzattól a helyet, de a felhasználó bevallása szerint nem tudja, milyen önkormányzati csatározások és érdekellentétek során alakult ki a végeredmény. Más esetben a nyugati gyakorlatot már ismerők belépnek az adminisztrációs útvesztőbe, megpróbálják legálisan, levelezéssel, kérvényekkel intézni ügyüket, de gyakran kiderül, hogy a hatóságok nincsenek felkészülve az alulról jövő kezdeményezések befogadására, és „nem értik egymás nyelvét”. A szélmalomharc könnyen oda vezet, hogy a vállalkozó feladja, és ami nem megy legálisan, azt gyorsan megoldja illegálisan, és beköltözik az üres, leromlott épületbe.

A kevésbé profi kezdeményezések igazán csak a folyamat elején – amikor egy terület elkezd divattossá válni – lehetnek sikeresek. Ahogy a környezet ismertebbé válik, a hely felkapott lesz, és növekszik a bevétel (vagy megvan annak a lehetősége, hogy a bevételt növelni lehessen), szép lassan a profi menedzsmet lesz a jellemző; ezt a folyamatot láttuk bizonyos romkocsmák konszolidációja esetén. A bejáratott profil és az ebből következő ismertség

és esetleges anyagi siker egyik negatív következménye lehet, hogy a „hely” már nem lesz annyira izgalmas és érdekes (túlságosan „betokosodik”). A másik negatív következmény az lehet, hogy a nagy érdeklődés miatt feltűnővé válik, és az egész környék növekvő népszerűsége túl értékessé teszi az ingatlant, ami végül is ahhoz vezethet, hogy a piaci erők vagy az állami felügyelet kiszorítja a kezdeményezést (különösen akkor igaz ez, ha az ingatlan és a bérlő helyzete valamilyen mértékben bizonytalan).²⁴ Ebben az esetben a területen működő civil mozgalmak alakulásának dinamikájával vonhatunk párhuzamot, ahol is az eredeti „missziós” célokat a professzionalizálódás relativizálja, és ennek során a mozgalmi jelleg csökkenésével a funkciók és a szereplők is kicserélődhetnek.

A növekedési potenciál és hajlandóság két minta mentén működik. A kulturális helyek egy része tudatosan fogja vissza gazdasági növekedését (a „túlnövést”) attól való félelmükben, hogy az egyrészt működésük, arculatuk elvesztéséhez vezethet; a túlságosan profitorientált megközelítés megöli az alternatív kultúrát. Másrészt a megemelkedő látogatószám szükségtelen konfliktusokat generál az itt élőkkel. Éppen ezért „meghatározták”, hogy az arculatukhoz illően mekkora az a méret, amely még biztosíthatja, hogy valódi (és nem virtuális) találkozásokon, ismeretségeken alapuló közösség alakuljon ki (pl. Sirály). A kialakított, még fenntartható mérethez tartozó közönség számát pedig tartani igyekeznek, akár úgy is, hogy a jelentkező többletigényt nem elégítik ki (például az érdeklődés növekedésével sem bővítik a pultot, és nem tesznek ki több asztalt, széket, ezzel korlátok között tartva a hely befogadóképességét, és megőrizve annak bizonyos értelemben vett intimitását).

Ezzel a csoporttal szemben a beruházók célja az állandó fejlődés és terjeszkedés. Ez lehet szándékos üzletpolitika (a piaci befektetőnek bérleti díjat fizető vállalkozás természetesen a minél nagyobb fogyasztásban és forgalomban érdekelt, amilyen a 2012 utáni Fogasház lett) vagy a körülmények által kiprovokált fejlesztés (pl. az önkormányzatnak fizetendő bérleti díj emelésre a Tűzraktér esetén új

működési modellel álltak elő, de nem valósíthatták meg). Feltételeként a tőke mellett leginkább a hely adottságai – mekkora mértékű terjeszkedést tesz lehetővé – adható meg. A cél általában a szórakozójelleg nagyobb léptékűvé fejlesztése, a látogatószám növelése és persze az ehhez kapcsolódó növekvő fogyasztáson keresztüli nagyobb bevétel.

Annak ellenére, hogy ezek a „helyek” minél hatékonyabban igyekeznek kihasználni a rendelkezésre álló teret, bővülésüket bizonyos mértékű visszafogottság jellemzi, és egy általuk kijelölt határt ők sem akarnak átlépni. Ha mégis terjeszkednek, akkor új fiilálé(ka)t nyitnak (ahogy fentebb már utaltunk rá, ez lehet másik épületben, kerületben, vidéken, netán külföldön, pl. Szimpla kert, Godot).

Használók

A használók jelentős része a főváros egész területéről verbuválódik, és részben a fiatal (egyetemista vagy önálló életet nem régen kezdett gyermektelen családok), részben a művész-értelmiségi rétegből tevődik össze. Másik – jóval kisebb – részét az itt lakók alkotják, ezen belül egyre nagyobb számban azok, akik saját (esetleg örökölt) lakásukba vagy bérelt lakásba költöztek a területre. Ők azok a fiatalok, akik nem akarnak hosszabb távon is itt lakni, ám jelen élethelyzetüknek a belvárosi fekvés, a kedvező árak, a kulturális sokszínűség megfelel. A beköltözők között olyanok is vannak, akik korábbról már ismerték a területet, vagy azért, mert itt tanultak, idejártak a nagymamához, vagy jöttek szórakozni, megismerték a környéket, és ezzel Belső-Erzsebetváros rákerült a „mentális térképükre”.

Szembeötlően hiányoznak viszont a régebb óta a környéken lakók: egyrészt azért, mert az itt élők jelentős része kora, képzettsége vagy anyagi lehetőségei miatt nem érdeklődik az ilyen jellegű programok iránt, másrészt – mint interjúinkból kiderült – nem is része a hétköznapijuknak az, hogy elmenjenek a környéken valahová.

A „helyek” közönsége eltérő, és leginkább a vállalkozók által kialakított profil szerinti csoportokra osztható. Ezen belül a két végetlet a konszolidált, illetve az „alternatív” helyek jelentik, melyeknek közönsége társadalmi státusát (lakhelyét és pénztárcáját), illetve igényeit tekintve is jelentős eltéréseket mutat.

A paletta egyik szélén azok a helyek állnak, melynek használói alapvetően nem az itt élők közül kerülnek ki. Mindkét intézmény bizonyos értelem-

24 A kísérletező, kevésbé egyértelmű profilú kezdeményezéseket mindez talán kevésbé veszélyezteti, bár az egyik interjúalany a korábban a IX. kerületben működő Tűzraktárat hozta fel példaként, mint olyan kezdeményezést, ami ingatlanpiaci reklámértékkel bírt. A felértékelődésre azonban nemcsak a kulturális funkció megjelenése, hanem az ott zajló rehabilitáció is jelentős hatással lehetett.



8478

ben többfunkciós: napközben az itteni irodákra, munkahelyekre épít, ebédet, kávé és munkához, megbeszélésekhez helyet és internetet biztosítva (az árfejkévé miatt főként a magasan képzett harmincas-negyvenes korosztály számára). Estére azonban a kávéház és színház nézőközönsége kissé más összetételű lesz, megjelenik az idősebb korosztály is. A közönség célzottan a programokra jön a város minden részéből. A törzsközönséget tehát nem a helyiek alkotják, bár a vállalkozók nyitáskor még számítottak a dzsentrifkáció révén átalakuló közönségre, az értelmiség megnövekvő arányára. A folyamat azonban még nem gyorsult fel, a közönség nem olyan összetételű és számú, mint remélték, ezért nem csoda, ha gyakran érzik úgy, hogy talán máshová mentek volna, ha ezt előre tudják.

Talán középre helyezhetők azok a helyek, melyek közönségét eleinte főként a Liszt Ferenc téninél „kevésbé yuppie”, de az egyetemet már befejezett, 25–30 éves értelmiségiek közül került ki, akik vagy a környéken laktak albérletben, vagy Budáról jöttek át. Később, ahogyan egyre több hely nyílt, illetve a régiek konszolidálódni kezdtek, megnőtt a fiatalabbak (gimnazisták) és az idősebbek aránya is. A korábbi „alternatív miliőt” pedig egy sterilebb és konformistább váltotta fel. Már nemcsak a szabadidő eltöltésére használták a helyeket, hanem az itt dolgozók egy része is felfedezte magának. Jelenleg úgy tűnik, a közönség jelentős része közvetlenül a környező utcákból jön, további nagy része a belső városrészekből, de vannak köztük vidékiek (feltehetően vidéki egyetemisták) és nagyon sok a külföldi is. Megjelent a törzsközönség is, bizonyos klubok rendszeres szórakozási alkalmat tudnak nyújtani, de így is jellemző a vándorlás.

A paletta túlsó szélén azok a kocsmák és szórakozóhelyek állnak, melyek vendégköre erősen kötődik az adott helyhez: a helyi lakossá vált csapattagok és népes társaságuktól kezdve a művészeket át az alternatív körökben ismert „híres” emberekig. Őket egészítik ki a romkocsmák törzsközönségét adó belső és külföldi diákok csapatai, akik a belvárosi albérletek vonzerejének tartják az ilyen helyekhez való közelséget.

Összegzés

Belső-Erzsébetváros 2014-re jellemző kulturális arculata²⁵ az elmúlt 15 évben alakult ki. Egy izgal-

25 Horizontális tekintetben: a kulturális sokféleség és az ehhez kapcsolódó tevékenységek.

mas spontán pionír időszak után 2006-tól a „kulturális boom” időszaka következett, és 2009-ig igen színes volt a kulturális termelők palettája: színház, mozi, galéria mellett megtalálhatók voltak a dizájnüzletek és a kulturális termelőkhez társulva a teázók, kávézók, éttermek és kocszmák. A kulturális tevékenység a romkocsmákhoz kapcsolódó alternatív kultúra és a középosztályra épülő hagyományosabb kultúra közötti spektrumon szóródott. Ennek ellenére mégis – talán a fizikai környezet lepusztultsága miatt – a romkocsmák és alternatív szórakozóhelyek adták meg a negyed egységes alaphangulatát. 2010 után a kulturális helyek háttérbe szorultak, és szinte teljesen átvette az uralmat a vendéglátó- és szórakozó profil: a zenés-táncos helytől az olcsó alkoholon és sörpadokon kívül semmi mást nem kínáló romkocsmákig. A művészeti kreatív milió ilyen kiszorulása emlékeztet a Zukin (1987) által leírt folyamatokra: a kereskedelmi siker lesz végül az alternatív kezdeményezések veszte.

A kultúrára épülő helyek fennmaradását egyrészt a szűkös anyagi helyzet, másrészt a használat idejének bizonytalansága határozza meg. Szerepet játszik az is, hogy a fennmaradás csak addig képzelhető el, amíg megvan benne az a bizonyos plusz, amitől annyira vonzó és „igazi” lesz a hangulat. Amint ez megszűnik, a helyet általában „feladják” az üzemeltetői (kivéve, ha professzionalizálódnak, és az üzemeltetésnek egy más szintjére térnek át). Persze a régebbi „helyek” maguktól, spontán módon is változhatnak. Ezzel egy időben megváltozik az őket felkereső közönség összetétele is. A kezdeti rendezetlenség, az amatőr hangulat egy idő után profibbá válhat (Sirály, Fogasház), a későbbiekben pedig akár a kényelmesebb, turistásabb, kiszolgáló funkció felé mozdulhat el (Szimpla kert), és ezzel egy időben akár jelentősen bővíthet is, ami a korábbi milió végét jelenti.

Ahogy egyre több ilyen hely telepedett meg a kerületben, egyre szélesebb lett a kulturális helyek kínálata; tovább diverzifikálódott a közönség, és az is, hogy melyik kulturális termék hol és hogyan jelenik meg. Eddig olyan, akár az utcán folyó konkurenciaharcról, melynek szembetűnő jelei a becsábító emberek, még nem értesültünk. Ez talán a sokféleségnek is köszönhető és annak, hogy az összes kezdeményezés bizonyos egyéni vonásokat mutat, melyek miatt érdemes felkeresni őket.

A környék helyeinek működésében ma már jelentős szerepet kap a szórakozáshoz, turizmushoz köthető fogyasztás, korábban talán nem ez volt a leginkább meghatározó tényező. Éppen az tehette

divatossá a környéket, hogy egyszerre volt jelen a művészies, „autentikus”, kicsit alternatív hangulat és a mégis konszolidált (kiszámítható, tiszta és biztonságos) miliő. A művészeti, kulturális kínálat és a fogyasztási lehetőségek tudatos összehangolása még kevésbé kialakult. Jóllehet már több esetben felmerült például a programok előzetes egyeztetésének gondolata, ám egyelőre nagyobb léptékben még nem, legfeljebb esetileg valósult meg. A közös érdekképviselő kialakításának szándéka még nem elég hangsúlyos, illetve a zajjal kapcsolatos konfliktusra korlátozódott; az összetartó erőt inkább a sajátos építészeti környezet és az utóbbi 10 évben kialakult imidzsen való osztozás jelenti.

Mivel kutatásunk még nem zárult le, egyelőre nem tudjuk megmondani, hogy a környék szórakozóhelyeinek jellege milyen irányba fog változni. Jelenleg úgy látszik, hogy a környék professzionálisabb, fogyasztásorientáltabb (még több turistát kiszolgáló) és magasabb státusúak vonzását célul kitűző helyek irányába mozdul el. Ugyanakkor a válság és a leromlott környezet konzerválódása (a lelassult átalakulás), valamint az épületek jellegéből fakadóan is kevésbé kicsinosítható helyszínek mind olyan tényezők, amelyek azt valószínűsítik, hogy valami mindenképpen megmarad a ma jellemző hangulattól is.

Absztrakt

Ma Budapesten Belső-Erzsébetváros az egyik olyan negyed, mely a leglátványosabban és leginkább konfliktusokkal terhelt alakul át. Korábbi tanulmányainkban körbejártuk, hogy Belső-Erzsébetvárosban az ezredforduló óta eltelt időszakban az önkormányzat milyen módon, eszközökkel és mértékben volt képes átalakítani a fizikai és ennek révén rövidebb vagy hosszabb távon a társadalmi környezetet is. Ezzel nemcsak az adott területen lakók, hanem a területet használók összetételét is. Ők azok, akik nem (vagy még nem) laknak itt, de munkahelyük és/vagy szabadidejük eltöltése ürügyén a területre érkeznek; idejárnak tanulni, dolgozni, illetve itt látogatják a galériákat, pubokat, színházakat, szórakozóhelyeket. Ennek vagyunk tanúi Belső-Erzsébetvárosban is, ahol 2004 óta nagy átrendeződés ment végbe a terület használói körében, melyet a területen megjelenő kultúrára, a szórakozásra és turizmusra építő vállalkozások okoztak, és melynek katalizátora az önkormányzat városrekonstrukciós politikája volt. Ebben a tanulmányban a tervezett

és spontán folyamatok eredőjeként kialakult szórakozó negyed folyamatait elemezzük a kulturális termeléshez kapcsolódó nemzetközi elméleteket véve alapul.

„A környék leginkább a szórakozó környék kategóriába sorolható, s majd ebből csinálnak később kultúrkörnyéket”. A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap finanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

Abstract

The Inner-Erzsébetváros is one of the quarters of Budapest that goes through the most spectacular and most conflict loaded transformations. In our earlier studies we examined how, with what kind of tools and to what extent the local authority could transform the physical environment and through that for a longer or shorter period the social composition of the neighbourhood (not only in terms of the residents but also the users of the area). The users are the people who do not live there (yet), but they often go there to do their job or spend their free time: they study and work or visit galleries, pubs, theatres and night-clubs. We can witness this process in the Inner-Erzsébetváros: since 2004 there were major changes among the users of the area. These changes were caused by the emerging enterprises building on culture, entertainment and tourism. The locations for these enterprises were provided (involuntarily) by urban reconstruction politics of the local authority. In this study we analyse this entertainment quarter shaped by planned and spontaneous processes, with the help of the international literature on cultural production.

Felhasznált irodalom

- Csanádi, G. – Csizmady, A. – Olt, G. 2010a Recent trends of the urban renewal in Budapest. *Urbani Izziv*, 21. 1:42-50.
Csanádi G. – Csizmady A. – Kocsis J. – Kőszeghy L. – Tomay K. 2010b *Város – Tervező – Társadalom*. Sík Kiadó, Budapest.

- Keresztély K. 2007 Kulturális fejlesztések és fenntartható városrehabilitáció. In Enyedi Gy. eds. *A történelmi városközpontok átalakulásának hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 171-198.
- Louekari, M. 2006 The Creative Potential of Berlin: Creating Alternative Models of Social, Economic and Cultural Organization in the Form of Network Forming and Open-Source. *Communities, Planning, Practice & Research*, 21.4:463-481.
- Lugosi, P. – Lugosi, K. 2008 The „Ruin” Bars of Budapest: Urban Decay and the Development of a Genre of Hospitality. In 17th CHME (Council for Hospitality Management Education) Research Conference, 14–16 May 2008, Strathclyde University, Glasgow.
- Lugosi, P. – Bell, D. – Lugosi, K. 2010 Hospitality, culture and regeneration: Urban decay, entrepreneurship and the „ruin” bars of Budapest. *Urban Studies*, 47.14: 3079-3101.
- Martinotti, G. 2008 Social Morphology and Governance in the New Metropolis. In Kazepov, Y. ed. 2008 *Cities of Europe: Changing Contexts, Local Arrangements, and the Challenge to Urban Cohesion*. Blackwell, Oxford.
- Mommaas, H. 2004 Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy. *Urban Studies*, 41. 3:507-532.
- Musterd, S. – Bontje, M. – Chapain, C. – Kovács, Z. – Murie, A. 2007 *ACRE report 1* (Accommodating Creative Knowledge – Competitiveness of European Metropolitan Regions within the Enlarged Union). AMIDSt, University of Amsterdam, Amsterdam.
- Newman, P. – Smith, I. 2000 Cultural production, place and politics on the South Bank of the Thames. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24:9-24.
- Porter, M. E. 1998 *Clusters and the new economics of competition*. Harvard Business School Press, 76. 6:77-90.
- Pratt, A. C. 2009 Urban regeneration: From the Arts 'Feel Good' Factor to the Cultural Economy: A Case Study of Hoxton, London. *Urban Studies*, 46. 5–6:1041-1061.
- Pruijt, H. 2013 The Logic of Urban Squatting. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37:19-45.
- Richardson, K. 2003 Creating Neighbourhoods in Balance: Issues and Solutions. In Fusco Girard, L. – Forte, B. – Cerreta, M. – De Toro, P. – Forte, F. eds. *The Human Sustainable City*. Aldershot, Ashgate.
- Scott, A. J. 2000 *The Cultural Economy of Cities*. London, Sage.
- Scott, A. J. 2006 Creative cities conceptual issues and policy questions. *Journal of Urban Affairs*, 28. 1:1-17.
- Zukin, S. 1987 Gentrification culture and capital in the urban core. *Annual Review of Sociology*, 13:129-147.

SZÉTTÖREDEZVE – A SOROKSÁRI ÚTI IPARI TERÜLET FUNKCIONÁLIS FRAGMENTÁCIÓJA

Bevezetés

Egyfelől a rendszerváltás által okozott mélyreható politikai változások, másrészt a globális fordista/poszt-fordista átmenet folyamatai erőteljesen átforgalmazták a közép- és kelet-európai térség városainak szerkezetét. Tanulmányom a poszt-szocialista városok egykori ipari területeinek átalakulását vizsgálja, amelyet a IX. kerületi Soroksári út példáján keresztül mutatok be. Esettanulmányom célja azonban kettős; egyrészt egy korábban monofunkciós terület térhasználatának változásán keresztül szemlélteti az 1990 utáni gazdasági szerkezetváltást, tágabb értelemben pedig a poszt-szocialista átmenet városszerkezetre gyakorolt hatását tárja fel. A konkrét terület bemutatásán túlmenően tehát céljaim között szerepel az is, hogy a poszt-szocialista városok vonatkozásában megvizsgáljam a városkutatási diszciplínában rendkívül hosszú múltra visszatekintő viták egyikét, a *városszerkezeti modellek* kérdéskörét. Mivel a Chicagói Iskola leegyszerűsítő, didaktikus modelljeitől az ugyancsak sokak által vitatott Los Angelesi Iskola posztmodern urbanizációjáig ívelő témakör sajnálatos módon elsősorban a nyugati világ nagyvárosaira alkalmazható, így sajátos kutatási kérdésként merülhet fel, hogy az egykori Keleti Blokk (nagy)városai – azaz a mai poszt-szocialista városok, fővárosok – miként illeszkednek ezekbe a város szerkezeti modellekbe?

„Chicagótól Los Angelesig”, még egyszer...

A városok szerkezetének, belső funkcionális tagolódásának kérdésköre a nemzetközi városföldrajzi és urbanisztikai szakirodalom egyik időről-időre visszatérő motívuma. A korábbi szociográfiai munkákat követően az első szisztematikus, szabályszerűségeket kereső koncepciók megalkotása a Chicagói Iskola településszociológusainak 1920-as évekbeli munkásságához kötődik. Ezek közül a máig legnagyobb hatású elgondolás a később Burgess–Park-modellként ismertté vált *koncentrikus* vagy *zonális modell* (ld. Burgess 1924, 1925). Az úttörő elképzelést a megszületését követő évtizedek során több alkalommal átdolgozták, ennek ismertebb példái Hoyt (1939) *szektorális modellje*, Harris és Ullman

(1945) empirikusan szinte egyszer sem tesztelt *többszögű modellje*, valamint az 1950-es és 1960-as években kibontakozó kvantitatív forradalom hatására a fenti koncepciók ötvözése tett kísérletek Murdie (1969) és Schwirian (1972) *faktorológiai* vizsgálataiban. Az 1960-as években az eredeti modellek más kontextusokra történő adaptálására is találunk példákat, pl. a koncentrikus és a szektorális sémára építve Mann (1965) kötetében az Egyesült Királyság városainak esetében, vagy Harris és Ullman többszögű modelljének továbbfejlesztését San Francisco környékének példáján Vance (1964) munkájában. Annak ellenére, hogy az 1970-es évektől a neomarxista *politikai gazdaságtani* megközelítés vált a városkutatási diszciplína domináns paradigmájává (amely ugyanakkor kevésbé a városok szerkezetére, sokkal inkább az azokon belüli hatalmi viszonyok által [újra]termelődő társadalmi egyenlőtlenségekre és konfliktusokra koncentrált), a Chicagói Iskola által képviselt, biológiai analógiákat használó humánökológiai – vagy más néven városökológiai – irányzat ezt követően is tovább élt. Ennek egyik példája Kearsley (1983) tanulmánya, amely az eredeti Burgess–Park-féle elképzelés „felfrissítése” újabb típusú területekkel (pl. intenzív fejlesztési övezetekkel és dzsentrifkálódó belső magterületekkel). A Chicagói Iskola szellemében fogant város szerkezeti modellek kapcsán összességében kijelenthetjük, hogy alapvető különbözőségeik ellenére a legfontosabb közös vonásuk, hogy a településeket kiterjedt *monofunkciós területekre* osztották, függetlenül attól, hogy ezeket koncentrikus gyűrűkként, szektorokként vagy kompakt tömbökként azonosították.

Részben a kapitalista felhalmozási rezsimek működését vizsgáló neomarxista munkákra, részben pedig a posztmodern társadalomelméletekre támaszkodva az 1990-es évektől egy új szemléltető iskola kezdett kibontakozni. E fejezet címének első felét szándékosan kölcsönöztem Dear és Flusty (1998) nagy vihart kavaráó programadó cikkéből, annak egyik fejezetcímét felhasználva („*From Chicago to Los Angeles*”). Tanulmányukban a városkutatási diszciplínában szükséges paradigmaváltásról beszélnek, programjukban pedig a Chicagói Iskola analógiájára egy új, Los Angelesi Iskola létjogosultsága mellett érvelnek, egyszersmind bemutatva a

20. század végi posztmodern urbanizáció általuk legfontosabbnak vélt jellemvonásait. Ezek közé tartozik az erőteljes globális-lokális lépték-összefonódás, az egyre nagyobb tömegeket érintő társadalmi polarizáció (és ennek nyomán az „erődített városok” és foucault-i „elzárt szigetvilágok” megjelenése), valamint a városnövekedés újfajta folyamata, amelyben – a Chicago Iskola modelljeivel szemben – a város háterszága (hinterland-ja) szervezi a központot. Az utóbbi átalakulás döntően a nagy nyersanyag-, munkaerő- és térigenyű fordista tömegtermelésről a rugalmasabb, lényegesen kisebb helyigenyű és egyúttal térben sokkal kevésbé lokalizálható posztfordista termelési módra történő áttérés következménye, ami erőteljesen fragmentált, funkcionális szempontból heterogén, valódi központ(ok) nélküli térszerkezetet eredményez. Az iskola korai előfutáraként ld. Davis (1990) könyvét, majd ezt követően Soja (1996, 2000), Scott és Soja (1998) kötetét, valamint Dear és Flusty (1998) és Dear (2003) tanulmányait. A térség urbanizációs folyamatainak tanulmányozása az ezredfordulót követően sem csegett le. Legújabbán ld. Dear és Dahmann (2008) és Nicholls (2011) tanulmányait, valamint az *International Journal of Urban and Regional Research* (IJURR) folyóirat 2013-ban megjelentetett virtuális különszámát Los Angeles városáról.²⁶ Habár az iskolához kötődő kutatók munkásságában Los Angeles városa és a dél-kaliforniai régió jelenik meg „új Chicagóként”, lényeges kiemelni, hogy más észak-amerikai nagyvárosok – többek között Dallas – Fort Worth (Waddel – Berry – Hoch 1993), Las Vegas (Moehring 1995), Miami (Nijman 2000), Cleveland (Hirt 2005), vagy Vancouver (Hutton 2004) – esetében is az ott leírtakhoz hasonló urbanizációs jegyeket tártak fel.

A Los Angelesi Iskola munkáiban körvonalazott főbb kortárs urbanizációs ismérvek közül a Soroksári úttal foglalkozó esettanulmányban mindössze az egyik – ugyanakkor talán a leglényegesebb – jellemvonást emelem ki, a térbeli és funkcionális fragmentáció kérdéskörét. A fordista/poszt-fordista átmenet következtében kialakuló széttöredezett, véletlenszerű területi mintázatot Dear és Flusty (1998:65-66) „Kenó-kapitalizmusnak” (Keno capitalism) nevezi. A kifejezés a Magyarországon is ismert Kenó szerencsejátékról kapta a nevét, utalva arra, hogy a városi gazdaság egységei – a játékban kiguruló golyók által véletlenszerűen elfoglalt po-

zíciókhoz hasonlóan – nem szerveződnek nagyobb, összefüggő funkcionális egységekbe, hanem előre meg nem jósolható eloszlást mutatnak, amelynek eredménye „a városi tájkép akut fragmentációjá” (Dear – Flusty 1998:57). A Kenó-kapitalizmus koncepciójának lényege, hogy a városfejlődési és -fejlesztési folyamatok a potenciális beruházási lehetőségek kvázi-véletlen mezején formálódnak, amelyen a tőke egyes parcellákat intenzív módon hasznosít, míg más, ezekhez közvetlenül kapcsolódó területeket érintetlenül hagy. Mivel a posztfordista gazdaság telepítő tényezői egészen mások, mint a hagyományos ipari ágazatok igényei, így ebben a városfejlődési modellben nemcsak a központi fekvésű, hanem a földrajzi értelemben periférikus elhelyezkedésű parcellák is „nyertes mezők” (vagyis sikeres beruházások helyszíneivé) válhatnak. Ezek közvetlen környezetében a földek értéke hirtelen a magasba szökik, és további befektetőket vonzanak, a szomszédos egységeken azonban teljesen eltérő folyamatok mehetnek végbe: a „nyerő egységeken” tevékenykedő játékosok mellett számos olyan „vesztes” – adott esetben azokkal megegyező adottságokkal rendelkező – parcella is van, amelyek a beléjük fektetett hatalmas összegek és az ott megvalósuló megberuházások ellenére sem termelnek jelentős bevételeket. Dear és Flusty (1998) emellett arra is rámutat, hogy a városi földhasználat fellazuló szabályozási környezete, valamint az ezzel együtt járó korrupció és visszaélések még inkább adekvátá teszik a „város, mint játéktábla” hasonlatot.

LeGates és Stout (2011:171) szerint a fenti folyamatokkal jellemezhető város-régiókról készített légifelvételken is egyértelműen látható, hogy az adminisztratív határokon belül és azokon kívül ad hoc módon eloszló, intenzíven fejlesztett pontok ennél lényegesen kisebb aktivitással jellemezhető területekkel váltakoznak. (Ugyanezt a folyamatot Las Vegas esetében Moehring 1995 *bakugrásszerű növekedésnek* [*leapfrog growth*] nevezte.) Noha e mintázatok a Los Angelesi Iskola urbanistái szerint sem teljesen véletlenszerűen alakulnak ki, mindenesetre a 20. század első felének urbanizációját meghatározó, központból kiinduló városfejlődés már nem bír kizárólagos magyarázóerővel. Az így létrejött városi aggregátumokat nagyfokú specializáció és széttöredeztség jellemzi, amelynek eredményeként a chicagói mintájú, ipari dominanciájú nagyvárosok a fogyasztás által növekvő, aprólékosan felparcellázott és fizikailag ugyan nem minden esetben érintkező, ám a fejlett kommunikációs technológiák révén mégis szorosan összekapcsolódó kollázssá válnak.

²⁶ <http://www.ijurr.org/details/news/4540801/Virtual-Issue-on-Los-Angeles.html> (Letöltés dátuma: 2013.06.25.)

A Soroksári út menti ipari terület átalakulásának vizsgálata kapcsán lényeges kiemelni, hogy a Kenőkapitalizmus fragmentált térszerkezete nemcsak a városok és város-régiók egészének szintjén, hanem *intraurbán léptékben* is megfigyelhető (ld. Dear – Dahmann 2008:274), hasonlóan mozaikos térszerkezetet eredményezve.

A városok szerkezetére vonatkozóan az előzőekkel analóg következtetéseket találunk számos építészetelméleti munkában is, pl. Rowe és Koetter „*Collage City*” (1978) című könyvében vagy Cedric Price várostipológiájában, amelyet Lynch (1981) nagy hatású könyve, „*A Theory of Good City Form*” ihletett. Price elsőre talán szokatlannak tűnő, ám annál érzékletesebb, történelmi kontextusba ágyazott „tojás-analógiája” a következőkben ragadható meg („*The City as an Egg*”, idézi Shane 2005). A középkori várost Price a főtt tojáshoz hasonlítja: a várost fal veszi körül (a tojás héja), ezen belül azonban jól meghatározható központja van (pl. várral, katedrálissal). A védelmi funkciót betöltő városfal

miatt a település növekedése korlátozott, a központ és a fal közötti terület fokozatosan „besűrűsödik” (a korszak városait éppen ezért rendkívül rossz közegészségügyi állapotok és gyakori járványok jellemzik). Az ipari forradalom nyomán kibontakozó technológiai fejlődés és motorizáció révén a település áttöri a középkori városfalat és a közlekedési útvonalak mentén amőbaszerűen szétterül. A gyors területi növekedés ellenére a „gépkor városának” még mindig pontosan meghatározható a központja (Price ezt a várostípust a tükörtojáshoz hasonlítja). Végezetül, a Los Angelesi Iskola urbanistái által definiált, fragmentált szerkezetű (posztmodern) nagyvárosokkal teljes mértékben analóg Cedric Price rántotta-városa; a fejlett közlekedési- és telekommunikációs hálózatoknak köszönhetően a térben szinte korlátlanul növekszik, a fordista/poszt-fordista termelés mód-váltás következtében azonban a város központja, valamint a korábbi nagy monofunkciós területek eltűnnek, a település egészét funkcionális heterogenitás és „központtalanság” jellemzi.

3. táblázat: Várostipológiák és az ezekhez kapcsolódó városszerkezeti modellek áttekintése

	1. korszak	2. korszak	3. korszak
	<i>premodern város</i> <i>preindusztriális város</i>	<i>modern város</i> <i>indusztriális város</i> (<i>szocialista város</i>)	<i>posztmodern város</i> <i>posztindusztriális város</i> (<i>posztszocialista város</i>)
Nevek (Lynch) (Shane)	„a hit városa” „archi-citta”	„a gépkor városa” „cine-citta”	„az organikus város” „tele-citta”
Főbb teoretikusai	Pirenne, Sjoberg	Burgess, Park, McKenzie, Hoyt, Harris, Ullman	Davis, Soja, Scott, Dear, Flusty, Storper

A városok
struktúrája



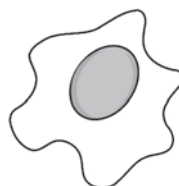
Chicago (1920-as évek)
(Burgess–Park)



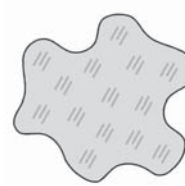
Los Angeles (1990-es évek)
(Dear–Flusty)



„főtt tojás”



„tükörtojás”
(Price)



„rántotta”

Forrás: a fejezetben felhasznált szakirodalom alapján saját szerkesztés

Az előzőekben tárgyalt főbb városszerkezeti modelleket, valamint az egyes korszakok városainak tipológiáját és ezek néhány jellemzőjét a 3. táblázat szemlélteti. Az áttekintés kapcsán azonban lényeges kiemelni, hogy kutatásom kizárólag a nagyvárosok szerkezetének modernista és posztmodern narratíváira fókuszál, leszűkítve a „vitát” a Chicagói Iskola és a Los Angelesi Iskola modelljei közötti talán legfőbb különbségre, a monofunkciós területek és a funkcionális szempontból erőteljesen fragmentált (posztmodern) térszerkezet kérdéskörére. Tanulmányomban ennek megfelelően nem térek ki a táblázat 1. korszakára, azaz a premodern, preindusztriális városok szerkezetére (pl. Pirenne 1952 és Sjoberg 1960 átfogó munkáira), a Soroksári út példáján keresztül mindössze a 2. és 3. éra nagyvárosainak a funkcionális homogenitás és/vagy fragmentáltság alapján történő összehasonlítására vállalkozom. Fontos hangsúlyozni továbbá, hogy célom nem a prezentista bemutatás vagy a Chicagói Iskolához kötődő koncepciók érvényességének kétségbe vonása, ezek publikálása idején ugyanis még nem ment végbe a globális fordista/poszt-fordista átstrukturálódás. Esettanulmányommal sokkal inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a klasszikus város szerkezeti modelleken túl más, a kortárs folyamatokat leírni próbáló elképzelések figyelembevételére is gazdagíthatja a térség nagyvárosainak szerkezetére vonatkozó tudásunkat. Véleményem szerint rendkívül érdekes párhuzam vonható a Los Angelesi Iskola urbanistái által kiemelt posztmodern sajátosság, a városi tér funkcionális fragmentációja (azaz a Kenő-kapitalizmus) és a poszt-szocialista városok egykori ipari területeinek 1990 utáni funkcióváltása között. Előzetes feltevésem szerint a poszt-szocialista városok átalakuló területei, köztük a korábban monofunkciós ipari övezetek – így a Soroksári utat szegélyező ipari területek is – sokkal fragmentáltabbak, heterogénebbek és „összekuszáltabbak”, mint a posztmodern urbanizáció archetipikus területei. Lényeges szempontot jelent ugyanis, hogy az utóbbiak jóval lassabb, többé-kevésbé organikus (kapitalista) fejlődésen mentek keresztül, gazdasági szerkezetükben nem következett be olyan hirtelen, mindent felforgató, sokszzerű változás, amint az az egykori Keleti Blokk városaiban a rendszerváltás és a privatizáció következtében történt.

A vizsgált terület és a módszertan

Vizsgálati mintateremem kijelölésekor igyekeztem olyan területet választani, amelyik – legalábbis első ránézésre – beleillik a Burgess–Park-féle zonális város szerkezeti modell nagy monofunkciós területeinek narratívájába. A IX. kerületi *Soroksári út* és tágabb környezete a 19. század során túlnyomóan ipari funkcióknak helyet adó területté vált, amely a belváros közvetlen közelébe, illetve az Alföld felőli közlekedési lehetőségeket és a Duna által nyújtott szállítási adottságokat kihasználva főként az élelmiszeriparra települt. Ennek emlékét ma is számos épület őrzi, többek között a Ferencvárosi Malom (korábbi nevén Gizella Malom), a Concordia Gőzmalom (amely ma egyebek mellett a Malomipari Múzeumnak ad otthont), a Zwack Likörgyár (jelenleg Zwack Múzeum és Látogatóközpont), a Marhavágóhid és az ehhez kapcsolódó Marhavásártelep, a 2009-ben felszámolt Herz Szalámigyár, a Sertésvágóhid épületegyüttesének megmaradt része (a ma ennek közelében található Húsipari Múzeummal), vagy az egykor az ország legnagyobb zöldség- és gyümölcselosztójaként funkcionáló, ma ugyancsak elhagyott Nagyvásártelep. A 19. században a területet az északabbra található Közraktárakkal együtt – talán nem véletlenül – „Budapest gyomrának” nevezte a népnyelv. Az élelmiszeripar mellett ugyanakkor más iparágak is megtelepedtek a környéken, pl. vegyipari és textilipari vállalatok, vagy az 1891-ben alapított FÉG (Fegyver- és Gázkészülékgyár), amely egyike volt a szocialista időszak 30 budapesti nagyvállalatának. Ez utóbbiak egyúttal jelentős környezetterhelést is jelentettek, de mivel az uralkodó ÉNY-i szélirány mindvégig meghatározó ipartelepítő tényezőnek számított (Gegesy szerk. 2010), a helyi ipar „melléktermékét” többnyire a szomszédos Pestszenterzsébet (a mai Pesterzsébet) kapta. A területre lakófunkció napjainkban is csak kis mértékben és kevésbé koncentráltan, főleg az út északi szakaszán jellemző, így a vizsgált terület – mint a poszt-szocialista város „laboratóriuma” – teljes mértékben alkalmasnak tűnt előzetes feltevésem tesztelésére.

Kutatásomban a Soroksári út menti ipari terület funkcióváltását a *cégérfelmérés* módszerével vizsgáltam (ld. Farkas 2005). A főként a vidék- és városszociológiában, valamint a terület- és településfejlesztésben alkalmazott módszer lényege, hogy a kutatócsoport tagjai a vizsgált terület egészét (azaz egy utcát, városrészt vagy akár egy kisebb térség településeit) bejárják és minden olyan üzleti- vagy közszolgáltatást feljegyeznek, amelynek látható jele,

azaz cégére, cégtáblája van. A cégérfelmérés módszereinek legnagyobb előnye abban rejlik, hogy általa olyan szolgáltatások felmérésére is lehetőségünk nyílik, amelyeket más (hivatalos) nyilvántartások nem vagy csak részben képesek feltárni, ily módon az informális gazdaság egy részéről is képet kaphatunk.

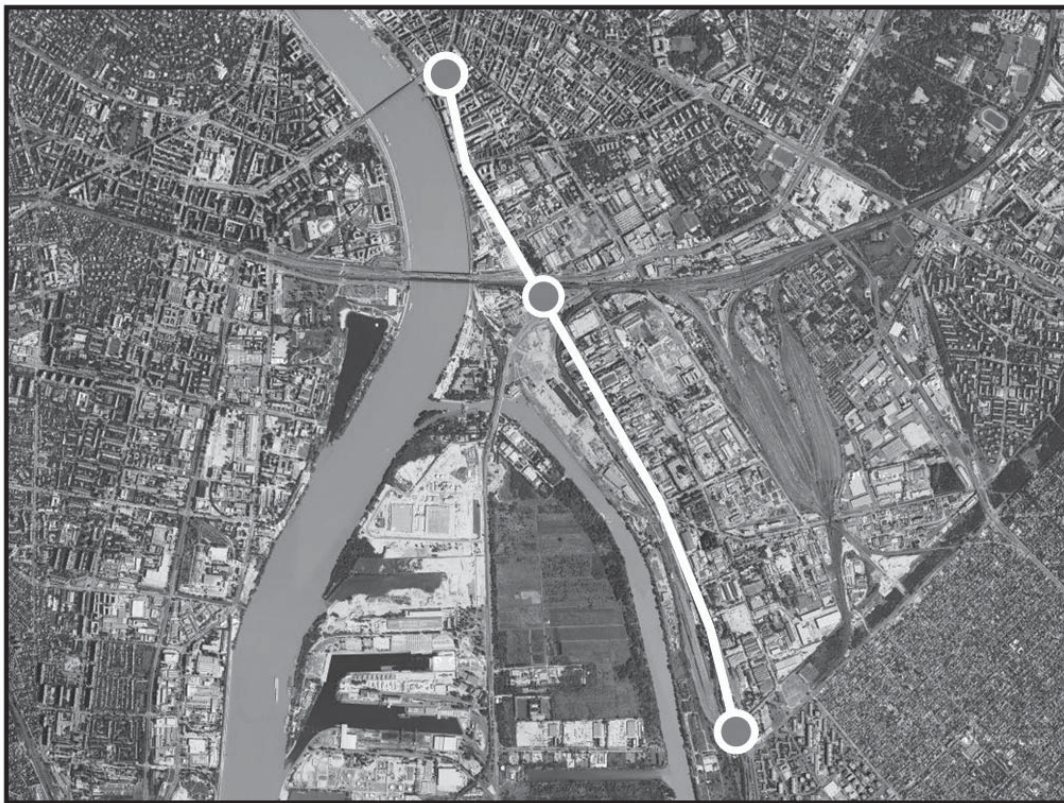
A 2013 nyarán végzett kutatás terepi részében a Soroksári utat egy északi (Petőfi híd [Boráros tér] és Rákóczi híd közötti) és egy déli (ettől délre eső, a Határ út torkolatáig terjedő) szakaszra osztottam (ld. 1. ábra). A helyszíni felmérés eredményeként összesen 205 *cégért* tartalmazó lista készült.²⁷ A terepi adatfelvételt követő elemző fázis során szándékosan nem alkalmaztam a cégérfelméréseket sok esetben kiegészítő Guttman-skálát, hiszen kutatásom célja nem a Soroksári út jelenlegi szolgáltatá-

sainak hierarchiába rendezése, hanem a korábban homogén ipari terület funkcionális átalakulásának megragadása volt. A helyszíni vizsgálat eredményeit ezt követően hivatalos adatforrásokkal is kiegészítettem: egyrészt a GoogleMaps által feltüntetett cégnevekkel, másrészt a Magyar Telefonkönyvkiadó Társaság „Budapest IX. kerület” (2013) című kiadványában található információkkal (amely a kerületre vonatkozó Közérdekű információkat, Üzleti telefonkönyvet és az Arany Oldalak hirdetőit egyaránt tartalmazza). Kevésbé adatvédelmi megfontolásból, sokkal inkább az esetek nagy részében nem informatív – azaz a tevékenységi körre nem utaló – cégnevek miatt a kutatási eredmények ismertetésekor mindössze a vizsgált területen jelen levő *funkciókat* említem.

27 A terepi munkát az ELTE geográfus szakos hallgatóival végeztem, akiknek ezúton is köszönöm a segítségét. Szintén itt szükséges utalni rá, hogy a Soroksári út mentén 2010-ben is végeztem cégérfelmérést (ld. Berki 2012), tanulmányomban azonban alapvetően a legutóbbi, 2013-as felmérés eredményeire támaszkodom (részben a korábbiakkal való összehasonlításban).

A vizsgálat eredményei, a Soroksári út metamorfózisa

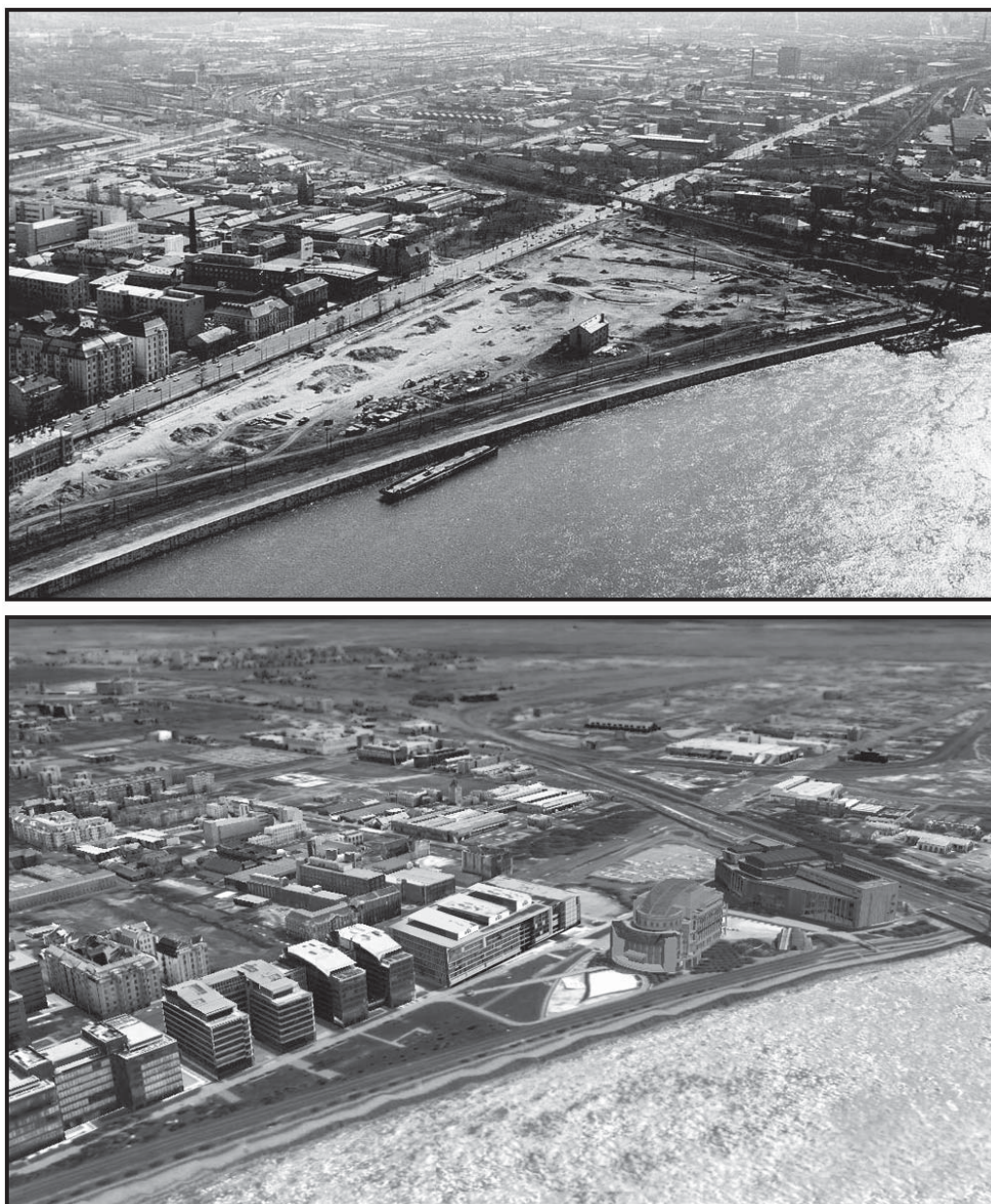
A Soroksári út két vizsgált szakasza kapcsán a legszembetűnőbb jelenség, hogy ezek – noha ko-



1. ábra: A vizsgált terület, a IX. kerületi Soroksári út (Az alaptérkép forrása: GoogleMaps műhold nézet)

rábban viszonylag egységes megjelenésűek voltak – mára teljesen eltérő karakterűvé váltak, az elmúlt bő 10 év során ugyanis figyelemreméltó változások mentek végbe a belvároshoz közeli északi szakaszon, különösen annak Duna felőli oldalán. A Petőfi híd és a Rákóczi híd közötti vízparti terület átalakulása a főváros egészét tekintve is példa nélküli, s nagyrészt a Béccsel közösen eredetileg 1995-re tervezett, majd 1996-ra „halasztott”, ám végül elmaradt Vi-

lágkiállítás (EXPO) történetéhez kapcsolódik. Az egykori MÁV-teherpályaudvar ezredfordulót követően rendkívül intenzív ütemben fejlesztett területe minden kétséget kizáróan a fővárosi játéktábla rendszerváltás utáni „nyertes mezőinek” egyikévé vált (2. ábra), amely a Dear és Flusty (1998) által a Kenó-kapitalizmus koncepciója kapcsán megfogalmazott „város mint játéktábla” hasonlatot teljes mértékben adekváttá teszi.



2. ábra: A „fejlesztésre előkészített” egykori MÁV-terület a Soroksári út északi szakaszán 1993-ban, illetve a Millenniumi Városközpont 2013-ban
(Forrás: <http://villamosok.hu/ikarusz/legifotok.htm> [Tildy Tibor felvétele], illetve GoogleEarth)

E mélyreható változások eredményeként a Petőfi híd és Rákóczi híd közötti szakaszt a budai oldalról szemlélve jelenleg elsősorban a posztmodern építészet sokakat megosztó stílusjegyeivel szembesülünk (ld. 3. ábra). Ennek eklatáns példái a Boráros térhez közeli penthouse- és studio-lakások, továbbá a Nemzeti Színház [2002], a Művészetek Palotája [2005] vagy a Millennium Tower I–III. irodatómbjei [2006–2010], amelyek olyan nemzetközi nagyvállalatok magyarországi központjainak adnak otthont, mint a Morgan Stanley, a Vodafone és a Nestlé. Látható tehát, hogy ez a gyökeres átalakulás lényegében az elmúlt bő 10 év során ment végbe, amelynek eredményeként a Millenniumi Városközpont a Nyugat-Európában és Észak-Amerikában egyaránt gyakori ingatlanfejlesztési formának, a vízparti – Budapest esetében folyamparti – fejlesztési területek (*waterfront development areas*) első hazai példájának tekinthető. A korábbi MÁV-terület ezredforduló utáni gyors felértékelődésének²⁸ folya-

matába természetesen az új „városközpont” *szolgáltatásai* is illeszkednek: a 2013-as cégérfelmérés eredményei, valamint a hivatalos adatforrások tanúsága szerint a Soroksári út északi szakaszával párhuzamosan kialakított Lechner Ödön fasor mentén egyebek mellett luxus-fodrászsalon, borszaküzlet, szépségstúdió, öltönyház, hifi-szaküzlet, wellnessközpont, thai-masszázs szalon, szolárium, koktélbár, továbbá több kávézó és étterem működik. E funkciók a többségükben dunai panorámás – és ennek megfelelően rendkívül magas áron értékesített – lakóingatlanok (azaz a Duna-Pest Rezidenciák és a Castrum-ház) magas státuszú lakosságát szolgálják ki. Annak ellenére, hogy a vízparti terület 2000-es megvásárlásakor a beruházó TriGránit-cégcsoport ígérete szerint az 1999-ben átadott WestEnd City Center bevásárlóközponttal szemben itt nem a kereskedelem játszott a főszerepet, hanem a kultúra és az idegenforgalom.²⁹ Az új Nemzeti Színház épülete és a Művészetek Palotája azonban önmagában még nem tette „kulturális negyedde” a területet. Habár a korábban a köztudatba beépíteni kívánt Millenniumi Városközpont nevet napjainkban egyre inkább a „Millenniumi Kulturális Köz-

28 Noha az újonnan megjelenő, kétségtelenül magasabb szintű igényeket kielégítő szolgáltatások miatt egyébként indokolt lenne, az északi szakasz átalakulása kapcsán mindössze azért nem használható a *gentrifikáció* kifejezés, mert a terület átalakítása nem járt együtt a deprivált társadalmi csoportok kiszorítása nyomán végbemenő lakosságcserevel (ugyanis korábban a MÁV használta).

29 <http://magyarnarancs.hu/belpol/soroksari-ut-egy-ujabb-varoskozponti-csatolt-terulet-60516> (Letöltés dátuma: 2012.10.12.)



3. ábra: A posztmodern építészet megosztó stílusjegyei a Soroksári út északi szakaszának Duna felőli részén (Millenniumi Városközpont)
(Forrás: saját felvételek, 2012)

pont” elnevezés váltja fel (pl. a BKK busz- és vilamosmegállóinak nevében), a területen ma főként a *banki-pénzügyi funkciók* dominálnak: a Morgan Stanley és a K&H székháza, továbbá egyéb bankok fiókjai mellett több kisebb pénzügyi profilú vállalat – pl. brókerház, könyveléssel és adótanácsadással foglalkozó cég, könyvvizsgáló iroda – is megtalálható itt.

Lényeges azonban hangsúlyozni, hogy Duna-parti terület dinamizmusa a Soroksári út északi szakaszának másik (város felőli) oldalát csak részben érintette. Az út túloldalának jelentős ipartörténeti múltjára utalva a IX. kerületi szabályozási tervekben a „Malmok és környéke” nevet viselő terület élelmiszeripari létesítményei rövid időre ugyan a világ legnagyobb malomipari központjává tették Budapestet, jelenleg azonban korántsem ilyen kedvező a megítélésük. Részben a poszt-fordista gazdaság átalakuló igényei, részben pedig a 19. században még városszéli elhelyezkedésű, mára azonban központ-közelivé vált területen megemelkedő telekárak miatt a korábbi tevékenységek már nem végezhetők gazdaságosan. A IX. kerület honlapjáról származó idézet szerint „[a] Soroksári út és a Vágóhid utca menti terület a malmok és egyéb, mezőgazdasággal kapcsolatos ipari tevékenységek területe volt, lakóházakkal keverten. A maguk korában korszerű, a Ferencváros múlt századi fellendülését lehetővé tevő gyárak, üzemek mára elavultak, privatizáció kapcsán történő tulajdonváltásuk után is nehéz kérdés marad hasznosításuk vagy átépítésük. Hatalmas építési lehetőségeik finanszírozó híján egyelőre nem jutnak érvényre.”³⁰ A finanszírozók színre lépésének ez idáig egyedüli példája a Ferencvárosi (korábbi nevén Gizella) Malom épülete, amelynek luxus loft-lakásokká történő átalakítása – a kerületi IVS szerint „értékvédő felújítása” – 2009-ben fejeződött be; az eredeti épületnek mindössze a homlokzatait őrző, s ezáltal sokáig a műemlékvédelmi viták kereszttüzeiben álló Mill Lofts egyike Budapest négy nagy lakáscélú loft-beruházásának. Habár a nyugati nagyvárosok felhagyott ipari területein gyakori megoldásnak számít az eredetileg nem lakócélu épületek átalakítása luxusingatlanokká (annak érdekében, hogy a magas státuszú társadalmi csoportok számára vonzó lakóhelyként szolgáljanak a közeli CBD-ben tömörülő munkahelyek közelében), a Mill Lofts azonban nemcsak műemlékvédelmi megfontolásokból, hanem ingatlanpiaci és értékesítési szempontból is sikertelen beruházásnak tekinthető (ld. Berki – Süle 2010).

³⁰ <http://www.ferencvaros.hu/index3.php?name=ktort> (Letöltés dátuma: 2012.10.11.)

A Soroksári út város felőli oldala tehát továbbra sem újult meg teljes egészében, sokkal inkább a véletlenszerű, mozaikos felújulások jellemzik (*spotlight renovation*), amelynek eredményeként a renovált épületek bizarr módon váltakoznak a legnagyobbbrészt továbbra is rendkívül rossz állapotú ingatlanokkal és az elhanyagolt foghíj-telkekkel. Ez a kettősség egyúttal a helyi vállalkozások és szolgáltatások profiljában is megmutatkozik: az út páros oldalán, a 2011-ben átadott K&H-székház tömbjével szemközt található Hungária Malomudvar területén például egyaránt találunk konyha-technikai és informatikai vállalatot, reklámeszkögyártót és szerszám-kereskedőt, futárszolgálatot és vegyianyag-forgalmazót, gazdasági tanácsadó céget és loft-kávézót. Ehhez hasonló módon, a Soroksári út északi és a déli szakaszának választóvonalaként kijelölt Rákóczi híd pesti lehajtója mellett elterülő hajdani Marhavágóhid (Közvágóhid) és az ehhez kapcsolódó Marhavásártelep hatalmas területén az itt kevésbé meglepőnek számító hús-nagykereskedő mellett például festékbolt, sütőipari gépeket forgalmazó cég, haszongépjárművekhez alkatrészeket beszerző vállalkozás, plexi- és polikarbonát-forgalmazó, ital-nagykereskedés, illetve egy szórakozóhely is üzemel. Ezekből a kiragadott példák közül is látható, hogy a Soroksári út város felőli része a Duna-parti sávhoz képest jóval heterogénebb képet mutat, mind építészeti arculatában, mind pedig a jelenlegi funkcionális szerkezetét – azaz az egykori ipari létesítményekben megtelepedett vállalkozásokat és szolgáltatásokat – tekintve.

A Soroksári út déli szakasza a gyors ütemben átalakuló északi – főként a Duna-parti – résszel szemben épületállományát tekintve többé-kevésbé mindmáig megőrizte homogén karakterét. Az egységes(en lepusztult) arculat mellett ugyanakkor helyenként egészen éles *kontrasztokkal* szembesülünk, sokszor egymás közvetlen közelében (a közelség adott esetben valóban mindössze néhány tíz métert jelent). Ennek egyik legérzékletesebb példájaként a budapesti lakossági szegregáció ikonikus helyszínének számító Illatos úti „Dzsumbuj” (Ambrus 2000) hírhedt tömbjeinek tőzsomszédságában Jaguar, Lotus és Land Rover autószaalon kapott helyet. Körösi Zoltán kortárs kerületi író érzékletes sorai szerint: „...*ma már üresek a gyárak, gaz verte fel az udvarukat, és ugyan a régi lakók többsége eltűnt, de a Dzsumbujba mindig érkeznek új családok, mindig akadnak új beköltözők, még ha a foszlott drótháló kerítés előtt egy csillogó autószaalon pöffszkedik is, a bejárata előtt kőoszlopon egy hatal-*

mas, ezüstszínű állattal, egy ugró jaguárral, ami hátat fordít a nyomornak és a Soroksári útra néz.” (Körösi 2004: ...). A terület gyors változását mutatja ugyanakkor az is, hogy e sorok óta nemcsak a Dzsumbuj négy megmaradt tömbjéből bontottak le újabb kettőt (2013 tavaszán), hanem a gazdasági válság hatására immár az autószalón épülete is elhagyottan áll (2010 óta). Az éles kontrasztokra szolgál hasonló példaként, hogy napjainkban a Soroksári út déli végénél, a néhány éve nyílt Lidl élelmiszerdiszkonttól alig néhány méterre (a Szabadkai úton) található a fővárosi utcai prostitúció egyik utolsó fellegvára, miután a jelenség fokozatosan kiszorul a dzsentrifkálódó belváros-közelbeli területekről.

Amint azt a cégérfelmérés tapasztalatai mutatják, a fenti példákhoz hasonló markáns kontrasztok ennél lényegesen kisebb léptékben, az egykori ipari létesítményekben kialakított „üzletudvarokban” megtelepedő funkciók terén is megfigyelhetők. A FÉG területén például egymás közvetlen közelében találunk autószerelő-műhelyt és kozmetikai cikk forgalmazót, gyermekruha-outletet és ital-nagykereskedést, babaáruházat és műanyag-feldolgozó céget, épületvillamossági üzletet és szőnyegtisztító vállalkozást. (A helyi szolgáltatások erőteljes heterogenitásának és összekuszáltságának példáit ld. a 4. ábrán.) A szolgáltatás is megtalálható (pl. rendőrségi és tűzoltó-ruházat vagy speciális búvárfelszerelések árusítása), illetve érdekes jelenségnek tekinthető a filmgyártáshoz kapcsolódó vállalkozások megtelepedése (filmstúdió, díszletgyártás, digitális animációk készítése, világítástechnikai eszközök forgalmazása stb.). A posztindusztriális társadalmakban általános tendencia, hogy a termelés egykori helyszínei a fogyasztás, s ennek részeként a *kultúrafogyasztás* tereivé

válnak (ld. Clarke 2004). Ennek példája a Soroksári út mentén az egykori Concordia Gőzmalomban helyet kapó Malomipari Múzeum, a Zwack Múzeum és Látogatóközpont, vagy a nagyrészt már lebontott Sertésvágóhidnak emléket állító Húsipari Múzeum a közeli Gubacsi úton. Ezen „intézményesített” formák mellett ugyanakkor szintén ide sorolható pl. az R33 szórakozóhely a Közvágóhid területén, a Rákóczi híd melletti BUDAPEST PARK, vagy a célzottan nyugati mintára létrehozott Bakelit Multi Art Center kortárs színháza – saját megnevezésük szerint az „Első Pesti Gyárszínház”³¹ – a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár egykori épületegyüttesében.

A Soroksári út legnagyobb részének funkcionális átalakulása látszólag tehát teljesen ad hoc módon ment végbe, az egykori gyárépületek helyiségeit használó cégeket elsősorban az alacsony bérleti díjak motiválták,³² ami nagymértékben hozzájárult a terület funkcionális fragmentációjához. A Soroksári út mentén korábban végzett terület-használati vizsgálatok (pl. Kiss 1999:128; Földi és mtsai 2012:257-258; valamint Tolnai 2013 kutatásai) is hasonló átalakulási folyamatokat tártak fel, azonban telektömb-szinten (viszonylag kevés kategóriát alkalmazva), az egyes tömbökön belüli funkció-megoszlás tekintetében ugyanakkor – mint láthattuk – jóval heterogénebb a kép. Összességében kijelenthetjük, hogy a korábban kompakt terület 1990 utáni mozaikosságáért egyértelműen a *privatizációs folyamatok* a felelősek.³³ A részben már

31 <http://www.bakelitstudio.hu> (Letöltés dátuma: 2013.05.23.)

32 Helyi vállalkozóval készített interjú alapján.

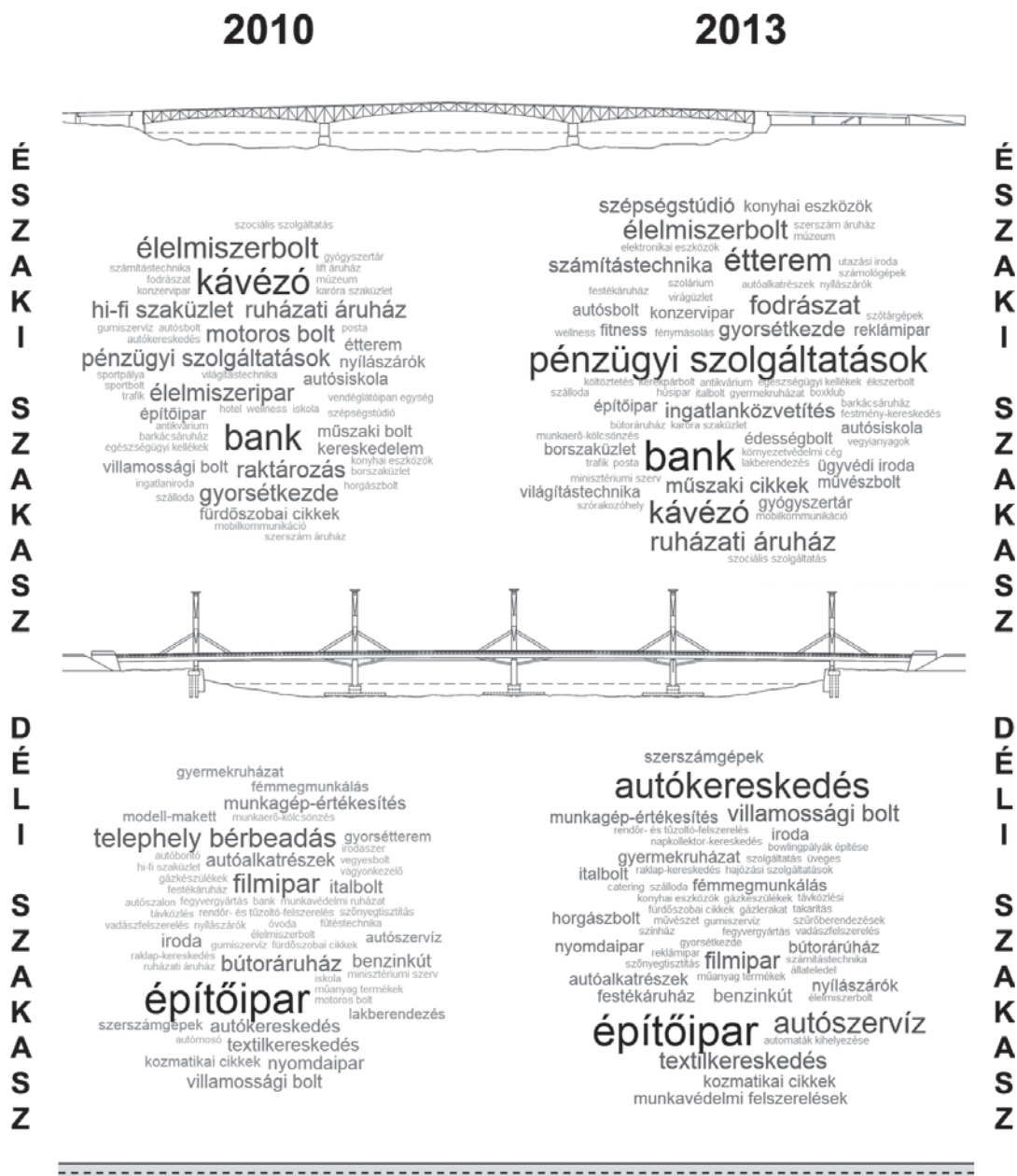
33 Ipartörténéssel, valamint IX. kerületi önkormányzati tisztviselővel készített interjú alapján.



4. ábra: A helyi szolgáltatások nagyfokú heterogenitása a Soroksári út déli szakaszán (Forrás: saját felvételek, 2013)

az 1980-as évek végén meginduló spontán privatizációt a túlságosan gyors lebonyolítás, a közép- és hosszú távú elképzelések teljes hiánya, valamint az átgondolatlan döntések sorozata jellemezte (a privatizáció kiemelt szerepét bővebben ld. Pongrácz 1997; Bodnár 2001; közép- és kelet-európai összehasonlításban pedig Grime 1999 munkájában). Mivel a rendszerváltást követően a nagy ipari cégek leépülésével jelentős tulajdonossá vált az állam (illetve

ennek képviselőjében az Állami Vagyongyűnkörség [ÁVÜ]), így lényegében semmi sem gátolta a magánosítás folyamatát, amelynek eredményeként a Soroksári út mentén egy-egy telektömb nem ritkán 15–20 tulajdonos kezébe került. Lényeges azonban kiemelni, hogy az új tulajdonosok az esetek nagy részében pusztán spekulációs célból szereztek meg a területeket, így az ingatlanok átmeneti hasznosítását követően azok továbbadásában voltak érde-



5. ábra: A Soroksári út északi és déli szakaszának funkciói
(Forrás: a 2010-es és 2013-as cégérfelmérések adatai alapján saját szerkesztés)

keltek. Minél nagyobb tőkeerejű aktor lett a vég-ső hasznosító, annál nagyobb eséllyel ment végbe a területen szanálás és új építkezés, továbbá annál kisebb szerepet játszottak a műemlékvédelmi szempontok. A Millenniumi Városközpont Duna-parti sávját éppen az különböztette meg a Soroksári út többi részétől, hogy a rendszerváltást követően is csak egyetlen tulajdonosa volt (a MÁV), míg a többi rész-tulajdonosi szerkezete 1990 után egyszerűen rendkívüli mértékben felaprózódott, másrészt meglehetősen gyors ütemben változott. A felaprózódás eredményeként a korábban egy kézben levő területek infrastruktúrája oszdatlan közös tulajdonná vált, így bármilyen átépítéshez – vagy akár csak felújításhoz – az összes tulajdonos engedélye szükségessé vált. Mivel a megszűnt ipari nagyvállalatok helyére betelepülő kisvállalkozók többnyire csak a leromló épületek bérleti díját tudják kitermelni, így egyszerűen nem érdekeltek a felújításokban, másrészt a bérleti díjak emelkedése esetén nagy eséllyel továbbköltöznek. Az épített környezet mozdulatlansága egyúttal tehát a tulajdonosok és bérlők nagyfokú fluktuációjával párosul.

Ez a fluktuáció a 2010-ben és 2013-ban is elvégzett cégérfelmérések eredményeinek összehasonlításából is látható, amely által nemcsak az északi és a déli szakasz eltérő funkciói, hanem a rövid időtávon végbemenő változások is nyomon követhetők (5. ábra).

Az ábra alapján szembevetendő az északi szakaszon mindössze három év alatt végbement jelentős mennyiségi növekedés,³⁴ ami nagyrészt az első cégérfelmérést követően átadott Millennium Tower III. irodatómbjének, illetve a 2011-ben épült K&H székháznak tudható be. Ennek eredménye a pénzügyi és banki funkciók további erősödése a területen, valamint a már említett magas státuszú helyi lakosságot célzó („elit”) szolgáltatások körének bővülése, amely egyúttal a budapesti city-funkciók terjeszkedésének egyértelmű jele (vö. Izsák – Schulz 2006). A barnamezős területekkel foglalkozó szakirodalmat többé-kevésbé konszenzus jellemzi abban a tekintetben, miszerint a nagy kiterjedésű ipari

zónák esetében a belváros-közeli területek átalakulása megy végbe a leggyorsabban, illetve a legintenzívebb módon, elsősorban a tercier funkciók megjelenésével. Ez nemcsak Budapest esetében (az MTA RKK átfogó kutatásában), hanem másutt is jól dokumentált folyamat: a közép- és kelet-európai térség egészére vonatkozóan ugyanezt állapítja meg Stanilov (2007:96), a fővárosnál lényegesen kisebb településméret (Sopron) esetében pedig Jankó és Bertalan (2009:109) vizsgálata, továbbá a Soroksári úti cégérfelmérések eredményei is alátámasztják ezt az állítást. A városközponttól távolabb eső déli szakaszon ezzel szemben nagyjából megegyezik a 2010-ben és 2013-ban regisztrált cégek száma, az „építőipar” kategóriájába sorolt – ezen belül ugyanakkor meglehetősen heterogén csoportot alkotó – vállalkozások dominanciája mellett azonban jelentős átrendeződés figyelhető meg, ami a helyi gazdaság továbbra is átmeneti jellegét mutatja.

A Soroksári út egészét tekintve összességében azt mondhatjuk, hogy a terület ezredfordulót követő átalakulásának eredményeként északról délre haladva érvényesül az ABC-modellben leírt *neoliberalis városfejlesztési logika* (ld. Ferber et al 2006:43-44): míg a város központjához közeli (azaz „értékes”) Duna-parti területek magánfinanszírozás – a TriGránit-cégcsoport – révén újultak meg, a Rákóczi híd mellett helyet kapó Művészetek Palotája pedig PPP-konstrukcióban valósult meg (és üzemel ma is), addig az út déli szakaszának felhagyott ipari területeire tőkeerős aktorok híján továbbra is a spontán módon végbemenő funkcióváltás jellemző. Ezek a periférikus területek a modellben felvázoltak szerint leginkább közfinanszírozás révén, nagy állami projektek formájában újulhatnak meg, ehhez azonban jelenleg nemcsak az anyagi források, hanem az alaposan átgondolt koncepciók is hiányoznak. Ez utóbbi deficitre világít rá az is, hogy a IX. kerületben jelenleg mindössze két területre nincs érvényes szabályozási terv, amelyből az egyik a Ferencvárosi pályaudvar és rendező-pályaudvar hatalmas térsége, míg a másik a Soroksári út déli szakaszán – a Ráckevei-Soroksári Duna-ág mentén – elterülő Gubacsi dűlő (amely szintén vasúti terület).

Természetesen az út déli részére is terveztek nagy volumenű beruházásokat (részben az EXPO-terület ezredfordulót követő „sikertörténetén” felbuzdulva), közfinanszírozás híján azonban szintén magánprojektek formájában, mindössze néhány évvel a Petőfi híd és Rákóczi híd közötti partszakasz erőteljes fejlesztésének megindulása után.

34 A szöveghők betűmérései a terepi felmérés során összeírt cégek számával állnak összefüggésben, azaz annál nagyobbak az egyes feliratok, minél több ilyen profilú vállalat működik az adott szakaszon. Lényeges azonban kiemelni, hogy az ábrázolhatóság érdekében az alapadatokat (vagyis a cégneveket) jelentős mértékben kellett generalizálni (amint ez a Hungária Malomudvar, a Közvágóhíd, illetve a FÉG területének előzőekben kiragadott példái alapján is érzékelhető).

Ezekre a legjobb példát a Kvassay út környékére, valamint az egykori Nagyvásártelep területére tervezett ambiciózus DunaCity-beruházás szolgáltatja, amely – noha a szomszédos EXPO-terület „nyertes mezőjéhez” hasonló adottságokkal rendelkezik – különböző tényezők összjátékának köszönhetően mégsem vált intenzív ingatlanfejlesztések helyszínévé, így Dear és Flusty (1998) már többször idézett „város, mint játéktábla” hasonlatát továbbgondolva azt mondhatjuk, hogy továbbra is a tábla „vesztes mezőjének” tekinthető. A Soroksári út egykor monofunkciós ipari területének nagyfokú térbeli és funkcionális fragmentációja mellett tehát a véletlenszerű városfejlődés, vagyis a Los Angelesi Iskola által leírt Kenő-kapitalizmus jelei is megfigyelhetők a területen.

A kutatás tapasztalatai, összefoglalás

A Soroksári úton végzett vizsgálat tapasztalatait összefoglalva a következő konklúzió látszik körvonalazódni. Már az 1990-es évek közepétől megfigalmazódtak azok a vélemények, amelyek párhuzamokat vonnak a posztmodern és a poszt-szocialista állapot között, sőt, egyes vélemények szerint a közép- és kelet-európai jelenségek sok szempontból megelőzik a nyugat-európai és észak-amerikai fejlődést. Oroszország átalakuló társadalmával kapcsolatban Kharkordin (1997) megállapítja, hogy az 1990-es évek elejének agresszív privatizációja nyomán átstrukturálódott, fragmentált, kaotikus és sokszor nihilista poszt-szocialista társadalmak valójában sokkal posztmodernebbek azoknak az országoknak a társadalmainál, amelyekben magát a kifejezést megalkották. Hirt (2012:78) az urbanizációs folyamatok kapcsán ugyanerre a következtetésre jut, szerinte ugyanis a poszt-szocialista (nagy)városok a növekvő mértékű elüzletiesedés, a kényszeres biztonságossá tétel, a széttöredezettség, valamint az építészeti pluralizmus és historicizmus révén „*tisztábban és erősebben jelenítik meg a posztmodern urbanizáció alapvető jellemzőit, mint a nyugati környezet*”. E véleményre rímelve Wu (2003) szerint a „hasonló folyamatok” – főként a fordista/poszt-fordista átalakulások – végeredményben „hasonló eredményekhez” vezetnek, még akkor is, ha ezek esetenként különböző formákat öltenek a poszt-szocialista és a kortárs kapitalista városokban.

Vizsgálattal ezt az állítást véleményem szerint az egykori ipari területek esetében is sikerült alátámasztani. A tanulmány bevezetésében láthat-

tuk, hogy a Chicagói Iskola munkásságához kötődő városszerkezeti modellek kiterjedt területeket láttattak kompakt, monofunkciós tömbökként, ráadásul e homogén területek kialakulását Budapest esetében a 19. és 20. század övezetes szerkezetet preferáló átfogó várostervezési és fejlesztési törekvései is elősegítették (Csanádi – Ladányi 1992). A ma megfigyelhető gazdasági térhasználat azonban – a cégérfelmérésben tapasztaltak alapján – ennél jóval árnyaltabb képet mutat, a korábban egységes(ebb) funkciójú területek ugyanis „alulnézetből” már korántsem annyira homogének, mint a rendszerváltást megelőzően, a fővárosi (nagy)ipar működésekor (egyrészt az Osztrák-Magyar Monarchia idején és a két világháború közötti időszakban, másrészt ezután, a szocializmus évtizedei alatt). A rendszerváltást követő gyors termelés-mód-átalakulás és az átgondolatlan privatizációs folyamatok együttes eredményeként létrejött rendkívül fragmentált és esetleges térszerkezet véleményem szerint párhuzamba állítható a Los Angelesi Iskola kutatói által az észak-amerikai nagyvárosok szerkezetére vonatkozóan leírtakkal. Amennyiben tehát az erőteljes térbeli fragmentációt tekintjük a posztmodern urbanizáció egyik legfontosabb jellemvonásának (amint azt a Los Angelesi Iskola urbanistái teszik), úgy kijelenthetjük, hogy az egykori Keleti Blokk városainak átalakuló ipari övezetei a belső térbeli és funkcionális mintázatuk tekintetében legalább annyira posztmodernekek, mint egyes észak-amerikai nagyvárosi területek.

Absztrakt

A közép- és kelet-európai országokban végbemennő poszt-szocialista átmenet első éveiben rendkívül erőteljes és hirtelen bekövetkező ipari szerkezetváltásnak lehattunk szemtanúi, a dezindustrializációs folyamatok eredményeként kiterjedt városi övezetek váltak alulhasznosított barnamezőkké. A tanulmány alapjául szolgáló empirikus kutatásban a cégérfelmérés módszerével vizsgáltam a budapesti Soroksári út egykori ipari területeinek funkcióváltását. A kutatás tapasztalatai alapján kijelenthetjük, hogy a rendszerváltást követő gyors ütemű poszt-fordista átalakulás és az átgondolatlan privatizációs folyamatok együttes eredményeként a korábban monofunkciós ipari területen rendkívül fragmentált térszerkezet jött létre, amely párhuzamba állítható a Los Angelesi Iskola városszerkezeti modelljében foglaltakkal.

Abstract

During the first years of the postsocialist transition, Central and Eastern European countries witnessed a massive and extraordinarily rapid industrial transformation. Due to the process of widespread deindustrialisation, vast urban areas became disused or underused brownfields. In the empirical study underlying this paper, a windshield survey has been carried out in order to examine the functional transformation of Soroksári Road, one of Budapest's former industrial areas. Based on the results of the study, the rapid postfordist restructuring after the politico-economic transition and the reckless privatisation processes together have resulted in an extraordinarily fragmented spatial pattern in the formerly monofunctional industrial area, showing considerable resemblance to the urban structure model of the Los Angeles School.

Felhasznált irodalom

- Ambrus P. 2000 *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Lazi Könyvkiadó, Budapest.
- Berki M. 2012 Post-Socialist Transformation of Former Industrial Areas. A Case Study of Soroksári Road, Budapest. In Szirmai V. – Fassmann, H. eds. *Metropolitan Regions in Europe*. Austrian–Hungarian Action Fund, Budapest – Wien, 83-99.
- Berki M. – Süle M. 2010 New Possibilities of Brownfield Revitalization in Budapest. Creating Loft Apartments. In Csapó T. – Kocsis Zs. szerk. *A településföldrajz aktuális kérdései*. Savaria University Press, Szombathely, 115-124.
- Bodnár J. 2001 *Fin de Millénaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Burgess, E. W., 1924 The Growth of a City. An Introduction to a Research Project. *Publications of the American Sociological Society*, 18:85-97.
- Burgess, E. W. 1925 The Growth of the City. In Park, R. E. – Burgess, E. W. – McKenzie, R. D. eds. *The City. Suggestions of Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. University of Chicago Press, Chicago, 47-62.
- Clarke, D. B. 2004 *The Consumer Society and the Postmodern City*. Routledge, London – New York.
- Csanádi G. – Ladányi J. 1992 *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Davis, M. 1990 *City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles*. Verso, London – New York.
- Dear, M. 2003 The Los Angeles School of Urbanism. An Intellectual History. *Urban Geography*, 6:493-509.
- Dear, M. – Dahmann, N. 2008 Urban Politics and the Los Angeles School of Urbanism. *Urban Affairs Review*, 2:266-279.
- Dear, M. – Flusty, S. 1998 Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, 1:50-72.
- Farkas T. 2005 Cégélelemzés. In Nemes Nagy J. szerk. *Regionális elemzési módszerek (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.)*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA – ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, 40-42.
- Ferber, U. – Grimski, D. – Millar, K. – Nathanail, P. 2006 *Sustainable Brownfield Regeneration. CABERNET Network Report*. University of Nottingham, Nottingham.
- Ferencváros Integrált Városfejlesztési Stratégiája* (2009) Ferencváros Önkormányzata, Budapest.
- Földi Zs. – Czirfusz M. – Tagai G. – Uzzoli, A. 2012 A barnamezős területek felértékelődésének térbeli jellegzetességei és ingatlanpiaci háttere Budapesten. In Nyári D. szerk. *Kockázat – Konfliktus – Kihívás. A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának tanulmánykötete*. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. 246-259.
- Gegesy F. szerk. 2010 *Ferencváros kétszáz éve*. Ráday Könyvesház, Budapest.
- Grime, K. 1999 The Role of Privatisation in Post-Socialist Urban Transition. Budapest, Kraków, Prague and Warsaw. *GeoJournal*, 1:35-42.
- Harris, Ch. D. – Ullman, E. L. 1945 The Nature of Cities. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 242:7-17.
- Hirt, S. A. 2005 Toward Post-Modern Urbanism. Evolution of Planning in Cleveland, Ohio. *Journal of Planning Education and Research*, 1:27-42.
- Hirt, S. A. 2012 *Iron Curtains. Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-Socialist City*. John Wiley & Sons, Chichester, West Sussex.

- Hoyt, H. 1939 *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities*. Federal Housing Administration, Washington DC.
- Hutton, T. A. 2004 Post-Industrialism, Post-Modernism and the Reproduction of Vancouver's Central Area. *Retheorising the 21st-Century City. Urban Studies*, 10:1953-1982.
- Izsák, É. – Schulz, M. 2006 *Cityfunktionen im Wandel. Berlin und Budapest (Berliner Geographische Arbeiten 104)*. Geographisches Institut der Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin.
- Jankó F. – Bertalan L. 2009 Egy sosemvolt iparváros ipari öröksége. *Barnamezők Sopronban. Tér és Társadalom*, 4:103-116.
- Kearsley, G. W. 1983 Teaching Urban Geography. The Burgess Model. *New Zealand Journal of Geography*, 1:10-13.
- Kharkhordin, O. 1997 Reveal and Dissimulate. A Genealogy of Private Life in Russia. In Weintraub, J. – Kumar, K. eds. *Public and Private in Theory and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy*. University of Chicago Press, Chicago, 333-363.
- Kiss É. 1999 Térszerkezeti és funkcionális változások Budapest ipari területein, 1989 után. *Tér és Társadalom*, 4:119-134.
- Kőrösi Z. 2004 *Budapest, nőváros*. Kalligram Könyvkiadó, Budapest.
- LeGates, R. T. – Stout, F. 2011 eds. *The City Reader* (5th Edition). Routledge, New York.
- Lynch, K. 1981 *A Theory of Good City Form*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Mann, P. H. 1965 *An Approach to Urban Sociology*. Routledge, London.
- Moehring, E. P. 1995 *Resort City in the Sunbelt. Las Vegas, 1930–1970*. University of Nevada Press, Reno.
- Murdie, R. A. 1969 *Factorial Ecology of Metropolitan Toronto (1951–1961). An Essay on the Social Geography of the City* (Research Paper 116.). University of Chicago, Department of Geography, Chicago.
- Nicholls, W. J. 2011 The Los Angeles School. Difference, Politics, City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1:189-206.
- Nijman, J. 2000 The Paradigmatic City. *Annals of the Association of American Geographers*, 1:135-145.
- Pirenne, H. 1952 *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*. Princeton University Press, Princeton.
- Pongrácz T. 1997 Privatizáció és kárpótlás. In Kollega Tarsoly I. szerk. *Magyarország a XX. században (II. kötet)*. Babits Kiadó, Szekszárd. 671-704.
- Rowe, C. – Koetter, F. 1978 *Collage City*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Schwirian, K. P. 1972 Analytical Convergence in Ecological Research. In Sweet, D. C. 1972 ed. *Models of Urban Structure*. D. C. Heath, Lexington. 135-158.
- Scott, A. J. – Soja, E. W. 1998 eds. *The City. Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*. UCLA Press, Los Angeles.
- Shane, D. G. 2005 *Recombinant Urbanism. Conceptual Modeling, Urban Design, and City Theory*. Wiley-Academy, Chichester.
- Sjoberg, G. 1960 *The Preindustrial City. Past and Present*. The Free Press, New York.
- Soja, E. W. 1996 *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell, Oxford.
- Soja, E. W. 2000 *Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions*. Blackwell, Oxford.
- Stanilov, K. 2007 ed. *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Springer, Dordrecht.
- Tolnai G. 2013 Ferencvárosi barnamezők új perspektívából. Város szerkezeti vizsgálatok légifelvételek alapján. In Bottlik Zs. szerk. *Őnálló lépések a tudomány területén*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest. 65-82.
- Vance, J. E. 1964 *Geography and Urban Evolution in the San Francisco Bay Area*. Institute of Government Studies, University of California, Berkeley.
- Waddell, P. – Berry, Brian, J. L. – Hoch, I. 1993 House Price Gradients. The Intersection of Space and Built Form. *Geographical Analysis*, 25:5-19.
- Wu, F. 2003 Transitional Cities (Commentary). *Environment and Planning A*, 8:1331-1338.

KÖZÖSSÉGI LAKÓHÁZ HOLLANDIÁBAN – CENTRAAL WONEN HOUTWIJK, HÁGA

A „co-housing”,³⁵ közösségi lakásforma Magyarországon kevesek által ismert; mind a fogalom, mind a megvalósult példák idegenül hatnak itthon. A XX. században a tradicionális, többgenerációs családi együttélés megszűnésére és a városi életforma elszigeteltségére válaszként jelent meg a lakóhelyen lévő emberi kapcsolatok megerősítésének vágya. Nyugat-Európában ez a vágy hívta életre a „co-housing” lakásformát, ahol a személyek konzekvensen az együttélést választják, de az egyéni szabadság, önállóság és felelősség megtartása mellett. Az alábbi írás a „co-housing” (továbbiakban közösségi lakóház) életforma megismertetésére és egy Holland közösségi lakóház, a Centraal Wonen Houtwijk bemutatására vállalkozik.

Közösségi lakóházak története Hollandiában

A modern közösségi lakóház mozgalom az 1960-as években indult Dániából. Elsőként számon tartott példája, a Sættedammen olyan családok kezdeményezésére épült, akik elégedetlenek voltak a korszak épülő lakásformáival és a lakók személytelen elszigeteltségével (McCamant – Durrett 1994). A mozgalom Hollandiában is hamar teret hódított, ahol a második világháborút követő lakásínség folyamánként a hetvenes években nagy mennyiségű, de rossz minőségű lakás épült (a holland standardokhoz viszonyítva). A monoton, tömegesen épülő házakat erősen kritizálták a kor fiatal építészei, helyettük a humán szükségletek sokrétűségét jobban figyelembe vevő, vegyes funkciójú, alternatív szociális lakásmodelleket javasoltak. A lakásforma átvételét a társadalom részéről a közösségi ideákat hangoztató hippy-mozgalom, illetve a Rudolf Steiner által indított antropozófiai irányzat követői is támogatták. Az állami lakásfinanszírozási konstrukciók szintén kedveztek a szociális lakásépítési kezdeményezéseknek. Ebben a közegben tudott

35 Az angol co-housing a housing szó kettős jelentése miatt együtt-lakást és együtt-lakásépítést is jelent. A co- az angol nyelvben gyakran használt előtag, a közös erővel, együttműködésben történő létrehozásra és egyúttal a community, collective, co-operative fogalmakra is utal.

meggyökerezni a közösségi lakásépítés modellje, amit hollandul „centraal wonen”-nek neveznek.³⁶

A közösségi lakóépületekben élő emberek számára a városi elidegenedés feloldása valósul meg, egyfajta modern „falu a városban” szituáció jön létre. Ez az egyik fő oka annak, hogy mára Hollandiában a közösségi együttélés nagyon elterjedt, az országban több mint tízezer közösségi lakócsoportot tartanak számon (FGW 2013). Az épületek, együttélési formák széles köre alakult ki a lehetőségekhez és igényekhez alkalmazkodva. A „centraal wonen”-ek sokszínű világában a kisebbektől (3-4 háztartás) a nagyobbakig (100-150 háztartás), a nagyvárositól, a kisvárosin át a falusi típusig, a vegyes korosztálytól a kifejezetten idősek számára épített épületekig, a kizárólag lakó funkciótól az együtt-lakó, együtt-dolgozó³⁷ házakig mindenféle megtalálható (LVCW 2013).

CW Houtwijk, a ház története

Hollandia közigazgatási fővárosában, a 475 ezer lakost számláló Hágában hozzávetőleg húsz közösségi lakóhelyet tartanak számon (FGW 2013). Ezek egyike, a Centraal Wonen Houtwijka város Houtwijk negyedéről kapta nevét. A ház története 1979-re nyúlik vissza, amikor két házaspár (Eef és Lenie Winterkamp, valamint Pieter és Myriam Vink) kezdeményezésére összeállt egy harmincfős társaság, akik egy új „centraal wonen” építést határozták el (Centraal Wonen Houtwijk 2013). A Közöségi Lakóházak Országos Szövetsége³⁸ által negyedévente megjelenő magazinban hirdették meg szándékukat az érdeklődőknek, ezt követően hamar összejött a kezdeti társaság. Kéthetente megbeszéléseket tartottak, ahol megvitatták elképzeléseiket és

36 A kifejezés a fogalmat alkotó szavak kettős jelentése miatt nehezen fordítható, központi vagy közösségi lakást, illetve lakásépítést jelent.

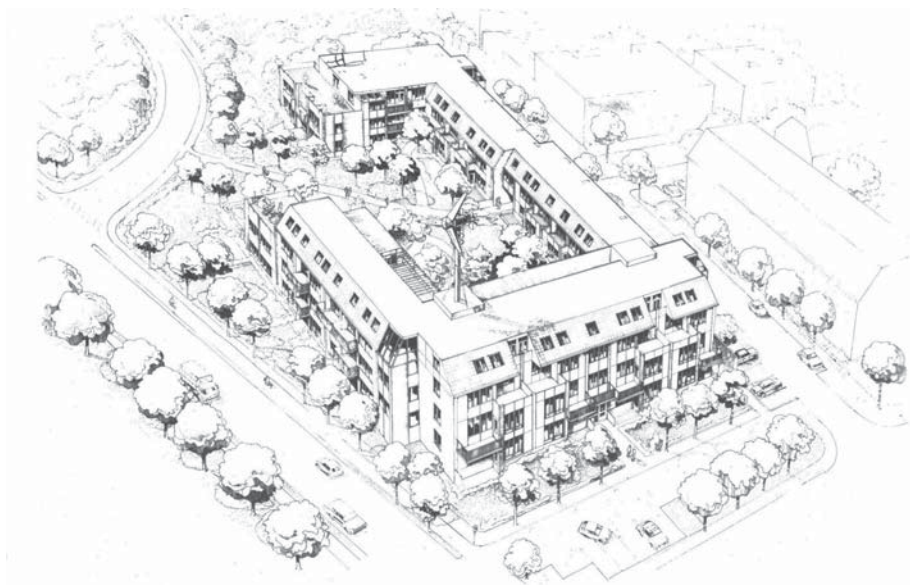
37 Angolul elterjedt fogalom a co-housing, co-working, az együttműködésben megvalósuló lakásformára és munkahelyre utal.

38 Eredeti nyelven LVCW: Ladelijke Vereginning Centraal Wonen, lásd <http://www.omslag.nl/wonen/centraalwonen.html>

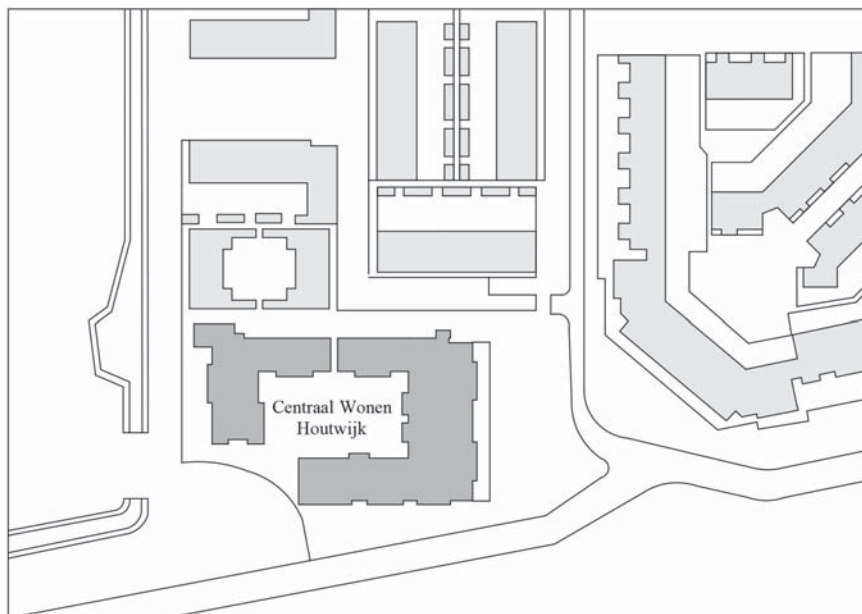
döntéseket hoztak az épületről, a lakások számáról, a privát és közösségi terek arányáról, funkciójáról, az épület szervezéséről, a gyermekek neveléséhez szükséges terekről. Meglátogattak már működő együttélő közösségeket, illetve alkalmilag egy coach (tanácsadó) segítette őket a közös döntések meghozásában és a kompromisszumok elfogadásában.

A társaságnak önerőből nem volt lehetősége házat építtetni, ezért bérelt lakások létrehozását határozták el. Befektetőt, építész és kivitelezőt kerestek.

Hamar találtak egy lakásépítő társaságot, amely vállalta a ház megépítését az önkormányzattal együttműködve, így összesen negyvenkét szociális bérlakás tervezése indulhatott el. Építésznek a lakástervezésben jártas Andries van Wijngaardent kérték fel. Hosszas megbeszélések során makettekben egyeztették a terveket, míg 1983-ban elindult az építkezés. Az első lakók 1984 júniusában költöztek be.



1. kép: a ház madártávlatból



2. kép: helyszínrajz

A ház elrendezése, funkcióséma

A ház Hágában négy utca által határolt telken áll. A kertet körülölelő keretes beépítés a déli napnak utat engedve a sarkán felnyílik. A nyitottság alapelvét szem előtt tartva a kerten dél felől ösvény vezet át az északi oldal átjáró-nyílása felé. A lakások

a földszinten előkerttel kapcsolódnak a közös kerthez, illetve az utcához. Az eredeti szándék szerint a ház privát lakásokkal épült, amelyek a közösségi együttélést támogató, kiegészítő funkciókkal válnak teljessé. A ház egy egységbe komponálva négy szárnyában 49 lakást és 18 közösségi helyiséget foglal magába (Krabbe – Flug 1986).



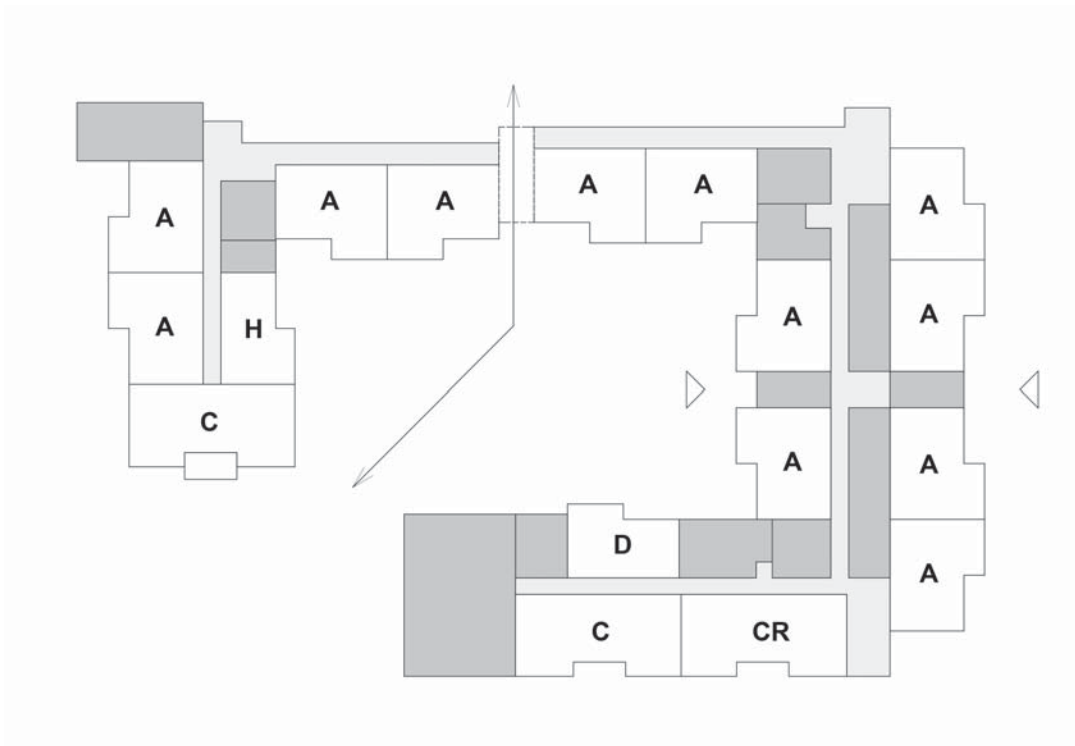
3. és 4. kép: a ház az Albert Schweitzerlaan felől



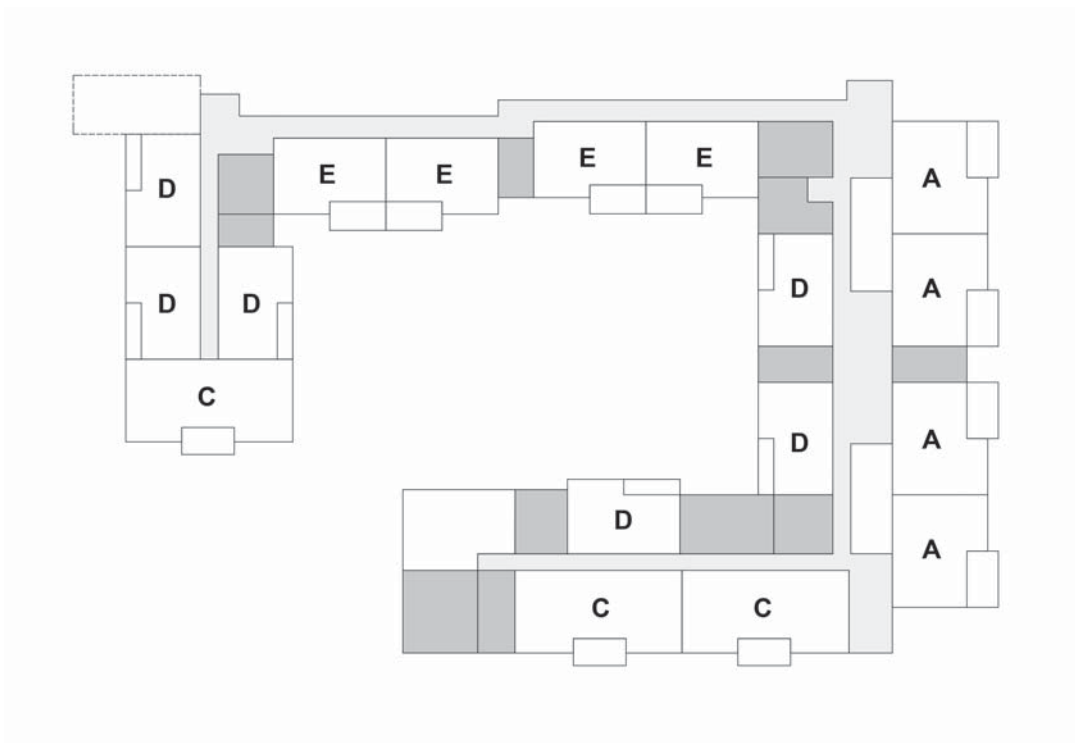
5. és 6. kép: a kert

Az épület háromszintes, felette beépített tetőtérrel. A lakások jellemzően egy-öt hálószobásak, alaprajzuk feszesen tervezett, de mindegyik teljes értékű lakóegység, étkezőkonyhás nappalival, fürdőszobával és konyhával felszerelt. A közös mosókonyháknak köszönhetően a fürdőszobákban mosógép elhelyezésére nem volt szükség, azok mérete kicsi, zuhanyzóval berendezettek. A földszinti lakásokhoz kisebb magánkert, az emeleti lakásokhoz erkély tartozik.

A lakások mellett kiegészítő helyiségek gazdagítják az életet: étkező-konyhás nappalik, bár, játszószoba, mosókonyhák, hobbiszoba, zeneszoba, biciklitároló, szaunás fürdőszoba, csendeszoba, napozóteraszok és vendégszobák kaptak helyet az épületben. A folyosók egy átlagos társasháznál szélesebbek, a kiöblösödésekben fotelek és kanapék adnak lehetőséget egy-egy baráti beszélgetésre. Két vendégszobában tudnak a lakók vendéget fogadni, illetve más „Centraal Wonen”-ek lakói is kaphatnak itt szállást.



7. kép: földszinti alaprajzi elrendezés



8. kép: első emeleti alaprajzi elrendezés



9. és 10. kép: folyosó öblök

A lakók az ökológiai elveket a kezdetektől fontosnak tartották. A ház korát meghaladó színvonalú épületszerkezeti megoldásokkal készült, amit a hőszigetelt tető, falak és padló, a kétrétegű üvegezéssel ellátott ablakok bizonyítanak. A terveken egy szél-erőmű felállítása is szerepelt, de ennek kivitelezése az építés idején meghiúsult. 2012-ben a tetőre nap-elemeket telepítettek, az energianyereséget a bejárat mellett felszerelt mérőtábla folyamatosan jelzi.

Együttélési szabályok

A lakók a ház életét a kezdetekben lefektetett szabályok mentén, demokratikusan szervezik. A közösségi funkciók használatának meghatározott rendje van. A részvétel önkéntes alapon történik, a lakók megválasztják, illetve szabadon változtatják aktivitásukat. A házban lévő feladatokat munkacsoportok végzik: ilyen például a kapcsolattartás az önkormányzattal, növények gondozása, a vendégszobák kezelése, a közös kávézások és vacsorák szervezése, a gazdasági ügyek intézése, az ünnepek megrendezése (CW Houtwijk 2012). A házban számtalan munkacsoport dolgozik, illetve több étkező- és kávézócsoporthoz tartoznak.

A közösségi lakásforma nagy népszerűségnek örvend az országban, az új lakók beköltözését szin-

tén egy munkacsoport koordinálja. Az évente megrendezett nyílt napokon az érdeklődők betekintést nyernek a ház életébe. A jelentkezők várólistára kerülnek és a természetes ismerkedés végett részt vesznek bizonyos közösségi eseményeken. Ha egy lakás megürül, a bizottság sorrendet állít fel aszerint, hogy kinek felel meg leginkább a lakás méretét és állapotát tekintve, illetve kit szeretne a közösség befogadni. Akinek élethelyzete engedi, az költözhet be.

A lakások változó méretének és a természetes szelekciónak köszönhetően a lakók életkora vegyes. A házban egy mini társadalom él együtt, fiatalabb és idősebb családok gyerekekkel, szinglik, illetve nyugdíjas korúak egyaránt lakják (CW Houtwijk 2002). A feladatok, problémák megoldása demokratikusan történik. Mindenki vállal feladatokat, véleményt alkot, alakítja és elfogadja a szabályokat. A hozzávetőleg nyolcvan lakó színes kulturális életet él, több étkezőcsoporthoz tartoznak, szombat délelőtt a kávézócsoporthoz gyűlik össze, péntek esténként a bárban filmvetítésen lehet részt venni, több zenészcsoporthoz tartoznak, évente több nyitott és zárt ünnepséget rendez a közösség. A csoportok többsége nyitott, a részvétel opcionális. A közösségi lakóház ettől a színes kulturális élettől válik különlegessé, amit szerencsés esetben a téri elrendezés is jól tervezett helyiségekkel támogat.



11. kép: a kávézó sarok



12. kép: a csendszoba



13. kép: az egyik közösségi nappali

Finanszírozás, fenntartás

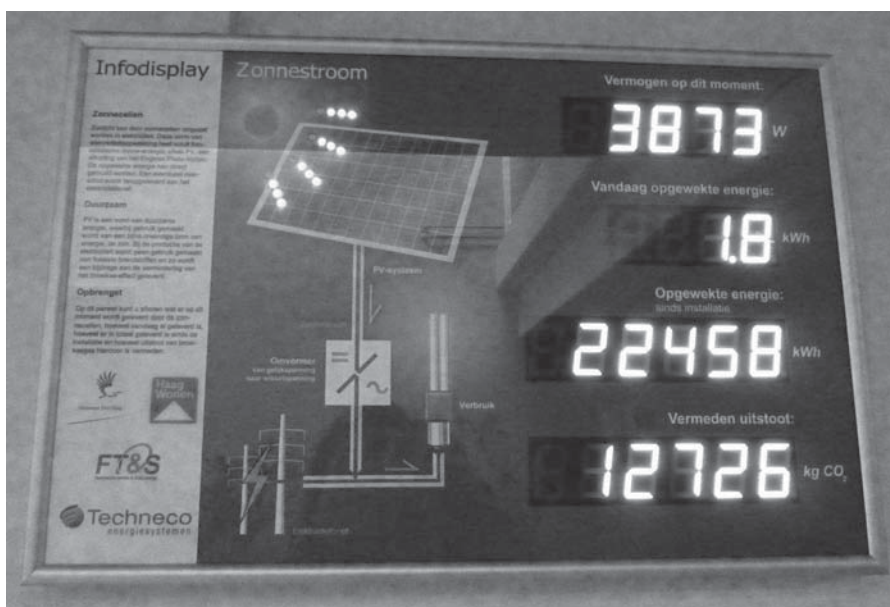
A lakások a Haag Wonen lakásszövetkezet tulajdonában vannak, államilag támogatott bérleti díjuk havonta lakásmérettől függően 450 és 770 euró között változik. A Hollandiában alacsonynak számító bérleti díj állami támogatással egészül ki (Centraal Wonen Houtwijk 2013). Aktuális téma a közösségben az európai uniós szabályozás okozta változás, miszerint a bérleti díjakat jövedelemmel arányosan kell megállapítani. Ennek bevezetése bizonyos lakók esetében nagyon megnöveli a havi költségeket – bérleti díjuk eléri egy lakástörlesztés összegét. A változás várhatóan a magasabb jövedelműek elköltözéséhez vezet és a közösség minőségi romlását eredményezi, ezért a lakók próbálják megszervezni a lakások megvásárlásának lehetőségét is. Természetesen ez sem egyszerű, a kettős – tulajdonosi, illetve bérlő – jogviszony bonyolítja az egyenlőségelvű együttélést, ami feszültségekhez vezethet.

A közösségi terek használatáért a lakók a bérleti díj mellett havi átalánydíjat fizetnek (17-35 euró között), de bizonyos funkciók használata ezen felüli egységárral rendelkezik, mint a mosás, a szauna vagy a vendégszobák használata (Centraal Wonen Houtwijk 2013). Az árak nonprofit jellegűek, csupán a fenntartást fedezik. A házban általános elv, hogy a lakók nem szerezhetnek nyereséget az egymásnak nyújtott segítség és szolgáltatások által. A szervezés eszközei egyszerűek, a helyiségekben kitett lapokon írják fel a használat idejét, egységét, majd

hónap végén az adott munkacsoport összesíti az egyenlegeket. A házban mindenfelé hirdetőtáblák vannak kitéve, amelyeken kérdések, üzenetek, listák támogatják az információ áramlását.

Szociális fenntarthatóság

A szociális fenntarthatóság szempontjából a közösségi lakóházak előrehaladottabbak az individuálisan szervezett lakóházaknál. A szociális tőke, a társadalomban rejlő erőforrás ezekben a közösségekben könnyebben mozgósítható. Ennek bizonyítékai, hogy a házban elevenek az emberi kapcsolatok, bevett gyakorlat a termékek egymásnak ajándékozása, a szelektív hulladékgyűjtés, helyben elérhetőek a kulturális programok. A használt ruháknak külön gardrób-helyiség ad helyet, ahonnan ki-ki elviheti a neki tetsző darabot. Az egyik folyosón limlom asztal áll, ami apróbb használt tárgyak cseréjének helyszíne. A közös mosókonyháknak köszönhetően negyedannyi mosógép elegendő, mint ott, ahol minden háztartás külön gépet használ. Az energia-tudatosság közös értékként a kezdetektől hangsúlyt kapott a házban, a tervezett szélerőmű ugyan nem valósult meg, de a tetőre 2012-ben telepített napelemek energiát töltenek az ország központi hálózatára. A közösen gondozott kert, a közös helyiségek, a ház körüli szomszédsággal ápolott jó kapcsolat a fenntarthatóság alapelveit valósítják meg. A lokális szolgáltatások a mobilizáció csökkentését eredményezik.



14. kép: napenergia nyereség-mérő tábla



15. kép: lim-lom asztal

Absztrakt

A „co-housing” közösségi lakásforma Magyarországon nem terjedt el, megismertetése és elterjesztése mégis számos közösség érdeklődésére tarthat számot. A Nyugat-Európában elterjedt együttélési forma az előrehaladott demokráciákban fejlődött ki, egyfajta válaszként a modern életforma városi elszigeteltségére. Az együttműködésben épített és fenntartott lakóházak a családi, illetve egyéni élet privát önállóságát és az ember közösségi igényét hivatottak egyidejűleg biztosítani. Emellett a közösség összetartó ereje és a kulturális élet a ház tágabb környezetére is kihat. A ma még hiányzó közösségi lakásforma hazai elterjesztése újszerű színt lehet eredményezhet a magyar kultúrában és lakásszektorban.

Abstract

The „co-housing” living form has not spread yet in Hungary, however its introduction and dissemination can be interesting for some communities. This form of cohabitation was developed in the advanced democracies as a response for the isolation of modern urban lifestyle and spread all over in Western-Europe. The residential houses built and

maintained in collaboration aim to create the privacy and the community for families and individuals at the same time. In addition the cultural life and the cohesion of the community affect also the surrounding. The dissemination of this housing type can result a new colour in the Hungarian culture and housing sector.

Köszönet

Köszönet a ház jelenlegi lakóinak, akik lehetővé tették, hogy két hónapot az egyik vendégszobában töltsünk el. Nyitottságuk és kedvességük eloszlatták a korábbi kétségeinket és meggyőztek minket a kollektív életforma előnyeiről. Külön köszönet elsőszámú házigazdánknak és barátunknak, Anne Ceulemans-nak.

A kutatást a Balassi Intézet Campus Hungary ösztöndíj-programja és a Közösségben Élni kezdeményezés támogatta.

A ház alapadatai

(van Rooijen – Veldkamp 1988)
tervező: Andries van Wijngaarden
tervezés: 1982–83
építés: 1983–84
lakások száma: 49 lakás

lakások elosztása:	16 db 2 szobás / 19 db 3 szobás / 13 db 4 szobás / 1 db 5 szobás	CW Houtwijk 2012 <i>Bewonersvereniging (lakóközö- ségi szabályzat)</i> CW Houtwijk 2002 <i>Ontmoetingenin Centraal Wonen, Smoelenboek</i>
bruttó terület:	5219 m ²	FGW (2013), Federatie Gemeenschappelijk Wonen, Közösségi Lakóhelyek Szövetsége hon- lapja. <a href="http://www.gemeenschappelijkwonen.
nl/">http://www.gemeenschappelijkwonen. nl/ , megtekintés ideje: 2013.10.08.
nettó lakóterület:	2898 m ²	Krabbe, R. – Flug, P. 1986 <i>Centraal Woneninbeeld 1977–1986 deel 1</i> , Hoogezand (30-35)
nettó közösségi terület:	966 m ²	LVCW (2013), Landelijke Vereniging Centraal Wonen, Közösségi Lakóházak Országos Egye- sülete honlapja. http://www.lvcw.nl , megtekin- tés ideje: 2013.10.08.
egy főre jutó nettó terület:	38,6 m ²	van Rooijen, drs H.W.M. – Veldkamp, drs F.A. 1988 <i>Centraal Woneninbeelddeel 2, Financiële, beheersmatige, bestuurlijke en socialeaspecten</i> , Breda.

Felhasznált irodalom

McCamant, K. – Durrett, C. 1994 *Co-housing: A
Contemporary Approach to Housing Ourselves*.
Berkeley, Ten Speed Press.

Centraal Wonen Houtwijk 2013 Houtwijk Közös-
ségi Lakóház honlapja.

<http://cwhoutwijk.nl>, megtekintés ideje:
2013.10.07.



SZOCIÁLIS LAKÁSÜGYNÖKSÉGEK³⁹

A közösségibérlakás-szektor bővítését magántulajdonú bérlakásokkal az indokolja, hogy a jelenlegi önkormányzati és állami tulajdonban lévő szociálisbérlakás-szektor kevesebb mint a lakásállomány 3%-a, az éves szinten újjászotható bérlakások száma pedig nem éri el az ezret, így nem képes kielégíteni a megfizethető bérlakások iránti keresletet. A jelenlegi állomány csak korlátozottan bővíthető középtávon, hiszen mind az építés, mind pedig az ingatlanvásárlás és felújítás jelentős költségvetési forrásokat emésztene fel. Ezzel szemben jelentős számú használaton kívüli magántulajdonban lévő lakás van nem csupán vidéki kisebb településeken, hanem a jobb munkaerő-piaci pozícióval rendelkező nagyobb városokban is – ez országos szinten akár 200 ezer városi lakást jelent. Éppen ezért reális megoldásnak mutatkozik a szociális bérlakásellátás részben a magántulajdonú lakások bevonására épülő stratégiája (nem zárjuk ki azonban a közösségi tulajdonú állomány bővítését sem). Az elkövetkező 10 évben 100 ezer magántulajdonú lakás bevonása tűzhető ki célul.

Egy új típusú közösségi bérlakásrendszernek létre kell hozni az intézményrendszeri alapjait is, mely lehetővé teszi, hogy a szektor a költségek tekintetében átlátható módon működjön és megfelelő érdekeltségeket teremtsen a szereplők számára. Mint ahogy azt a külföldi példák is igazolják, a helyi/térségi *Szociális Lakásügynökségek* (SZOL-ok) mellett az új típusú közösségi bérlakásrendszer erős központi szabályzó szervezetre támaszkodik, amely tervezi és irányítja a programot. A központi szervezeti funkciót érdemes lehet egy már meglévő intézményhez telepíteni, mely átalakítással, funkcióbővítéssel képes lehet a feladat ellátására, már rövidtávon is. *A központi szervezet – pl. Nemzeti Lakástársaság* (továbbiakban NLT Zrt.) – feladata, hogy a kormányzat által meghatározott középtávú

39 Az új típusú közösségibérlakás-rendszer (KBR) kiépítése” című tanulmány (Hegedüs J., Horváth V. és Somogy E. – Városkutatás Kft 2013) összefoglalása. A tanulmány elérhető a Városkutatás Kft. honlapján (www.mri.hu). A tanulmány a „Szociális Lakásügynökségek (SZOL) gyakorlatának bevezetése Magyarországon” című projekt során készült. A projekt a Városkutatás Kft és a Habitat for Humanity Magyarország együttműködésében, az Open Society Institute Szükségalapjának finanszírozásában valósult meg.

(3 vagy 5 éves) költségvetési keretek között kidolgozza a részletes programot, megtervezi az elérendő lakásszámot és költségeket, illetve kvótarendszerben meghatározza a célcsoportokat és azok területi megoszlását. A NLT Zrt. hirdeti meg a SZOL-ok felé a pályázatot, amelyek a kvóták erejéig pályázhatnak az általuk kívánt lakásszám bevonására. A SZOL pályázaton részt vehetnek önkormányzatok és nonprofit szervezetek, amennyiben vállalják, hogy a jogszabályban központosan meghatározott feltételeknek eleget tevő SZOL-okat hoznak létre.⁴⁰ Az önkormányzatok a területükön megszervezhetik a SZOL szolgáltatást akár önállóan, akár más szervezetekkel együttműködve. A pályázaton az egyes SZOL-oknak nemcsak lakásszámra, hanem célcsoportra is pályázniuk kell (kitérve arra, hogy melyik célcsoportnak hány lakást kívánnak kiadni).

A magántulajdonú, megfelelő színvonalú lakások bevonása érdekében a NLT Zrt. regisztrációs pályázatot ír ki, melyre az érdeklődő tulajdonosok regisztrálhatnak. A tulajdonosok elérésében, a lakások bevonásában a helyi SZOL-ok is szerepet vállalhatnak, de a lakások minőségi és tulajdonjogi ellenőrzése, a piaci lakbérszint meghatározása a NLT Zrt. feladata, a visszaélések elkerülése érdekében. A konstrukcióban a SZOL közreműködésével a lakástulajdonosok egy előre meghatározott időtartamra (pl. 3 évre) vállalják, hogy a szociális lakásügynökségeknek a piacinál alacsonyabb áron (a lakáspiac sajátosságaitól függően 10–30%-kal alacsonyabban) kiadják lakásaikat. A lakbérbevételel (a támogatásokkal együtt) biztosítja a szektor hosszú távú fenntarthatóságát, a tulajdonos számára is érdekeltséget teremtve a bérbeadásra. A konstrukció biztos és folyamatos bevételt garantál a tulajdonos számára, illetve elérhetővé tesz olyan kedvezményeket, amelyek más bérbeadókat nem illetnek meg (pl. adókedvezmény, adóelengedés). A regisztrálásra került lakásokba a SZOL-ok végzik a bérlők kiválasztását, a szociális rászorultság és a fizetőképesség szempontjainak érvényesítésével. A szociálisan rászorult bérlő hosszabb távú (minimum 3 éves) és kiszámítható bérleti státuszba ke-

40 Nem feltétlenül kell jogilag is különálló szervezeti formát létrehozni, de a SZOL-nak külön szervezeti egységnek kell lennie, elkülönített számlával és működési renddel.

rül, ahol a lakberek a piaci szintnél alacsonyabbak, és a bérlő rászorultsága mértékében lakbértámogatásra is jogosult.⁴¹

A SZOL konstrukció finanszírozásának kiindulópontja a magánbérleti lakberek szerkezete, ezen belül pedig a kockázat⁴² nagysága, amit a következő ábra mutat be: (1. ábra)

A SZOL modellben a központi kormányzat átvállalja az SZJA terhet és a makro-szabályozással (jogszabály-módosítás) csökkenti a rendszer szintű kockázatot kb. 7%-kal, a maradék kockázatból 12% a központi kormányzat, 4%-ot pedig a SZOL (és a bérlő) vállal fel.

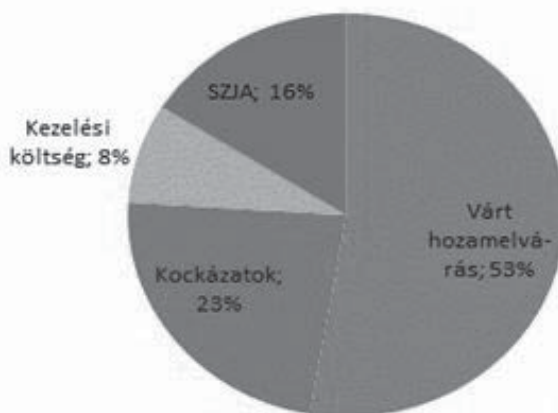
41 A SZOL a konstrukcióban működhet közvetítőként a tulajdonosok és a bérlők között, de a bérleti szerződésben nem vesz részt szerződő félként, és betölthet kezelői szerepet is, mikor a tulajdonostól ő bérlő a lakást az adott időszakra, majd tovább bérlő a bérlőnek.

42 A modellben négyféle kockázattal számoltunk: a lakbér, illetve a rezsiköltségek nem-fizetésének, a lelakásnak és az üresen állásnak a kockázatával. E kockázatok gyakoriságát és mértékét áraztuk be.

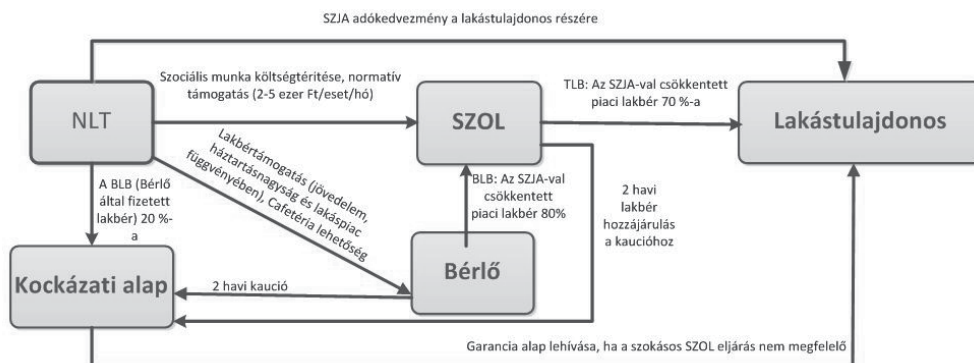
A kockázatviselés költsége megoszlik a rendszerben. A konstrukció által átvállalt kockázat mértéke a számítások szerint nagyságrendileg a tulajdonossal megállapodott lakbér éves költségének 20%-ával egyenlő. Ez összeg forrása egyrészt a központi költségvetés, másrészt a SZOL-ok és bérlők hozzájárulásai,⁴³ melyek egy kockázati alapba kerülnek befizetésre. A kockázatok realizálódásával kapcsolatos költségek fedezése egy kockázati alaphoz történik. A kockázati alap finanszírozásának megosztása azért is fontos, hogy a szereplők érdekeltnek legyenek kockázatcsökkentő magatartás követésében. A bérlők, amennyiben nem halmoznak fel hátralékot, visszakapják a kockázati alapba befizetett hozzájárulásuk egy részét, vagy az beszámításra kerülhet a következő időszak lakbérebe. A kockázatok költségeit a konstrukció egy adott mértékig vállalja át.

A SZOL pénzügyi konstrukcióját a 2. ábra mutatja be.

43 A bérlő hozzájárulása a kockázati alaphoz tehát a bérlő által fizetett lakbért növelő tényező.



1. ábra. A magánbérleti lakberek szerkezete



2. ábra. A SZOL pénzügyi konstrukciója

Ábramagyarázat:

1. a *piaci lakbér* jelenti a kiindulási alapot: $PLB = \text{tulajdonos hozamelvárása} + \text{kezelési költség} + \text{kockázatok költsége} + \text{SZJA}$;

2. a *tulajdonosnak* fizetett lakbér: $TLB = PLB - \text{SZJA adó} - \text{kezelési költség} - \text{kockázat} + \text{prémium}$ (a hozamelvárás 10%-a);

3. a SZOL *bérlői* lakbér: $BLB = TLB + \text{kezelési költség} + \text{SZOL bérlőre hárított kockázata}$ (a SZOL kockázatának 25%-a) – támogatás (lakbértámogatás és állami kockázati alapképzés).

Az elérhető támogatás mértéke a háztartások fizetőképessége és a lakhatás költségei szerint kerül meghatározásra. A támogatás a lakásfenntartási támogatást váltaná ki, 90%-ban a központi költségvetés, 10%-ban a helyi költségvetés finanszírozza.

A konstrukció rendszerszerű működtetése feltételezi a jogszabályi keretek megteremtését is, amely biztosítja a magán bérlakásszektor biztonságos működését, és amely lehetővé teszi a fent leírt támogatások elérhetőségét a tulajdonosok és a bérlők számára.

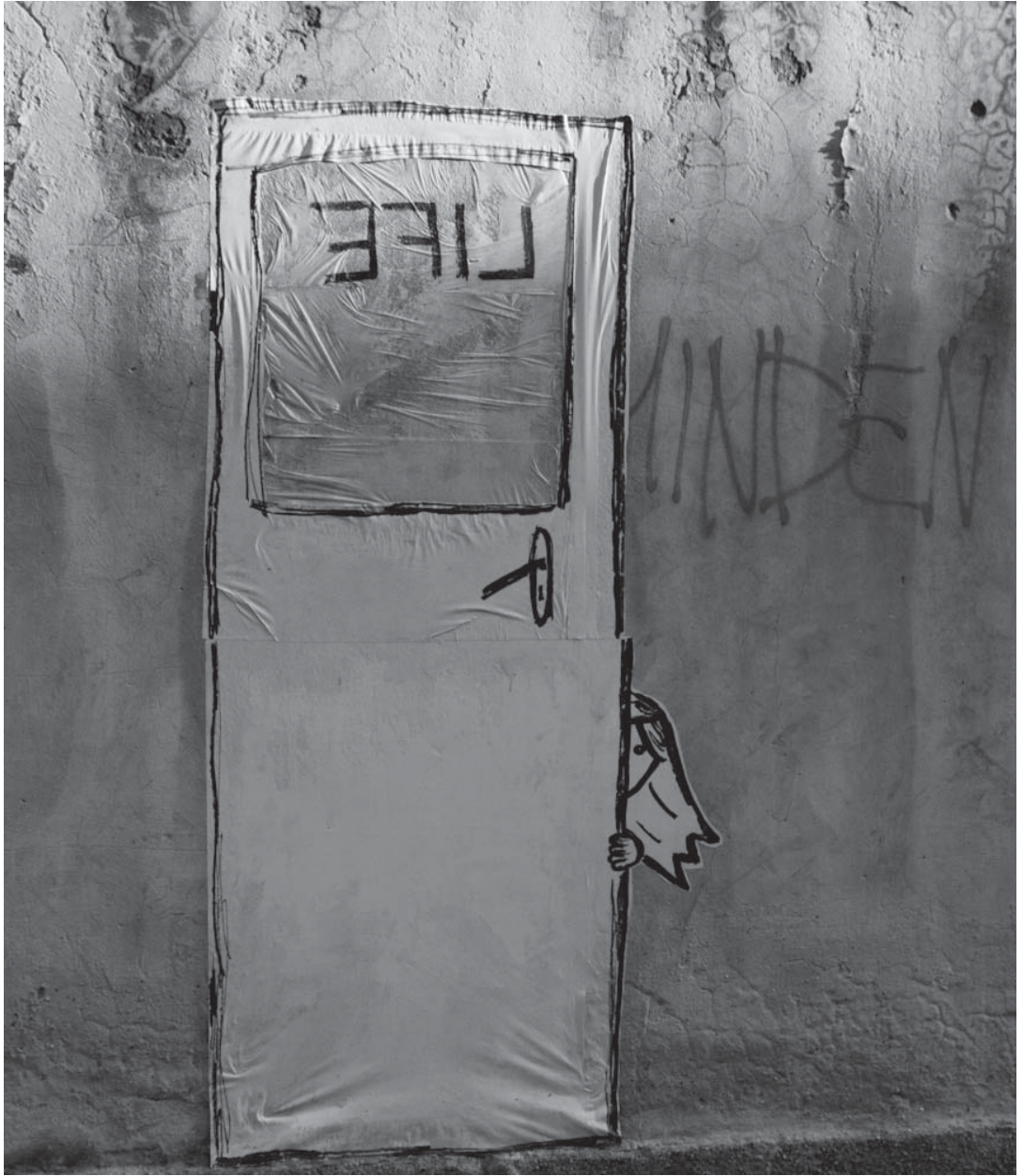
Absztrakt

A Szociális Lakásügynökségek (SZOL) koncepciójának alap gondolata a szociális bérlakásellátás bővítése a kihasználatlan magánbérlakások bevo-

násával. A szociális bérlakásra rászorulóknak száma ma Magyarországon sokszorosa a megüresedő lakásoknak, miközben a városokban 100-150 ezerre tehető a kihasználatlan magántulajdonú lakások száma, amelyeket a magán bérlési szektor kockázatai miatt inkább üresen tartanak a tulajdonosok. A SZOL koncepció egy olyan új típusú közösségi bérlakásrendszer alapját – javasolt intézményrendszerét és pénzügyi-támogatási jellemzőit – jelenti, amely képes ezeket a kockázatokat hatékonyan kezelni, és ezzel javítja a szociális lakásellátás és a magánbérlakás-piac működésének hatékonyságát.

Abstract

The basic idea behind the concept of Social Rental Agencies (SRAs) is to increase social housing provision by utilizing vacant privately owned housing. The number of households in need of affordable housing in Hungary is multiple times higher than the number of available social rental units, while 100,000-150,000 privately owned homes are kept vacant in urban areas by owners due to the risks inherent in the private rented sector. The SRA concept is intended to become the basis of a new social housing system, in terms of institutional framework and subsidy structure, which is improve social housing provision and the efficiency of the residential rental market by managing the related risks.



A Bokor (vagyis a *Bulányi György* által animált katolikus mozgalom) egyik prominense, *Merza József* (1990) így ír arról, hogyan élték meg a negyvenes éveket a hozzá hasonló katolikus fiatalok: „Nekem a sors Godin abbé híres könyvét szánta: »Missziós terület Franciaország?»”, kérdezte a könyv címe. (...) Új világ nyílt meg általa, feltárult előttem az Egyház legkedvesebb lányának vallási nyomora. (...) Tényszerű, hatásos, felrázó. Ugyanakkor szenzációs dolognak tűnt, hogy ebben a világban élhetnek lelkes fiatalok, akik az evangéliumi üzenet hatására találkoznak, barátok lesznek, és munkához látnak. (...) Igen, igen, ez a mi világunk, mondtam első éves egyetemista fejemmel, magam mögött tudva két miskolci kisközösségi évet. (...) Ott élttem a debreceni közösségek utolsó virágzó évében. Egészen természetes volt, hogy a hitben megállni, tanúságot tenni, az ateista nyomást bírni, egzisztenciánkat kockára tenni, eközben fiatalnak lenni, dolgozni és nevetni akarni csak emberméretű baráti társaságban lehet. (...) Elveszett volna a hit is, ha nincs akármilyen kis megtartó közösség, egy barát, aki biztat, hogy megálljak. Ha nem olvassuk rongygyá Suhard bíboros szamizdatban terjesztett füzetét az egyházzal az úgynevezett modernkor küszöbén (...). Azt tudtam, hogy hazámban életveszélybe kerültek a vallási közösségek, azt is tudtam, hogy a már korábban megkezdett kiscsoportos munkától remélhetjük a nehéz idők túlélését, de azt nem tudtam, hogy amit akkor és ott csinálunk, az egyház – kicsiben. (...) a század közepének Magyarországon szétnézve azokat a bátor papokat látom, akiknek volt hitük és mondanivalójuk ahhoz, hogy a legalitás és illegalitás formáit választva vagy váltogatva, maguk köré gyűjtsenek egy, két, esetleg több tucatnyi fiatal lányt és fiút, merészebb családokat, idősebbeket. Volt kongreganisták, cserkészek, Kalotosok, egyházi iskolába járt diákok keveredtek olyanokkal, akik már nem lehettek vallásos szervezetek tagjai, még hittant sem tanultak rendszeren. Megformálódtak a baráti körök, a huszadik század házankénti gyülekezetei, a lakásokban vagy kiránduló csapatokban találkozó, a városban és az erdőben egyaránt Istenről beszélni akarók csoportjai. Vezetőik vállalták a

44 „Kolhoz Dei = Vallásos életmódra felkészítő társaság, 1948”. In Hajdú Endre: *Szómúzeum*. Tíngá, Budapest, 2008.

letartóztatást, bebörtönzést, a tagok kockáztatták evilági boldogulásukat”. A Bokor mozgalmat inspiráló minták között Merza a hazai Regnum Marianumot, a belga *Joseph Cardijn*⁴⁵ gyári munkásokból alkotott kiscsoportjait, valamint az *Édouard Le Roy*⁴⁶ által alapított, intenzív szellemi életet élő irodalmárokból és természettudományi szakos egyetemistákból álló csoportokat említi. Vegyük még hozzájuk az olyan százazres tagságú egyesületeket, mint a KALOT⁴⁷ vagy a cserkészet, vagy a plébániákon működő apostol-köröket, ministráns-köröket, harmadrendeket, melyek egyike-másika 1949-es eltörletésük után is megpróbált illegálisban megmaradni, ami csak nagyon keveseknek⁴⁸ sikerült, így például a Regnum Marianumnak vagy a ciszterek által kezdeményezett, majd világi civil tanítványai által vezetett szentimrevárosi mozgalomnak, melynek a Fekete Hollók-per vetett véget (Csapody 2006; Kamarás 1992; Wirthné 2011). Utóbbit azért érdemes említeni, mert a világiak, vagyis a civilek ilyen mértékű – igaz, kényszerűségekből adódó – vezető szerepe a vallási életben hazánkban akkor kétségkívül újdonságnak számított.

A *Rettegés az örökségünk* című dokumentumfilmben *Pokorni János* így emlékezik az 1948 és 1950 között működő közösségükről: „1948-ban a cserkészeket feloszlatták. Kerestem azokat a lehetőségeket, hogy hogyan tovább. És hát a velem egykorú barátaim között voltunk néhányan, öten-hatan, akik úgy éreztük, segíteni tudjuk egymást sok tekintetben. Elsősorban az ismeretek átadásában, munkamegosztásban, egyikünk dogmatikával, másik morálissal, a harmadik egyháztörténettel, a következő filozófiával foglalkozott inkább. És bizonyos rendszerességgel beszámoltunk az általunk elért eredményekről, illetve a megszerzett újabb ismeretekről. Kemény Bertalan volt az, aki azt javasolta,

45 1924-ben alapította a máig működő *Jeunesse Ouvrière Chrétienne (JOC)* (fiatal keresztény munkások) mozgalmat.

46 Francia filozófus és matematikus, főképpen a tudomány és az erkölcs kérdéseivel, Bergsonnal és misztikával foglalkozott, a Vatikán modernizmussal vádolja, művei indexre kerülnek.

47 Katolikus Agrárfűvéségi Legényegyesületek Országos Testülete.

48 Csak nagyobb településeken, elsősorban Budapesten, Debrecenben, Pécsen.

adjunk ennek a kis társaságnak valamiféle nevet, és a Kolhoz Dei elnevezését kapta, tehát Isten kolhoza. Ez éveken keresztül, 1948-tól 1950-ig egészen jól funkcionált, hogy önmagunkat és környezetünket, eljövendő családjainkat felkészítsük egy olyan vallásos alapú életstílusra, amely hát számunkra természetesen, amely lehetőséget ad arra, hogy egymást minden tekintetben – erkölcsileg és adott esetben még anyagilag is – megtámogassuk. Egyszerűen erről volt szó, hogy olyan közösség jöjjön létre, ami- ben mindannyian jól érezzük magunkat, ahol az eljövendő feleségek is olyanok, akik az életszemléletet tudják vállalni. Azt mondhatta volna akkor már az elnyomó hatalom, hogy ez olyan illegális szervezkedés, amit nem szabad hagyni. Ezt követően aztán Kemény Bertalantól különválva, már szűkebb körben, de lényegében a korábbi elgondolások alapján barátkoztunk és maradtunk együtt. Ennek adtuk a Familia Dei nevet. Tehát Isten családjai. Egészen biztosan külön is kezelték ezt a szervezkedést, mert az ellenem felhozott vádpontok első pontja illegális, klerikális szervezkedés vezetése volt, és emögött egyértelműen a Familia Dei nevű kis csoportosulást értették” (Stefka 2002). A peranyagban mellékesen felbukkan a „Kolhoz Dei”, de jellemzően „Dej” szerepel a „Dei” helyett, vagyis Isten helyt egy kisisten (a román diktátor Georghiu Dej) neve (Sió 2004). Míg az ÁVH nem hallotta ki a „Kolhoz Dei” finom iróniáját, a tagság egy része sokallotta, vagy talán kisebbségre szentségtörésnek is érezhette, ezért változtattak nevet a *Kemény Bertalantól* való különválás után.

Mustármag

A *Kolhoz Dei* közösségben született a *Kolhoz Dei* című vitairat, melynek szerzője a közösség egyik még élő tagjai szerint Kemény Bertalan,⁴⁹ a későbbi neves településfejlesztő, a Falufejlesztési Társaság létrehozója, akinek oroszánrészre volt a települési animátorképzés és a falugondnoki hálózat létrehozásában. Ötöle kaptam egy gépelt példány sokadik másolatát még a kilencvenes évek elején, mely valamiképpen elkeveredett, és csak most, másfél évized elteltével találtam meg. *Keményről* 2006-ban (halála előtt egy évvel) a következőket tudhattuk

49 Ezt erősíti meg egyfelől Kemény Bertalan *Homálybogyás* (2008) című könyvének szerkesztője, fia *Kemény András*, másfelől a *Kolhoz Dei* közösség még élő tagjai közül *Bajnok István*, aki elsőnek szerepelteti apja időrendbe szedett munkái között.

meg: „Egyetemi tanulmányaimat az Agrártudományi Egyetem Kert- és Szőlőgazdaság-tudományi karán 1946-ban kezdtem el. Elvégeztem a cséplőgép és vetőmagtisztító, valamint a traktorvezetői tanfolyamot. A »fordulat éve« számomra az egyetem kényszerű elhagyását jelentette. Egy esztendő a Pázmány Péter Tudományegyetemen bölcséleti és teológiai tanulmányokat folytattam”. Jó barátja és később a településfejlesztésben harcostársa, Miklóssy Endre (2008) így mutatja be *Kemény Bertalan – egy országépítő élete, kora és cselekedetei 1928 és 2007 között* című írásában: „Felvidéki, beszercebányai eredetű a családja. A dédapja Knoll Ferenc szanitéc volt Görgey hadseregében, majd körorvos Szentendrén. Nagypapa szintén orvos, az apja, Kemény Ferenc budapesti banktisztviselő, anyja pedig Fényes Klára, Fényes László rokonságából. (...) Kemény Berci 1928-ban született. Az 1944/45-ös sorsfordulót Budán élte meg. Mély benyomást tehetett rá a történetek. (...) 1946-ban iratkozott be a Kertészeti Akadémiára és itt ismerkedett meg évfolyamtársával, első feleségével, Balázs Ágotával és együtt rúgták ki 1949-ben a pesti »bankárgyereket« és a hevesi »kulákivadékokat«. (...) Műszaki rajzolóként dolgozhattak, majd Berci 1951-ben valahogy vissza tudott kerülni az iskolába. Az ötvenes évek végétől tagja volt egy Bulányi-féle bázisközösségnek, ahol néhány apácával 20-25 példányban készítettek és sokszorosítottak egy hitbuzgalmi folyóiratot, mígnem az Éberség lecsapott rájuk és 1961-ben bíróság elé álltak. A tököli börtönben kertészkedett azután, csak a családja sorsa aggasztotta. De egy bázisközösségi tag sohasem marad egyedül, s végül a Kennedy-féle 1963-as »nagy amnesztiával« ő is szabadlábra került”. Az egyik apáca a Bokor mozgalom prominens tagja, Vadas Éva volt, aki így ír erről: „1960 decemberében amnesztiával szabadultam. 1963-ban »visszaeső bűnösnek« izgatás címen egy évi börtönbüntetést kaptam. (Egy családostestvérünk által szerkesztett *Mustármag* c. folyóiratot gépelttem le egy párszor)”.

Ugyanerről maga *Kemény* így ír:⁵⁰ „A Kertészeti Egyetemre iratkoztam be 1946-ban. Itt voltam talán életemben a legszegényebb, egyben a leginkább megelégedett. Itt a tanterv olyan volt, hogy ha tetszett, ha nem, sok minden iránt kellett érdeklődni, előttem volt a tudni érdemes, érdekes dolgok sokasága – és akkor értettem meg, hogy milyen rövid az emberi élet –, és milyen kihasználatlanul nagy

50 Önéletrajzában, mely a halálhírét bejelentő www.alsomocsolad.hu honlapon olvasható 2007. március 19-én.

e kicsiny föld gazdasága. Évfolyamtársamat vettem feleségül – sokak szerint túl fiatalon –, mindketten 23 évesek voltunk. Egy kétszer négy méteres albérleti szobában indult az életünk, albérletben született első gyerekünk is. Nem tartott sokáig a gondtalanság, a sorban következő fiunk három naposan meghalt, és mondták az orvosok, hogy ne is reméljünk többet. Aztán mégis kaptunk egy leányt meg még egy fiút, pedig már örökre akartunk fogadni egy kislányt. 1961. november és 1963 márciusa között államellenes összeesküvés vádjával elítéltek. Mondanom sem szükséges talán, hogy nem akartam megdönteni a »fennálló rendet«. Egy családi folyóiratot szerkesztettem *Mustármag*⁵¹ címmel, amit hat példányban gépeltünk le, s végül is 36 példányban terjedt. Ki tudja, mire volt jó? Ma sem bánom”.

*Gresz Sára*⁵² (később ő is a Bokor mozgalom prominens tagja) 1945-ben alapított cserkészleány csapatának immár illegális maradékából létrejövő csoportnak volt tagja *Balázs Ágota* (akire ő mint *Balázs Ágira* emlékszik), az angolkisasszonyoknál egykori iskolatársa, aki barátnéja szerint „Isten áldotta ember volt, a maga nagyon mély hitével, állandó mosolyával”. Emlékezete szerint „házasokként Pokornival voltak egy csoportban, és Szalézia nővérrel”. Szalézia nővér nem más, mint *Vadas Ágnes*, aki a *Mustármagot* gépelte.

Kolhoz Dei

Eléggé feltűnő, hogy ezekben az emlékezésekben nem esik a *Kolhoz Dei* című, 12 sűrűn gépelt oldalból álló program-iratról, mely valószínűleg 1950-ben⁵³ keletkezett, vagyis még akkor, amikor a közösség még *Kolhoz Dei* néven működött. Míg a *Mustármag* többször is felbukkan *Kemény* emlékezéseiben, a *Kolhoz Dei* egyszer sem. Az ilyen nevet viselő közösség még ma élő tagjai (*Bajnok István*, *Csermely László* és *Pokorni János*) között is vannak, akik csak nagyon haloványan emlékeznek erre a dokumentumra. Közülük legélesebben *Bajnok István*, aki arra is emlékszik, hogy a hegyekben létrejövő 50-60 fős találkozókön kívül kisebb csoportban

több alkalommal vitatták meg a *Kolhoz Dei* iratban szereplő tennivalókat, valamint témákat és feladatokat osztottak föl egymás között.

A *Kolhoz Dei* irat mottója a „mindnyájan egyek legyenek” (Jn 17,21), a bevezető idézet pedig *Newman* kardinálistól „Tudjuk, hogy az Isten szolgálata tökéletes szabadság s nem szolgaság, de csak azok részére, akik már régen szolgának Neki. Amíg azonban a dolog kezdetén vagyunk, addig a vallás szükségszerűen feladott munka, és vallásos szolgálat”. A szerző szerint az irat célja annak megvitatása egy írásbeli ankét keretében. A bevezetés abból indul ki, hogy az individualizmus és a kollektívizmus egyaránt helytelen, és megoldást a kettőt egyesítő vallásos lelkiület kínálja, bár „a keresztény felfogás lényegében közelebb áll a kollektívizmushoz, mert a közösség érdekét az egyén érdeke elé helyezi, de mentes attól a hibától, hogy az egyéni célt tagadja”, majd így folytatja: „Az evangélium forradalom: követel és megvalósít egy új társadalmi rendet”, ez azonban csak az „örökifjú Egyház” remélt tavasza során valósulhat meg úgy, ahogyan azt *Suhard* fogalmazta meg 1947-es írásában.⁵⁴ *Emmanuel Célestin Suchard* 1940-ben Párizs érsekeként meghirdeti előbb Párizs, majd egész Franciaország misszionálását, támogatta munkáspapságot. Európa-szerte feltűnést keltő pásztorlevelei a paradigma-váltó II. Vatikáni Zsinat előhírnökei voltak.

A „*Mi következik tehát mindezekből a becsületesen gondolkodó ember számára?*” című fejezetben elsőnek a „társasági” vallásosság kritikája jelenik meg, melyre az jellemző hogy „Eljár templomba, hogy saját lelkének üdvét szolgálja (...) Kihaszználja a templomot, papot, hívőt a saját lelki üdvösségének érdekében. A kapott javak ellenében csak a persely pénzt adja, de ezt pontosan, mert az dukál. Csak anyagi ellenszolgáltatást ismer, erkölcsit, szellemi, lelkít nem. A vallási közösséget társaságnak nézi”. Ez ellen a lehatásosabb ellenszer egyfelől egy új keresztény életstílus, mely szerint az Egyház nem zárkózik be templomaiba, másfelől a szocializmus, mely „a fehér ember következő társadalmi életformája, hacsak nem akar elpusztulni”. Ebben a kontextusban a szocializmus a „Hit, Szabadság és Törvény, Egyenlőség és Igazságosság kiegyeztetése”, ugyanis – és itt az irat *Bernanost* idézi⁵⁵ – „a kereszténység, mint spirituális doktrína forradalmi, az Egyház viszont mint földi intézmény kénytelen bizonyos fokig az adott viszonylatokhoz alkalmazkodni”. Márpedig ez *Bernanos* szerint „a keresztény

51 Miklóssy (2008) így ír erről: „Bíróság elé álltak, a bírónő szórakozottan lapozta a vádiratot, azután azt kérdezte: »szóval maguk csinálták ezt a kovászos uborkát?« (Savanyúság, az savanyúság...) Berci meg majd leestett a vádlottak padjáról a röhögéstől”.

52 Később ő is a Bokor mozgalom tagja.

53 A *Kemény Bertalantól* kapott kéziratban kézzel írva „Eger 1950 (?)” szerepel.

54 Az Egyház szerepe a modern világban.

55 Falusi plébános naplója.

igazságban van valami szent örökség”, amit az irat szerint a kereszt bolondságával együtt fel kell vállalni, kilépve eddig elzárkózottságból, hozzálatva a világ spritualizálásához az apostolkodásban való részvétellel, méghozzá a megtérítendő adottságait figyelembe véve.

A „*Hogyan jutottunk a „Kolhoz Dei” gondolatára?*” című fejezet hangütését József Attila „Az Isten itt állt a hátam mögött” kezdetű töredéke adja meg: „Lenézett rám és nem emelt föl engem. / Ez a szabadság adta értenem, / hogy lesz még erő lábra állni bennem / Úgy segített, hogy nem segíthetett”.

Hamarosan kimondatik: „olyan közösséget kell létrehozni, mint az apostolokéi voltak, amelyekben mindenféle életkörülmények között, különféle foglalkozási ágakban élők tanították egymást kölcsönösen”.

A „*Kolhoz Dei*” fejezetben először „Isten rabjainak szövetkezeté”-nek, majd a XXI. századi Civitas deinek határozza meg a családos civilek harmadrendi szellemű közösségének szellemét. A cél tehát az ókeresztény életnek a XXI. századba való átültetése. A „*Körülmények, melyek a Kolhoz Deit szükségessé tesznek*” fejezet bontja ki a részleteket. Az egyházköziség keretein belül kialakítandó „közösségformáló góccok, képzett világi apostolok körül kikristályosuló kisebb közösségek” kiépítését javasolja. Az irat a harmadrendi szellemű apostolkodást nem afféle heti kétórás szabadidős foglalkozásnak tartja, ugyanakkor el akarja kerülni, mind az aktivizmus, mind a kvietizmus csapdáját is, hanem „a belső lelki élet és a külső tevékenység lehető legtökéletesebb és a társadalmi élet által adott mindenkori lehetőségeken belül legmegfelelőbb megalkotott ókeresztény életalakítás kereteit akarja megalkotni a Kolhoz Dei”. Elsőre kis tanulmányi csoportokban testesülhetne meg a *Kolhoz Dei*, melyek „szaktudományok és a katolikum érintkező felületén” tanulmányozzák a problémákat, hogy azt másokkal, ha lehet, tömegekkel közölhessék. A *Kolhoz Dei* öt-hat családból álló kis közössége ezen felül „még azt is a társadalom orra alá dörgöli, hogyan nyilvánul meg az együtt érző szeretet a keresztény társadalomban”. Sajnálkozva állapítja meg a program-irat, hogy az ókeresztény életeszmenyt és életstílust úgyszólván csak a szerzetesrendek (főleg a legrégebb, a bencés rend) őrizék meg, pedig „az emberiség többsége számára mégis a családi élet az Isten terve”. Ezután a szellem szabadságharcát meghirdetve, felhangzik a jelszó: „Világ lelki proletárjai egyesüljete! Fel a nagy lelki szabadságharcra! Érdekeitek védelmére sorakozzatok fel a Szakszervezet (az Egyház) zászlói

alá. Igazi szabadságot csak így érheted el itt a földön, és az örök életet haláloed után. Alakítsatok önkéntesen lelki termelőszövetkezeteket (*Kolhoz Dei*). És készüljete az egyetlen jelentős, nagy Beszolgáltatásra, az öröklétre szóló ítéletre”. Kollár Ferenc⁵⁶ hivatkozik az irat, aki szerint „a világiak apostolkodása és előképzése olyan központi problémája lesz az egyháznak, mint amilyen volt a tridentini zsinat idején a papság reformjának kérdése”, és hozzáteszi: „A Kolhoz Dei ezt a problémát is közelebb akarja vinni a megoldáshoz”.

A „*Külső keretek és körülmények*” című fejezetben fogalmazódik meg az, hogy kívánatos lenne, hogy *Kolhoz Dei* tagok egyben ugyanakkor a szerzetesrendnek harmadrendi tagjai is legyenek. Ebből következik az az elképzelés, hogy a tagok lehetőleg minél közelebb lakjanak az egyházhhoz, szerencsés esetben egy házban, ahol imaterem, előadóterem, lelkigyakorlatos terem alakítható ki, abban a reményben, hogy az egyházi hatóság engedélyezi az imateremben való misézést. Az irat világi lelki vezetőben gondolkodik, a pap csak a szentségeket szolgáltatja ki. A kolhoztagok ismeretkörébe a dogmatika, a morális, a liturgia, a pápai enciklikák, a szociológia, a logika, a lélektan és az általános világnézeti kérdések sorolódnak. Egy *Kolhoz Dei* csoportban legfeljebb 5-6 családdal számolnak.

„*A Kolhoz Dei belső élete*” fejezet a bencés „imádkozzál és dolgozzál” jegyében zajlik. *Guardini* idézi, aki szerint a liturgia alanya nem az egyes ember, hanem a hívek közössége”, ezért javasolja az irat a reggeli prima és az esti kompletorium közös elvégzését. Ezenkívül a heti bibliaóra kerül említésre. Eddig tart az „*Imádkozzál*” alfejezet. Az „*És*” címet viselő alfejezetben arról esik szó, hogy „a kolhoztagok teljes mértékben meg tudjanak felelni Isten teremő tervének, és a remélhetőleg bő gyermekáldást is fel tudják nevelni, egész természetesnek találjuk, hogy a kollektívumban rejlő erőket és lehetőségeket a háztartás terheinek megkönnyítésére is felhasználják”. A háztartás terheinek könnyebbé tételére, közös erővel létesített gyümölcsös, zöldséges szervezését, egy napi főétel közös megfőzését, drága háztartási eszközök közös beszerzését és használatát, a háziipar megszervezését⁵⁷ javasolja az irat. Hangsúlyosan szerepel az a követelmény, hogy ne

56 Jezsua szerzetes, a KALOT támogatója, 1943-ban a Jézus Szíves Szövetség országos igazgatója, 1947-ben az Isten Városa kiadványsorozat szerkesztője.

57 „Igen jó, ha egyes iparágakhoz (szabás-varrás, cipészet, szerelés stb.) valaki ért a kolhozban és ezekben egymást kiségtik”.

történjék beavatkozás a tagok magánéletébe, hogy „egymás lelki ügyeibe, apostoli tevékenységükbe ne avatkozzanak be, legalább is direkté”, és hogy „ne gyakoroljanak egymás felett kritikát, annál inkább szeressék az önkritikát”. A „*Dolgozzál*” alfejezet azt szorgalmazza, hogy a kolhoztag ne nyugodjon addig, amíg egyéniségének leginkább megfelelő munkaterületet talál, hiszen ott kell apostolkodnia.

„Egymás után mindenkit a környezetében megfigyel, kiismer, szeretettel célba veszi, s lassan, tervszerű munkával ébresztgeti benne az istengyermekség öntudatát”. Fontos része a kolhoztag életének a „tanulj, hogy taníthass” jegyében való munkálkodás, oly módon, hogy „minden kolhoztag 4-5 kolhozon kívül álló tiszteletbeli kolhoznyikkal dolgozik, ezek segítségével át meg átszövi a társadalmat a kolhoz szellemmel”. Óv attól az irat, hogy a kolhozból ne legyen szent klikk, legyen a közösség kifelé nyitott, még hozzá nem csak a hívők és nem csak az értelmiség felé. Ebben a tekintetben a leg-radikálisabb megoldás: gyári munkásnak menni, de kinek-kinek meg kell találni a módját arra, „hogy a technikai civilizáció által a lelki nyomorban és sötétségben tévelygő szenvedő tömegnek az evangélium nagy örömhírét meghirdetni segítsék”. „*A Kolhoz Dei hivatása*” fejezet a bencés modellt ajánlja mintának, hangoztatva, hogy „a technikai barbárság ellen nem találunk más mentséget, csak a lelki forradalmat és önfeláldozást. Egyik materializmus ellen másik materializmussal nem lehet harcolni. A világot megint csak a szellem embereinek az önfeláldozása mentheti meg. *A Kolhoz Dei* belülről kifelé fog a munkához, s hasonló hivatást igényel magának, mint 1500 évvel ezelőtt a bencés rend”. Az irat szerzője tisztában van azzal, hogy nem mindenki alkalmas a közösségi életre, „de mivel az ember természeténél fogva társas lény, bizonyos mértékű közös cselekvésre mindnyájunk hajlamos, csak lehetőség legyen rá s meg kell szeretnünk. *A Kolhoz Dei* nem merev, mindenkit olyan szoros szálakkal akar a közösséghez fűzni, mint amilyen szoros és erős szálak az egyéniségéből kigombolyíthatók. Jelenleg legfontosabb, hogy baráti körökben, harmadrendi fiatalok közt, általában minden olyan helyen, ahol remény van az érdeklődésre, ismerjék és beszéljenek róla. Azért íródtak e sorok is, hogy felkutassuk egymást, akikben hajlandóság van hasonlóra. Felkutatjuk egymást, megismerjük egymást, aztán »leülvén kiszámítsuk« (Luk 14,2,8). Aztán meglátjuk, mi lesz.”

A *Kolhoz Dei* mai keresztény szemmel

Aszalós János a korszak és a „mozgalmi egyház” koronatanúja, egy közel fél évszázada működő közösség oszlopa azt írja, hogy „az ötvenes évek elején gyakori kezdeményezések voltak »harmadrend« és »világiak apostolkodása« hívószavakkal. Még a középiskolában, 1950 tavaszán, már az államosítás után, többedmagammal és is beléptem a ciszterci harmadrendbe, de nem a diáktársaimmal. Viszont saját kezdeményezéssel a hatodikos és a hetedik osztályokban két-két kiscsoportot szerveztem, hogy személyes, baráti kapcsolatok létrehozásával és erősítésével az egyházi szellemet osztályokban képviseljék. Magam is alakítottam ilyen olyan diáktársaimmal, akikkel egyébként nem voltam szoros baráti kapcsolatban. Úgy vélem, hogy az ötvenes évek elején a világiak apostoli munkája a maihoz képest sokkal hangsúlyosabb volt; mintha ez »benn lett volna a levegőben«. Sokan úgy érezték, hogy az egyház elsődleges élettere nem a templom, hanem a mindennapi életkörnyezet, és a hitvallás, sőt az apostoli munka éppúgy »életformája«, kötelessége a laikus hívőnek, mint a papnak, csak más formában. Egy ferences harmadrendi csoportról tudok, akik léteznek: 5-6 család él együtt (közösen építkeztek, közös liturgiájuk van, lelki vezetés, lelkigyakorlatok, gyerekek közös nevelése, egymás segítése anyagiakban és szellemiekben, ahogy az a *Kolhoz* javaslataiban is szerepel. Tudom azt is, hogy a közös életük számtalan súrlódással járt (kiválás, elköltözés, stb.)”.

Aszalós egyfelől az őskeresztények, másfelől a bencés regula szellemiségét érzi a *Kolhoz Dei*-ben. Úgy véli, hogy „a *Kolhoz* bizonyos eszményei még virulnak (bár másként): kisközösségek, részben papi, részben egy-egy erősebb egyéniséggel rendelkező laikus (akár nők, akár férfiak) vezetésével tovább élnek, illetve újként alakulnak. Hiten alapuló, ahhoz ragaszkodó profiljuk azonban különböző színeket mutat (pl. dominánsan imaközösség, vagy baráti közösség, közös kulturálódás, szórakozás, stb.). Apostoli elkötelezettségű, új keletű, világiakból alakult közösséggel nem találkoztam. (Persze, bizonyára van ilyen!) Közös életvezetésű közösségekkel (a fentebb említetten kívül) sem, és olyanokkal sem, akik egy munkahelyen belül, szervezeten, közös apostoli munkát végeztek volna. Mintha az igehirdetés, a bibliamagyarázat mégis a klérus monopóliuma maradt volna. A lelkiségi áramlatokból eredő, vagy más kisközösségek termékenyítő ereje kevés egyházközségben nyilatkozik meg; néhol

mintha egy templomban kétféle egyház hívei lennének jelen. Ez nem föltétlenül a klérus szándékából történik; legalább ugyan olyan súllyal a keresztény laikusok identitásávarából is”.

Tomka Ferenc, a Fokolare mozgalom hazai embematikus figurája, valamint a hazai földalatti egyház kutatója így látja a *Kolhoz Dei*-t: „Egészében nagyon szép modellnek érzem. Sok megálmodott elem valóban megvalósult már belőle (pl. a fokolárban is), de bizony általános elterjedtsége még nagyon kívánatos volna. Valóban a harmadrendek volnának jól meghívhatók...”

A hazai „mozgalmi egyház” másik prominense, *Blanckenstein Miklós* úgy látja, hogy „tulajdonképpen ehhez hasonló kezdemények is születtek a lelkeségi mozgalmakban és ma is élnek. Kicsiny hazánkban a legkarakteresebb a Nyolc Boldogság Homokkomáromban. Mi a Regnumban sosem akartunk kommunát alakítani”.

Bárány Zsófia egyháztörténész abban látja a *Kolhoz Dei* egyháztörténeti érdekességét, hogy „még épp azon generációt célozta meg, amely ellentétben a magyarországi bázisközösségek széles rétegével, még kapcsolatban volt a háború előtti hazai vallási élettel. Kérdésként vehető fel ugyanakkor az is, hogy milyen utóélettel számolhatunk a *Kolhoz Dei*-nél”.

A legfontosabb hazai vallástudományi műhely vezetője, *Máté-Tóth András* szerint „lehet ez egy teljesen elméleti felvetés, egy utópisztikus tanulmány is, amelyhez talán nem kapcsolódott semmilyen valódi aktivitás. Másrészt csodálatosnak tartom, hogy az utópia felvetője milyen zsinat előtti forrásokra alapozva fantáziál zsinat utáni egyházzól”

Scharle Péter a keresztény értékekre építő Értme Üzleti Hálózat⁵⁸ egyik alapítója szerint „a II. világháborút követően sorra jöttek létre az egymáshoz rendkívüli módon hasonlító, azonos célkitűzéssel bíró (béke, egyenlőség, szeretet stb.), a kor trendjével, kultúrájával, szellemi irányzatával szemben kritikus mozgalmak, illetve kis- és bázisközösségek, amelyek érzékelve a laikusok megváltozott helyzetét, sürgették azok közreműködését, minél hatékonyabb társadalmi szerepvállalását. Később legitimációs alapként legtöbbször a II. vatikáni zsinat

58 Célja hálót szőni olyan emberek és szervezetek között, akik az üzleti életben a keresztény magyarság alapértékeinek megtartásával vesznek részt, s akik számára természetes, hogy az üzleti életben való részvétel célja nem önmagában az üzleti siker, hanem a szűkebb vagy tágabb környezetükben élő rászorulókkal való szolidaritás anyagi alapjainak megteremtése.

dokumentumai (világiak missziós öntudata, *Lumen Gentium* 2:33) szolgáltak számukra, amelyekre támaszkodva adott esetekben nemzetközi mozgalomná növelték ki magukat ezek a kezdeményezések (pl. Taizé vagy Fokolare, esetleg a különböző karizmatikus mozgalmak). Idővel a katolikus egyház is kezdte felismerni a jelenség intézményesülési folyamatát és igyekezett annak megfelelő kereteket biztosítani (lásd *Evangelii nuntiandi* 1975). Kimutatható, hogy ezek a közösségi formák nagyjából azonos mozgatórugókkal bírtak: ökumené, ifjúság, modern formák. Szerintem a *Kolhoz Dei* jelensége is ugyanezen alapelvek alapján kezdi meg működését, beilleszkedve ezzel a háború utáni keresztény önértelmezési hullámba, ám sajátos, egyedi vonásokkal is bír: 1) alapítását tekintve magyar és nem nyugati (mint a Bokor); 2) ókeresztény gyökerekből a modern formák megvalósítása; 3) rokon szakmabeliek hálózatának kiépítése, de az alapegység itt is a család. Kérdés, hogy mennyire sikerült megvalósítani ezt a kezdeményezést az ötvenes években, illetve milyen utóélettel, hatással bír (vö. pl. *Értme Üzleti Hálózat*)”.

Miklóssy (2008) arra emlékszik, hogy Kemény egy bulányista közösség tagja volt. A Bokor mozgalom még élő idős tagjai, ha hallottak is róla, nem találkoztak vele.⁵⁹ Merza biztos abban, hogy Bulányi jól ismerte Keményt.⁶⁰ A Falufejlesztési Társaság tagjai közül egyesek emlékeznek arra, hogy másfél évtizedig tartó csütörtöki sörözői összejöveteleken felbukkant Bulányi is. Sejtени vélem, milyen ügyben. Mindkettőjüket komolyan foglalkoztatták az ökofalvak. A Bokor közösség a kilencvenes évek közepén 25 hektáros rétet vásárolt, hogy ott, a Bokorligetnek keresztelt területen kísérletezzenek a hutterekhez hasonló „osztzkodó” közösség létrehozásával, kipróbálni „a marxi kísérlet csödjé utáni választ. Lehet ezen a földön élni, de csak osztzkodással” (Gerlóczy 1997). Mivel írásos bizonyíték van arról, hogy Keményt is foglalkoztatta az amish (ámis) közösség, nagyon valószínűnek tartom, hogy beszélgetésük során Bokorliget is szóba került. Miklóssy úgy látja, hogy „Kemény Berci azon je-

59 Gresz Sarolta úgy emlékszik, Bulányinak 1952-es lecsukásig nem voltak Budapesten közösségei, csak Juhász Miklósnak, de neki is csak 1952-ig. Vadas Évával (Szalézia nővérrel) a Mustármag előállításában Kemény csak 1952-ig (lecsukásáig), továbbá a nővér szabadulása után, 1960-tól Kemény lebecukásáig, 1961-ig dolgozhatott együtt. Utóbbi időszak valószínűbb, hiszen 1963-ban Vadas Évát a Mustármag gépeléséért ítélik el egy évre (Vadas 2001:2).

60 Személyes közlés.

les magyarok sorába tartozott, kik közül elég talán Hamvas Bélát és Karácsony Sándort említenem, akik úgy gondolták, hogy minden eszme annyit ér, amennyi meg is valósul belőle. És ezt a megvalósítást természetesen önmagán kell kezdje az ember. Innen azután úgyis tovább fog sugározni. És ahogy elnézem azokat az idősebb falugondnokokat, akik még személyesen ismerték, sok igazság lehet ebben a megállapításban”.⁶¹

Mi nőtt ki a Kolhoz Dei vetéséből?

A *Kolhoz Dei* program-iratra kapott reflexiókból úgy tűnik, nem túl sok. Közvetlenül ebből az elképzelésből nem is nőhetett, hiszen a munkások körében folytatott misszióval és pasztorációval foglalkozó program, ha akkor avatatlan kezekbe kerül, életveszélyes lett volna szerzőire, de még olvasóira is. Annak ellenére, hogy a különböző lelkiség-mozgalmak sok mindent megvalósítottak a *Kolhoz Dei* szelleméből. Sem a világiak apostolkodása, sem a keresztény kommunák, sem a munkáspasztoráció⁶² nem váltott léptéket, paradigmát. Akadnak persze kiemelkedő fejlemények is, például a Nyolc Boldogság Közösség fellépése a kormánnyal szemben a hajléktalanok védelmében.

Úgy vélem, hogy a *Kolhoz Dei* vetéséből magának Kemény Bertalannak országosan ismert és elismert közösségfejlesztő tevékenysége nőtt ki. Pedig az első időszak – melyre a börtön, fiatal felesége és újszülött gyermeke tragikus halála nyomta rá bélyegét – nem kedvezett különösképpen a sarjadó vetésnek. Egyik leglelkesebb és leghitelesebb tanítványa, Faludi Erika szerint⁶³ „miután első felesége szülésben meghalt, Berci igen meghasonlott állapotban volt. Tudtam, hogy katolikus, de csak amolyan anarchista, örök kételkedő szövegeket lehetett hallani tőle. Nyilván a tervezőintézeti környezet sem engedett teret annak a nyelvezetnek, amelyet 1950-ben még használt. És valószínű, 1978-tól a VÁTI-ban sem változott a stílusa, mégis (vissza-

nézve) a nagy karriert befutottak csapata tekintete mesterének. A Kolhoz Dei gondolat egy másik csatornát talált a falugondnokság, a falvak irányába, és ez kevésbé volt utópikus. Meglévő, és többnyire tönkrement, szétesett, talajt vesztett közösségeket gondnokolnak a falu és tanyagondnokok”.

Kemény számtalan kezdeményezése közül kiemelhető a kistáji animáció elmélete és gyakorlata, amely a Galga-völgy komplex fejlesztési koncepciójának részeként valósult meg (1990), az országos és a Dél-dunántúli települési animátorképzés (1990–91), és mindenekelőtt a falugondnoki hálózat 15 éven át tartó gondozása, a tanyagondnoki rendszer eltérő sajátosságainak kidolgozása, a ma már mintegy ezer tanya- és falugondnokot magába foglaló hálózat alap- és továbbképzésének fejlesztése, a Budapest Környéki Népfőiskolai Társaság létrehozása és gondozása, az Ybl Miklós Építőipari Főiskolán végzett oktatói tevékenység, településtörténeti kutatások, a Falugondnoki Hírlevelekben is megmutatózó igen szerteágazó és átfogó szemléletű érdeklődése (Faludi 2007).

Amikor Miklóssy (2008) arról ír, hogy „a közvetlen ellátáson túl a falugondnok afféle kovász lehet, a belső energiákból fakadó öntevékenység serkentésével”, érthetően eszébe jut a Kemény által szerkesztett *Mustármag*. „A falugondnoki hálózat nagy ellentmondása is a fészekmeleg megőrzése és az állami rendelkezéseknek (a források megszerzése érdekében) megfelelés között feszül. Az alapító atya kitartó és romantikus törekvése a családias, baráti közösség és az együttgondolkodás megteremtésére egyre kevésbé fért össze a helyi szerveződések segítő egyének önmegvalósító karrier törekvéseivel, s ez végül gyógyíthatatlan törésekhez vezetett” – írja Faludi. A „családias, baráti közösség és az együttgondolkodás”, úgy vélem, a *Kolhoz Dei* vetéséből szökkent szárba, és érett meg. Faludi (2007) szerint Kemény Bertalan „akcionárius, azaz cselekvő típusú személy volt, lenyűgözte az a tanítás, miszerint a gondolat és a tett csak egymást segítve létezhetnek. Nem elégedett meg a civil szervezetek létrehozásával, a folyamatok dinamizálására is sok energiát fordított”.

Miklóssy így emlékszik vissza közös munkálkodásukra és munkatársa habitusára: „A VÁTI, ahol akkoriban dolgoztunk, tehát fölöttébb emberi hely volt, a munkánk pedig főképpen a Jövő megtervezése. Mi lesz húsz év múlva? Erre a kérdésre kellett a választ megtalálnunk. Nagy komoly tudományos módszereket használtunk ehhez, és Kemény Berci meg is találta a módszerekhez illő tudományos

61 Személyes közlés.

62 Magyarországon 1990-től 1999-ig az újrarendített mozgalom elsősorban polgári csoportosulásként volt jelen, főleg Szeged környékén. Ezt követte a szervezetépítés időszaka, új csoportok bevonása a munkába. Jelenleg Magyarországon egyesület formájában működik a szervezet, még csak kis létszámmal és főleg csak Szeged környékén. A 2011-es szigetalmi találkozón mindössze húsz fő jött össze.

63 Személyes közlés.

elnevezést is: umbiliszkópia, amit magyarra ugyan »köldöknézésnek» kell fordítanunk, valamint ventritaxia, amit egyszerű köznapi nyelven úgy mondhatunk, hogy »hasraütés«. De a tudomány, a maga tekintélye érdekében éppen ezért szereti olyannyira az idegen szavakat, és a munkánk is ezektől válik olyannyira tudományossá, hogy semmiféle kétely nem érheti, hiszen a fenti módszerekkel egyértelműen kimutattuk, hogy a helyzet húsz év múlva ragyogó lesz. Csak odáig kell kibírni valahogy. (...) Megbízást kapott egyszer az iroda, hogy vizsgálja meg, mely falvak az »életképtelenek«, és ezért felsőbb óhagy szerint megszüntetésre méltóak. Ő viszont abból indult ki, hogy ezek a falvak ezer éven át élhetőek voltak, ezért inkább azt nézzük meg, miért lett más a helyzetük. Az umbiliszkópia itt semmiféle segítséget sem tudott nyújtani. Így hát ehelyett ahhoz a módszerhez folyamodott, hogy elkezdett beszélgetni a falusi emberekkel, elkérdezte az életüket, gondjukat-bajukat, és lassanként kialakult benne az összkép, hogy a probléma lényege az elszigeteltség, ami részint fogyatékosá teszi az intézményeket és az ellátási szintet, részint meg magányossá az embereket. Ebből azután már adódott is a megoldás: kell valaki, aki a hiányzó kapcsolatokat megteremti. És a rendszerváltás körüli zűrzavarban ritka szerencsés módon sikerült is ehhez felkelteni a közigazgatás érdeklődését. Ennek az eredménye lett, mint látjuk, a falugondnoki rendszer, ez az immár Európa-szerte követendő példának tekintett megoldás”.

Úgy vélem, Kemény organikus, „méretarányos” közösségekkel kapcsolatos elképzelése, melyek között a család, a komaság mellett a vallási kisközösség is szerepel valamiképpen a *Kolhoz Dei* öröksége. *Homálybogozás* című könyvének (Kemény 2008) egyik alfejezetét már nem tudta megírni, csak vázlatát adja meg, és ebben a következők is szerepelnek, köztük több, a *Kolhoz Dei*-re hajazó mozzanat: „– Organikus vonások. Alakulás előtt: asztaltársaság méret 10-15 főtől kb. 100-150 tag. Strukturálódás, szakosodás. – Kezdődő átpolitizálódás (olvasókörök, Hangya stb.). – Napjaink »civil« nyavalyái. – Más minőség: kommunák, kibucok Izraelben, egyházi bázisközösségek, utópisztikus próbálkozások, néhány sikeresnek tűnő közösség Amerikában (amisok). – A jól működő asztaltársaság, egyesület, párt vagy egyházközösség sem képes biztosítani az »inkubátor« funkciót a családok részére. Erre csak olyan – viszonylag nem nagy – közösség lenne képes, mely az ősi primer emberi közösség minden lényeges jellemzőjével bírva működne. A civilszer-

vezetek és a mamut egyházközösségek azonban nem ilyenek”. A *Homálybogozás* című könyvecskéjében szereplő, „A teológiai dimenzió” című rövidke fejezete tulajdonképpen a Mt 25,31-46-ban szereplő utolsó ítélet kommentárja. Kemény számára ennek az evangéliumi szakasznak a legfőbb üzenete az, hogy „a Teremtő alapvető gondolata az emberről, hogy nem nélkülözi az alapvető, működő elemi emberi közösséget. Tehát ezért az ítéleten »csak« embervoltunk kéretik számon. De az nagyon”. Úgy véli, hogy a nemzet és a család között a „családok családja”, az igazi emberi közösség kellene működni. Leszögezi, hogy „alamizsnával, jótékony egyletekkel, bármilyen jó társadalom-biztosítással, és törvényekkel problémáink megoldhatatlanok. A megoldást nem tudom, de. De mindig gyötör a lelkiismeret szava, ha hajléktalant, ha magányos szenvedőt, ha elemi szükségleteit nélkülöző »atyámfiat« látok” (Kemény 2008:93-94). Mindebből számomra úgy tűnik, hogy Kemény Bertalan 79 éves korában akarva-akaratlan visszatért az origót jelentő Kolhoz Dei-hez.

Absztrakt

Kemény Bertalan (1928–2007) a helyi civil társadalom legendás építője, mezőgazdasági mérnök, majd a hetvenes-nyolcvanas években várostervező intézetek munkatársa, közösségépítő civil mozgalmak animátora, a Falufejlesztési Tanács, a települési animátor-képzés és a falugondnoki szolgálat megalapítója. Habitusának kialakulásában komoly szerepet játszott az illegális katolikus mozgalomban való részvétele 1948 és 1950 között. A fiatal diplomás házaspárokból álló közösségüket ő nevezte el Kolhoz Deinek (vagyis Isten termelőszövetkezetének), melyben a „kolhoz” szellemesen az erőszakosan propagált szovjet modellre utal. Kemény Bertalan fogalmazta meg „Kolhoz Dei” címen közösségük programját, a munkahelyen történő miszsióra való felkészülést, az ókeresztény életnek a 21. századba való átültetését, mely egyaránt tartalmaz reális és utópisztikus elemeket. Az eddig kéziratként lappangó írás a korszak közösségi elképzelésének unikális dokumentuma. Kemény közösségépítő tevékenységét, mely 1961-es letartóztatásig és börtönbüntetéséig folytatott, a nyolcvanas-kilencvenes években immár legálisan folytatta, méghozzá rendkívül hatásosan.

Abstract

Bertalan Kemény (1928–2007) as an agricultural engineer in the years of 1970–80 was employed as a fellow worker different urban development institutes. He has become a legendary builder of the local civil society, he founded the Council of Rural Development, as well as the settlement-animator training and the service of rural supervisors. His participation in the illegal catholic movement between 1948 and 1961 has played very important role in shaping up of his habitude. He labelled their community of young Married couples „Kolhoz Dei” (that is co-operative of God), in which case te „kolhoz” refers amusingly to the soviet modell advertised violently by communist power. Kemény formulated the programme of their community entitled „Kolhoz Dei”, that is preparations for mission in workplaces and transplantation of old Christian way of life into 21. century. It contents realistic as well as futuristic elements. This writing which is in hiding by this time seems to be an unique document of the community notion of that era. The community building activity proceeding to his arresting and imprisonment in 1961 Kemény continued in the years of 1980–1990 legally and extremely effectively.

Felhasznált irodalom

- Csapody Miklós 2006 *Kommunista terror – katolikus ellenállás. Szentimre város élő öröksége*. Budapest, Szentimre város.
- Faludi Erika 2007 *Kemény Bertalan 1928–2007. (Hosszú útra visszanézni...)* Kispad.org <http://www.kispad.org.hu/kemenybertalan.php>
- Gerlóczy Ferenc 1997 A felmentett bulányizmus. *HVG*, 19. 40. (958. sz.):89-92. (1997.10.04.)
- Kamarás István 1992 *Búvópatakok. (A szentimre városi katolikus ifjúsági mozgalom története 1949–1961-ig)*. Márton Áron Kiadó, Budapest.
- Karácsony Ágnes – Sándor Zsuzsa 2002 Rettetés az örökségünk. *168 óra*, XIV. (2002.07.11.)
- Kemény Bertalan 2008 *Homálybogozás*. Unicus Műhely, Budapest.
- Merza József 1990 A kisközösség: keresés, válasz és remény. *Érted vagyok*. 1. 000k:12. (1990.02.24-25.)

- Miklóssy Endre 2008 Kemény Bertalan. *Országépítő*, 19. 2. (nyári szám):33–44. Online: <http://orszagepito.hu/hu/2008/2>
- Miklóssy Endre (é.n.) *Tervezni emberi dolog*. Kézirat.
- Sió László 2004 szerk. *Pokorni Zoltán*. Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Stefka István 2002 Pártország per. *Magyar Nemzet*. (2002.08.07.)
- Stefka István 2003 Élet a sátán országában. *Magyar Nemzet*. (2003.07.01.)
- Tátraiiné Körmeny E. Katalin 2011 Ötven éve történt. *Hitvallás*, 12. 2. sz.
- Vadas Éva 2001 Börtönkarácsonyaim. *Érted vagyok*, 12. 6:2-4. (2001.12.2-3.)
- Wirthné Diera Bernadett 2011 „Fekete Hollók” a budapesti Szentimre városban. In Erdődy Csaba szerk. *Visszatekintés a 19–20. századra*. ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest.



INTERPRETÁCIÓS KÉRDÉSEK

– AZ ELŐADÓ-MŰVÉSZET ÉS A ZENEI NEVELÉS SZEMSZÖGÉBŐL⁶⁴

Minden kompozícióval való foglalkozás során felmerülnek olyan kérdések, amelyekre a válaszok nem feltétlenül csak a kottában keresendők. Az előadónak kell eldöntenie, bizonyos helyzetekben milyen megoldásokat alkalmaz, melyik választás az, ami a szerzőhöz, a műhöz a legautentikusabb lehetőségnek tűnik. Korunkban az önkifejezési vágy már olyan méreteket öltött,⁶⁵ hogy igen sok esetben a hangversenyeken nem a darabok megalkotott formáját halljuk – a kotta alapján ez lehet az érzésünk –, sokkal inkább a hangszert megszólaltató személy elképzeléseit a műről. Mindez nem feltétlenül kellene, hogy problémát jelentsen az alkotás lejegyzett valóját ismerő hallgató számára, amennyiben a művész oly módon teszi ezt, hogy új szemszögéből teljesen más értelmet ad a kompozíciónak. A legtöbb esetben azonban – sajnos – erről szó sincs. Pedagógusi, oktatói munkám során nap mint nap találkozom ezzel a problémával. Biztos vagyok abban, hogy a zeneszerzők iránti tiszteletet, a kéziratokból és első kiadásokból táplálkozó urtext kiadványok iránti hűséget már alapfokon szükséges a tanulók pedagógiai programjába beépíteni, s tudatosan fejleszteni, megkövetelni. „Tehát a művészi értelemmel való foglalkozást a zongoratanulással és a kottaolvasással egyidejűleg kell megkezdeni” (Neuhaus 1961:13).⁶⁶ Úgy vélem, ha már a kezdeti szakaszban következtelenek vagyunk, elmulasztjuk a diák hangjegyzési képességeinek, tisztán látásának kiépítését – amire évek múltán a nagyobb szabású remekművek megértéséhez szüksége lehet –, olyan hibát vétünk, amely a későbbiekben egyáltalán nem, vagy csak részben – a növendék képességeitől függően – orvosolható, az addig használt sémák, klisék állandó és rögzült keresése, alkalmazása miatt. „De az a pedagógus nem ér semmit, aki csak a zongorajátékot lát-

ja világosan, a zongorázás 'technikáját', de a zenéről, annak értelméről és törvényszerűségeiről csak ködös fogalmakkal rendelkezik” (Neuhaus 1961:23). Az írásom végén közlöm Kocsis Zoltánnal folytatott beszélgetésemet, amely lényegében alátámasztja az autentikusság jelentőségét.

Az autentikus szemléleten alapuló nevelés jelentősége

A kezdő gyermekek alapfokú tanításakor javarészt teljesül a kottában előírt utasítások megszólaltatása, hiszen egy-egy gyakorlat speciálisan egy technikai – netán előadói – probléma kiküszöbölésére született, a kívánalmak figyelmen kívül hagyása értelmetlenné tenné a darabot. Hiányérzetünk inkább a már felsőbb osztályokat végző diákok esetében jelentkezhet. Egyetértek Neuhaus véleményével, aki úgy gondolja, hogy csak akkor érhetünk el eredményt, ha zeneileg, intellektuálisan és művészi tekintetben a diákat egyaránt állandóan fejlesztjük. El kell tudnia igazodni az érintett darab formáján, tematikus anyagán, harmóniai és polifonikus szerkezetén. „A pontos kottaolvasás nemcsak azt jelenti, hogy tudomásul vegyük, ami le van írva (e feladat nehézségét szinte mindig alábecsülik); jelenti ezen felül a jelek megértését is. A kottában lejegyzett dolgok tudomásul vétele ugyan csak az első lépés, mégis az ebben tanúsított gondosság döntő jelentőségű az utána következő folyamatban: az alapozás hibái az egész épület stabilitását veszélyeztetik” (Brendel 1981:24).

Távol áll tőlem – és nem is tisztem – az alapfokon tanító tanárokat megítélni vagy akár elítélni, az ő értő munkájuk nélkül mindenfajta felsőbb fokú oktatás ellehetetlenülne,⁶⁷ azonban jó néhány esetben hallottam olyan előadást koncerten vagy akár vizsgán, ahol mindent a dallam minél meghatározóbb, minél *muzikálisabb* jelenléte alá rendelték, és elsikkadtak a részletek. Természetesen nem kellene egyiknek sem felülírnia a másikat. Azt nem tudom, hogy a kezdeti éveket követően, amikor a szerzői (vagy kiadói) indikációkat még tudatosan betartat-

64 Az interpretációt számtalan nézőpontból lehet vizsgálni, mind a pedagógia, mind az előadó-művészet oldaláról. Írásomban a számomra legmeghatározóbbakat járom körül.

65 Lehetséges, hogy korábban is jellemző volt, de hangfelvételek hiányában nincs róla ilyen mértékben tudomásunk.

66 Az idézeteket mindvégig szó szerint közlöm. A későbbiekben Neuhaus gondolataira való hivatkozásaim mind az irodalomjegyzékben (is) feltüntetett könyvből valók.

67 Természetesen számtalan kiváló pedagógus van, akikre nem vonatkoznak felvetéseim.

ják a növendékekkel, miért következnek be változások. Autentikus előadás csak kottahűséggel együtt születhet meg. Neuhaus könyve első fejezetét a mondanivalónak, a „művészi értelem”-nek szenteli. Úgy gondolja, hogy a mű tartalmának megértésére már a zene- és hangszertanulás első pillanataitól kezdve gondot kell fordítani: a „cél” felé kell törekedni, ami nem más, mint a zeneirodalom művészi előadása, a néma hangjegyek feltámasztása. Meggyőződése, hogy pedagógusi munkánk során soha nem köthetünk kompromisszumot a kompozíció tekintetében egy „gyöngye tanítvány” kedvéért. Ez ugyanis azt jelentené, hogy sem a diákot, sem magunkat nem becsüljük. Minél „fejletlenebbek” a tanuló adottságai – a technikai képességektől függetlenül –, annál rögzesebb úton érhetjük el nála, hogy interpretálása annak tartalmát tekintve kielégítő legyen. Lényeges készségek hiányában nincs értelme, hogy az illető bárkinek is előadjon. „[...] íme, itt van a háttere annak, miért sóhajtott fel Anton Rubinstein: »Mindenki tud játszani«; – olvassatok csak a sorok között: mindenki tud játszani, de kevesen tudnak előadni” (Neuhaus 1961:20). Mi szükséges tehát Neuhaus szerint ahhoz, hogy „igéivel az emberek szívét égesse”? (Neuhaus 1961:23) Intellektuális és érzelmi hatás.

Tisztaban vagyok azzal, hogy a zenetanulás első éveiben szinte lehetetlen az urtext kiadások használata, hiszen legtöbb esetben zongoraiskolákból, kötetekből történik a darabok kiválasztása, amelyek általában jócskán tartalmaznak kiadóktól eredeztethető utasításokat is. A növendékek szüleitől anyagi okok miatt sem várható el – ami sok esetben érdektelenséggel is párosul –, hogy pusztán a kéziratokat és első kiadásokat alapul vevő kiadók gondozásában megjelent kottákat szerezzék be. Míután a diák elsajátította az összetettebb, *súlyosabb* kompozíciók előadásához kellő képességeket, szükséges a megfelelő forrásanyag beszerzése is. Rengeteg tanuló – a felsőoktatásban is – fénymásolt, internetről letöltött papírlapokból dolgozik, ami nem csak jogilag elfogadhatatlan. Az urtext kották szinte egyáltalán nem hozzáférhetőek letölthető formában, így kénytelenek beérni egyéb kiadásokkal. A vidéki egyetemeken, főiskolák könyvtárai közel sem rendelkeznek megfelelő mennyiségű és minőségű kottaállománnyal. Bizonyos idő elteltével – a középszintű oktatásban már mindenképp – elvárható és megkövetelhető, hogy egy-egy (fontosabb) kötetet beszerezzék.

A felsőoktatásban tanulók igen nagy része nem rendelkezik megfelelő tudással a általuk megszólaltatni kívánt kompozíciók kellő minőségű

előadásához,⁶⁸ nem képesek a zeneszerzők utasításait értelmezni – ebből fakadóan lejátszani sem. Igényük a „tisztá forrás”-ra javarészt igen csekély. Megbízhatatlan kiadók papírlapjait böngészik, nem érzik jelentőségét az autográfokon alapuló és a közreadók által kicirkalmazott kották közötti különbségnek. Olvasnak, de nem látnak.⁶⁹ Sok esetben nem értik a diákok, miért előbbre valóbb adott esetben Beethoven gondolata a sajátjuknál. Ők maguk az előadóművészek, joguk van úgy játszani, ahogy akarják – hiszik néhányan. Nos, valóban, a művészeknek joguk van ehhez is. De mindaddig, amíg egy tanár segítségével, útmutatásával haladnak a pályán, bizonyos határokat meg kell szabni, legalább azért, hogy megértsék az autentikusság lényegét.⁷⁰ „Ha az ember maga foglalkozik az eredeti forrásokkal, és nem hisz vakon a közreadóknak, ha utánanézik, melyek azok a források, amelyekre támaszkodnia kell, ha a könyvtárban átnézi ezeket a forrásokat, vagy kópiákat szerez belőlük – mindez nem olyan időfecsérlés, ami fontosabb dolgoktól téríti el” (Brendel 1981:24). Brendel tehát az autentikusságban még egy lépéssel tovább megy, nem elégszik meg a kéziratokon alapuló anyagokkal, hanem a szerző saját írásával való találkozást tekinti kiindulási pontnak. Úgy gondolja, Bülow-nak sem lett volna kérdéses az ismétlés létjogosultsága Beethoven Op. 57. No. 23. f-moll szonáta fináléjában, ha ismerte volna a komponista „félelemkeltő” vonásokkal lejegyzett „repetizione” utasítását.⁷¹ A nagy nevű művészek mesterkurzusain is gyakran tapasztalni, hogy a lényeg megfogalmazása csakis a szerző indikációinak figyelembevételével lehetséges, vagyis a foglalkozás nagy része a leírt anyag vizsgálatával telik el. „A tanítványnak (képességeivel és elképzeléseivel összhangban) nagyon világos, magas és nehéz célt tűzünk ki, amely megszabja munkájának irányát és intenzitását – ami a fejlődés egyetlen záloga” (Neuhaus 1961:19).

68 Érzéseim, melyekre írásomban hivatkozom, nem pusztán pedagógiai munkám során keletkeztek, hanem a diákként eltöltött évek alatt is és nem csupán egy felsőoktatási intézményre vonatkoznak, hanem általánoságban beszélek a benyomásaimról.

69 Természetesen nagyhirű intézményekben gyakrabban találkozhatunk kivételekkel.

70 Arról már nem is beszélve, hogy milyen parázs viták tudnak kialakulni a vizsgákat követően egy-egy darab előadásának megoldásairól, melyek téves végkifejlete miatt sokszor a tanárt teszik felelőssé (némi joggal).

71 A G. Henle Verlag gondozásában megjelent kotta információja szerint a 118. ütemben Beethoven „la seconda parte due volte” kiírása található.

A lényeg jelentésének körülírása újabb kérdéshalmazt hoz létre, melyekre írásomban a válaszokat keresem. Mi is a mondanivaló? Kinek az üzenete a fontosabb, az előadóművésze vagy a műalkotóé? Mennyire lehetünk pódiumon introvertáltak ennek tolmácsolása közben – avagy szükségszerű-e az előadóművészeknek a közönség számára muzsikálni, netán elég, ha a koncertteremben a maga számára zenél? Mennyiben és milyen okokból áldozhatjuk fel az egyértelműen jelzett szerzői akaratot önmegvalósításunk oltárán? A tanár, mindamellett, hogy az önállóságra is nevel és az egyéniségnek is szabad utat enged, mikor érezheti úgy, hogy a tanonc szuverén személyiségének ötleteit szükséges kordában tartani? Az írásom végén lévő, Kocsis Zoltánnal készített interjúmban – többek között – ezeket a kérdéseket is vizsgáljuk.

Az előadóművész-nevelés módszerei

A munkafolyamat, ami egy kompozíció megszólaltatásához vezet, a legmagasabb rendű és intenzív gondolkodásból kellene, hogy elsősorban felépüljön, a technika, amely nélkül szintén elképzelhetetlen egy performansz, pusztán az elmét hívatott kiszolgálni. Amennyiben a növendék oktatása párhuzamosan történik, elméleti és technikai síkon egyaránt, van esélye arra – tehetségétől függően –, hogy olyan előadóművész váljon belőle, aki az összetett, összefoglaló jelentőségű műveket is megfelelő színvonalon tudja megszólaltatni. Ha a múltba tekintünk, nem véletlen, hogy a mai zenei élet meghatározó személyei – magyar vonatkozásokat vizsgálva – sok esetben ugyanazon mestereknél tanultak: például Rados Ferencnél, Kurtág Györgynél, Kadosa Pálnál.⁷² Úgy gondolom, behozhatatlan előnyt jelent a szerencsés zenésznek, ha egy olyan mestere van, aki a technikai megoldásokon kívül még gondolkodni is megtanítja, és értő muzsikust nevel belőle.

Szembetűnő, hogy a hajdani nagy *gurukról* szóló visszaemlékezések a legtöbb esetben egy ponton megegyeznek: a tanórák többsége nem azzal telt, hogy a diákoknak konkrét megoldásokat javasoltak, hanem ők maguk játszották elő a műveket a növendékeknek, amiből megérthették a tanáruk elgondolását az adott darabokról. Földes Andor könyvében olvashatjuk, hogy Dohnányi nem kedvelte, ha tanítványai többször játszották ugyanazon alkotásokat, így lehetőség szerint minden órára

más kompozícióval kellett készülniük – ez a mai világban szinte teljesíthetetlen feladatot jelentene a diákok többségének, még akkor is, ha nem hetente kétszer találkoznának a mesterükkel. „Egy alkalommal az osztály egyetlen női tagja [...] Beethoven Op. 111-es c-moll szonátáját játszotta először nekünk [...]. Dohnányi nagy odaadással hallgatta végig a két tételt. [...] Dohnányi lassan, nagyon lassan letette a kottát, és a következő mondattal fordult kolléganőnkhez: »Kedvesem, a megmagyarázhatatlant én sem tudom magának megmagyarázni« [...]. Az Op. 111-ről tartott előadás ezzel véget ért [...]” (Földes 2005:44). Vázsonyi Bálint beszámol Max Trapp, egykori Dohnányi-növendék visszaemlékezéséről a mesterrel töltött órák jellegéről: „[...] Mi, növendékek – körülbelül tíz-tizenketten – hetente kétszer, közösen kaptunk zongoraórát. Természetesen mindenki nem került sorra; csak az jelentkezett, aki úgy gondolta, hogy elég messzire jutott egy darab megtanulásában ahhoz, hogy annak eljátszására vállalkozzék. [...] Ritkán dicsért, és úgy javított, hogy ő maga ült a zongorához, és eljátszotta a szóban forgó darabot” (Vázsonyi 2002:115). Neuhaus könyvében találunk egykori tanárának, Leopold Godowskynak tanítási módszeréről információkat: „Godowsky majdnem sohasem beszélt a technikáról abban a formában, ahogy a fiatalemberek értelmezték: az órán megjegyzései kizárólag a zenére irányultak, az előadásban adódó zenei hibák kijavítására, arra, hogy a kotta szövegének legpontosabb szem előtt tartásával és minél alaposabb értelmezésével maximális logikára, finom hallásra, világosságra, plaszticitásra törekedjünk. Azonnal elveszített minden érdeklődést az olyan tanítvány iránt, aki hallási fogyatékosokat árult el, vagy aki hibás, pontatlan kottából tanult és rossz ízlésről tanúskodott” (Neuhaus 1961:15).

Vajon a XXI. században mennyire van létjogosultsága az említett módszernek? Milyen fókuszra támaszthat a tanár követelményeket a diákkal szemben? Valóban ki kellene szolgálni azt az igényt, amellyel a legtöbb esetben találkozunk, hogy a tehetséggel szerényebben megáldott tanulók minden esetben az oktatótól várják egy-egy probléma megoldásának kulcsát? Nos, valószínűsítem, hogy az említett kiváló zongoraművészekhez a legjobb növendékek kerültek, így ők birtokában lehettek olyan képességeknek, melyekkel nem minden zongorista-palánta volt (van) megáldva. A minőségi kultúra iránti érdeklődés hanyatlásának egyik következménye (is), hogy a művész-utánpótlás jelentősen csökken, s így kevesebb tanulóból az igazán

72 A régebbi múlt nagyjait nem is emlitem.

reheztéges növendékek jelenlétének száma értelemszerűen fogyatkozik. A pedagógusoknak, oktatóknak egyre szerényebb képességekkel megáldott gyermekekkel, diákokkal kell foglalkozniuk, ennek következtében szükségszerű a támasztott igények redukálása is.

Az interpretátor szerepe és felelőssége – az értelmezés lehetőségei és jelentőségük

Az interpretáció kétséget kizáróan az előadó-művészet legfontosabb eleme. „[...] az interpretátor e művek egyetlen közvetítőjeként egyenesen végzetes fontosságú szerepre tesz szert: az interpretáció problémája valósággal zenei sorskérdéssé válik” (Furtwängler 2002:66). Brendel sokkal fontosabbnak tartja a kapcsolatot a zeneszerzővel, mint a közönséggel. Elsődleges feladatának a darab egyéniségének és sajátosságainak megértését s megszólaltatását tekinti: „Ne a zeneszerzővel szálljon szembe az előadó, hanem azokkal a kollégáival, akik nem próbálnak eleget tenni a komponista kívánságainak” (Brendel 1981:170). Azt, hogy valamit a publikum felé közölnie is kell, részben szükséges rossznak véli. Rossz, mert némi hatalom érzését kelti az előadóban, ami jobb lenne, ha fel sem merülne. Olyan élvezetet jelenthet, amely folytán elfelejtheti zenei feladatait. „A zenei szükségszerűség, és az az erőszakos hatás, amit a játékos a közönségre gyakorol, nem mindig ugyanaz” (Brendel 1981:164). Földes Andor hitte, hogy az interpretáció egy élőlény: megszületik, fejlődik, kibontakozik, öregszik, s végül meghal (Földes 2005). A folyamat akkor kezdődik el, amikor az előadó először tanulmányozza a művet és nyilvánosan eljátssza, amit a fejlődési szakasz követ. Vajon éretté válik-e valaha egy interpretáció? Földes szerint erre nincsen válasz, de sok év munka elteltével annak kellene nyilvánítani.⁷³

Wilhelm Furtwängler könyvében olvashatjuk saját véleményét a „kottahű előadás” és az „alkotó tolmácsolás” elméletével kapcsolatban. Úgy véli, az előbb említett feltevés hozzátartozó fogalmai, vagyis a mű iránti hűség, az előadó háttérbe húzódása a szerző javára, az egyén személyiségének meghajlása a komponista szándéka előtt, mindenki számára közsismertek, azonban, mint útmutató cél, a kottahű

73 Meggyőződésem, hogy számos diák a hibát már a legelső fázisban elköveti, ugyanis nem tanulmányozzák a művet, pusztán a hangokat próbálják meg elsajátítani, változó sikerrel.

előadás nyomorúságos. A betű fanatikusainak lehet eszményképe és még a legegyszerűbb esetekben is megvalósíthatatlan. A szerző szövege ugyanis a legkisebb támpontot sem nyújtja egy forte vagy piano hangereje, egy tempó tulajdonképpeni gyorsasága tekintetében, hiszen ezek, a körülmények figyelembevételével – mint az előadóterem nagysága, a zenekar létszáma – állandóan változnak.⁷⁴ Furtwängler szerint a német klasszikusok előjegyzései „tudatosan nem ténylegesen-valóságosak”, szimbolikusan értendők, nem egyes hangszerekre, hanem az egész mű szellemének jegyében érvényesek. Ugyanazt az utasítást különböző hangszerek esetében különféle módon kell alkalmazni, mást jelent a fortissimo egy fagottnál és mást egy harsonánál.⁷⁵ A dirigens szerint a kottahű előadás teóriája, a fentebb részletezett okok miatt, sokkal inkább irodalmi, intellektuális, mint zenei koncepció, oly érdektelen, hogy nem érdemes rá szót vesztegetni. Alfred Brendel – Furtwängler német klasszikusokról való kijelentésére reagálva – érdekesnek találom az összevetést: könyvében azt írja, hogy ugyan a *bartóki* és *bergi* differenciáltsághoz képest Beethoven írásmódja korántsem olyan részletekbe menő, a géniusznál még pusztán kialakulóban van egy új notációs technika, azonban „így még fontosabb minden jel, amit Beethoven leírt. [...] Beethoven előadási jelei a kompozíció logoszához kötődnek [...]” (Brendel 1981:26). A pianista olyannyira elmélyült a különféle szerzői kérések értelmezésében, hogy csupán Beethoven esetében több oldalon keresztül foglalkozik azok megvalósításának lehetőségeivel (sforzando, fortepiano, rinforzando, pianissimo, dolce, espressivo, ritardando). Edwin Fischer – Beethoven zongoraszónatáiról írt könyvében – úgy véli (Fischer 1961), a mesterművek értelmezése mindaddig problematikus, amíg a megszólaltató egyénisége nem azonosul teljesen a komponistáéval. A pianista valószínűsíti, hogy egyetlen halandó sem lehet képes Beethoven nagyságához és magasröptűségéhez felemelkedni, de van „törvény”, amely szerint csak azt ábrázolhatjuk, amit magunk is átélünk, s ebből kifolyólag a géniusz műveinek előadá-

74 Véleményem szerint ezek nem lehetnek okok az autentikus előadásba vetett hit létjogosultságának megkérdőjelezéséhez. Intelligens előadók számára értelemszerű, hogy minden utasítás nagysága, aránya a körülményeknek megfelelően – avagy a játszott anyag jellegéhez mérten – módosulhat.

75 Nem értem, a kottahű előadás elvét ez milyen módon befolyásolja. A zeneszerzők feltehetőleg *értő* muzsikusoknak komponáltak, akik számára az effajta különbözőségek figyelembevétele egyértelmű.

sa teljes embert követel. „Két egyaránt veszélyes út csalogatja itt az előadóművészt: az egyik úton a saját szenvedélye részére kéri kölcsön Beethoven hang-lejtését, hogy azon át önmagát fejezze ki; a másik úton a zongorista szolgálai hűséggel igyekszik eleget tenni a kottakép valamennyi előírásának. E Scylla és Charybdis között kell hajónkat kormányoznunk, nehogy énünk túlzott kidomborítására ragadtassuk magunkat, avagy a mértéktelen tiszteletadástól meg ne merevedjünk” (Fischer 1961:15).

A köztudatban jelen lévő egyik nézet az, hogy objektíven helyes előadás egyáltalán nem létezik, minden csak ízlés dolga, a művészeknek, kiváltképp a koroknak joguk van arra, hogy a múltat saját szükségletük szerint átformálják, és ezáltal az alkotó előadás, a múlt korszerű tolmácsolásának jelszava is – írja a karmester. A másik oldal hívói vélik a kottahű előadást követendő példának, amely Furtwängler szerint legszívesebben halállal súlytana mindenkit, aki valamennyire eltér a szerző által beírtaktól és minden szubjektív szabadságot a lehető legminimálisabbra kíván csökkenteni.⁷⁶ Az előadó számára a kompozíció nyomtatott minta. „Nem követheti saját lelkének legbenső létét, s nem is azt kell követnie, hanem egy másik ember régen befejezett művének a legaprólékosabban megformált részleteit” (Furtwängler 2002:69). Kívülről befelé kell haladnia a mű vonatkozásában, nem úgy, mint az alkotónak; a részletek összeolvasása és csoportosítása a feladata. A megszólaltatónak a rendelkezésre álló összetevőkből szükséges kiolvasnia, rekonstruálnia az egész „látomásszerű képét”. Az alkotórészek korlátlan lehetőséget biztosítanak az egyéni felfogás számára. Az, hogy valamely területet milyen módon szólaltat meg, egy-egy témát líraibban vagy hősiesebben mutat-e be a művész, ízlés dolga.⁷⁷ A dirigensben felmerült a kérdés: miként jár el az előadó, hogy a részletekből eljusson az egészhez? Össze kell illeszteni és elrendezni a darabokat, ahogyan virágokat helyezünk egy vázába. „Csakhogy nagy különbség van egy ügyes rendező efféle arrangement-ja és egy organizmusnak egy művész, egy alkotó általi kényszerítően logikus megformálása között. Bármilyen

76 Nem világos számomra, a nagy mesterek által – nagyobb géniuszokról van szó, mint a legtöbb esetben pódiumra lépő művészek – megalkotott művek írott valójának megszólaltatása mily módon korlátozza végzetesen az előadók szabadságát.

77 Furtwängler saját magát cáfolja meg, hiszen e helyütt pontosan arra céloz, hogy a kottából kiindulva is számtalan lehetőségre van mód, amely az előadó egyéniségét fejezi ki és nem *pusztán* a zeneszerzői akaratot jeleníti meg.

jól sikerült is összeállítani – az, ami ilyen módon keletkezik, mindig csupán a már meglévő, készen kapott részekből összerakott valami lesz, sohasem a mester igazi műve, nem eleven folyamat minden egyes rész improvizációs-szükségserű összefüggésével” (Furtwängler 2002:70). Azt, hogy mi történik egy mű tolmácsolása, újrateremtése közben, senki nem fogalmazta meg Furtwängler szerint szebben, mint Wagner: „hiába forrasztja össze akár a legügyesebb kovács a részeket, ami egyszer eltört, azt nem lehet újra összeilleszteni. Csak ha az egészet teljesen szétmorzsoljuk, és ezáltal, hogy metaforánknál maradjunk, újrateremtjük az eredeti szituációt [...]” (Furtwängler 2002:70). Ha egy zenei alkotást nem romantikus hangulatok tárházának tekintünk – folytatja a karmester, hanem lényege szerint organizmusként, eleven-organikus folyamatként fogunk fel, önmagától megmutatkozik majd, hogy csak egyetlen felfogás, a műben magában rejlő előadás lehetséges.⁷⁸ „Így aztán arra sem lesz szükség, hogy tolmácsoláskor az ingadozó »individuális« ízlés kétes vezetésére bizzuk magunkat, ahogy a »kottahű előadás« kényelmes számárvezetőjét sem kell használnunk” (Furtwängler 2002:71).

Úgy vélem, interpretációs kérdések minden kompozíció esetében végtelen számban jelennek meg. Az összes hang, azok megformálása, értelmezése szubjektív és éppen ezért bármilyen lehet. Pusztán a már korábban említett szöveghűség és a zeneszerző tiszteletének minősége szab határt az előadó fantáziájának. „Azért követünk szabályokat, hogy annál világosabban láthassuk a kivételeket. Látásmódunk a betűkből ered, és ahogy visszafordulunk, más szemmel látjuk már a betűket. Minél pontosabban működik az értelmünk, annál nagyobb kell legyen az ámulatunk” (Brendel 1981:34). Számomra az autentikusság elengedhetetlen. A zeneszerző – a kottairás korlátozott lehetőségeinek okán – nem tud mindent az utókor *szájába rágni*. Tudatos ez a szókapcsolat, ugyanis számtalan mester különösképpen gondosan alkotta meg a műveit létrehozó elemeket, ezért olyan felhőborító, amikor bizonyos, önmotogató előadók – a zenei előadóművészet kivételeire, akik saját személyüket helyezték előtérbe, de zsenialitásuk miatt ez nekik megengedhető (volt), itt nem gondolok – bárminemű meggyőződés nélkül figyelmen kívül hagyják ezeket. Kortársaim közül – a szakma bizonyos köre által igen elismertek

78 A műben magában benne rejlő előadásról ír, amely a szerzői utasításokkal együtt létezik, így ismét nem érthető számomra a fentebb részletezett véleménye a „kottahűség” problémájáról.

között – is vannak, akik előszeretettel folyamodnak az említett cselekményhez, ami nem lenne (olyan) zavaró, hogyha kimagasló zenei intelligenciájukból fakadna, azonban – tapasztalataim alapján, legtöbb esetben – tudatlanságuk, hanyagságuk, érdektelenségük folyománya. „[...]az is egy nagy örömforrás, hogyha visszaigazolja a partitúra azt, amire gondolt hirtelen az ember és valóban úgy van jelölve, akkor jár jó úton az olvasással.” (Interjú Perényi Miklóssal – Tények Este, TV2, 2013. december)⁷⁹ „Az előadó, aki mindenáron eredeti akar lenni, tévútra kerül; legtöbbször nemcsak önismerete hiányzik, de a tehetsége is. Aki pontosan az ellenkezőjére változtatja a zeneszerző előírásait, hogy magát vagy a darabot »érdekessé« tegye, az ment volna inkább komponistának” (Brendel 1981:170).

Újabb halmaz, amely szinte minden alkalommal előkerül egy alkotás vizsgálatakor: a kiemelések értelmezése. A legáltalánosabb hibák, melyek vizsgákon is gyakran szerepelnek, a szerzők által beírt hangsúlyok, kiemelések téves értékelései. Az alapvető gondolat-félsziklás, úgy hiszem, abból fakad, hogy az említett hangminőséget nem az anyagon belül helyezik el, hanem különállóként, textúrán kívüliként. Ez is elfogadhatatlan. Ennek okán találkozunk az értő hallgató számára teljesen értelmetlen, a mű adott részéből teljesen kilógó bökések sorozatával, ami megakasztja a zenei folyamatot. Azt is többnyire elfelejtik, hogy valamit nemcsak nagyobb erő befektetésével tudunk jobban megmutatni, hanem létezik negatív irányú alkalmazás is. „Mi a zenei akcentus? Olyasfajta hirtelen dinamikai »robbanás«, amely a diminuendóban oldódik fel, ahogy a > akcentusjel szemlélteti? Éppen a zongoristáknak – akiknek hangszere ütőhangszer hírébe keveredett – kellene elkerülnie, hogy ezt a fajta akcentust fogadja el szabályként. És éppen Beethoven sforzandóinál alkalmazzák a legmeggondolatlanabban: más hangszereknél is szokásba jött a »szúrt« hangsúlyozás” (Brendel 1981:27). A zongoraművész jó néhány megoldásról ad számot az előbb említett történések elkerülése céljából: az érintett hang felerősödhet, bevesődhet, melodikus jellegűvé válhat.

Az interpretációkérdés egy másik olvasata a legizgalmasabb (s talán a legvalódibb), amit Glenn Gould öltött szavakba a legmegfogóbban. Habár eszme-futtatásom eddig lényegében két megközelítést járt körbe – a kottakép alapján vélelmezhető autentikus előadásmódot, valamint az öntörvényű

79 http://tv2.hu/musoraink/tenyek/140250_perenyi_miklos_a_tenyek_esteben.html (2013.12.14.)

(a szó negatív értelmében),⁸⁰ magamutogató, vagy adott esetben, csekélyebb zenei intelligenciával bíró előadók számomra téves elgondolásait –, szükség-szerű minden korábban említett módot, tanulási folyamatot felülíró, a mű művészi értelmét valójában megjelenítő fogalomnak jelenlétét elfogadjunk.⁸¹ A fogalom megnevezése talán nem lehetséges. „Az interpretáció területén nem marad más, mint hogy olyan létjogosultságot találjunk annak, amit csinálunk, ami valamilyen módon különbözik az eddigiektől, ugyanakkor indokolt és valós jelentéssel bír. Ha egy másféle megközelítés erőltetettnek tűnik, ha nem hord magában igazi jelentést, ha nem mond semmi különöset a felvételre szánt mű építkezéséről, jobb eltekinteni tőle” (Gould 2009:118-119). Brendel (Jeremy Siepmann-nal készült interjújában) nem tartja megengedhetőnek, hogy egy előadó azzal a szándékkal fogjon neki egy darabnak, hogy *másképpen* akarja csinálni. Ha új fényben jelenik meg, az az elsajátítás folyamatának eredménye legyen.

Gould előbbieken idézett mondataival új kérdések fogalmazódnak meg: létezik olyan, *valódinak*, *igazinak* nevezhető elképzelés egy kompozícióról, amely nem táplálkozik a zeneszerző által láthatóan kialakított vonásokból, hanem teljességgel egyedi értelmezésben jelenik meg? Elfogadható-e egy teljesen újjászületett mű üzenete? Kétségteljesen igen. Azonban ahhoz, hogy valaki egy mesterművet olyan módon tudjon sajátjává alakítani, hogy az felérjen a zeneszerző legbensőbb gondolataiból megszületett darabjának értékeihez és ne utánzatnak, ócska erőszaknak tűnjön, a zenei értelem legmagasabb fokán szükséges létezni. A muzsikusk világ ilyen művészeit hallva mindenfajta megfeleltetés kicsinyességnek tűnik és teljességgel értelmetlen. Távol áll tőlem, hogy azon művészeket, akik a kottából kiindulva próbálják meg elsősorban a zeneszerző zsenijét, gondolatait visszaadni, kisebbrendűeknek, kevésbé nagy elméknek tartsam. Megérteni, elfogadni és magunkévá tenni a zeneszerző ideáit, azt követően, illetve párhuzamosan alkotótársá transzformálódni,⁸² és a saját egyéniségünket is megjeleníteni az

80 Fontosnak tartom ehelyütt *újra* megjegyezni, hogy nem gondolok a zeneművészet azon zsenijeire, akik habár teljesen átértelmezték a zeneszerző által lejegyzett anyagot, mégis a zeneirodalom kikerülhetetlen nagyságai.

81 Írásom korábbi részeiben azért sem foglalkoztam ezzel a vetülettel, mert a zenemű egyedi, megrendítő előadásmódjával legtöbb esetben magasabb fokú iskolákban foglalkoznak igazán, kezdeti diákevek alatt kevésbé.

82 Lásd alább: *Beszélgetés Kocsis Zoltánnal*.

interpretációban, legalább olyan jelentős eredmény, mint a korábban említett. Az egyéniség a leírt anyag tökéletes megszólaltatása mellett is felszínre tör,⁸³ ha nem így lenne, akár gépekbe is be lehetne programozni (találkozhatunk is velük manapság) egy-egy zenedarabot, és az élő előadás létjogosultságát vesztené.

Absztrakt

Az interpretáció az előadó-művészet legfontosabb eleme, jelentősége megkérdőjelezhetetlen. A pedagógusoknak már alapfokon olyan módon kell a diákokkal foglalkozni, hogy a zenetanulás magasabb fokára eljutva a tanulók önállóan is képesek legyenek a kompozíciók értelmének felismerésére, a zeneszerzők kottaírásának megértésére, azok kézirat alapján valójának megszólaltatására. Ily módon nem pusztán az interpretáció fogalma válik döntő tényezővé, hanem a tanár és az előadó is. A kezdő növendékek nem megfelelő oktatása súlyos, sok esetben nem orvosolható hibát jelent a későbbiekben zenei pályára orientálódó gyermekek számára. Nincsen egyetlen, örökérvényű igazság, a művek minden művésznak, tanulmányozónak mást és mást jelentenek. Felülírhatja-e az interpretátor a zeneszerző utasításait? Megmásíthatja-e a sok esetben egyértelműen jelzett alkotói akaratot saját egyéniségének előtérbe helyezésére? Habár minden egyes előadás külön vizsgálatot igényel – a tehetség mértékének különbözősége miatt is –, az autentikusságra való törekvés elengedhetetlen.

Abstract

Interpretation is the most important feature of performing arts and its significance is unquestionable. Even at an elementary stage pedagogues need to give foundation to enable students later, when they reach a higher level, to recognise the meaning of compositions independently, to understand

composers' scores with instructions and to give a rendition of these pieces based upon the sheet. Thus not only does the concept of interpretation become a decisive force, but teacher and performer also gain significance. If the education of beginners starts inappropriately it would represent an incurable error later on for those children in countless cases who are set on to pursue a musician career. There is not one single, eternal truth as works of art represent different meanings for every artist and evaluator. Could one who is interpreting the work of art overwrite the composer's instructions? Could such a person make changes to the composer's intentions that are straightforwardly indicated many a times and put forward his or her own personality? Even though every single performance needs different evaluation especially on the ground of various scales of talent, the strife for authenticity is indispensable.

Felhasznált irodalom

- Földes Andor 2005 *Emlékeim*. Óbudai Múzeum, Budapest.
- Brendel, Alfred 1981 *Tűnődés a zenéről*. Zeneműkiadó, Budapest, 24., 26., 27., 34., 164., 170.
- Fischer, Edvin 1961 *Beethoven zongoraszonátái*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Furtwängler, Wilhelm 2002 *Zene és szó*. szerk. Dán Károly, ford. Aradi László. Q. E. D. Könyvkiadó, Budapest.
- Gould, Glenn 2007, 2009 *Egyáltalán nem tartom magam különcknek*. Összeáll. Bruno Monsiegeon, ford. Rácz Judit. Holnap Kiadó, Budapest.
- Neuhaus, Genrich Gustavovič 1961 *A zongorajáték művészete*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Vázsonyi Bálint 2002 *Dohnányi Ernő*. Nap Kiadó Bt., Budapest.

83 Gondoljunk például Arthur Schnabelre, aki – annak ellenére, hogy a zongoraművész idejében még nem hódítottak ekkora teret maguknak az autográf alapján alapuló kották – zenetörténetünk egyik legmeghatározóbb (ha nem a legmeghatározóbb) Beethoven-interpretátora, a Beethoven-szonáták tekintetében, számomra, a lejegyzett anyag legautentikusabb előadója is egyben. Ez a tény egyben válasz a korábbiakban vizsgált kérdésre, hogy létezik-e alkotó tolmácsolás a kottahűséggel együtt.

INTERPRETÁCIÓS KÉRDÉSEKRŐL – BESZÉLGETÉS KOCSIS ZOLTÁNNAL⁸⁴

Báll Dávid: *Ön intézményi keretek között nem tanít, mesteriskolák keretében van lehetősége a diákoknak, a játékokat illetően, az Ön véleményével szembe-sülni. Melyek a leggyakoribb problémák, amelyekkel találkozik?*

Kocsis Zoltán: Metrikai kérdések, az idővel való bánásmód, arányok és pedálozás. Hányszor hallottam Chopin g-moll balladájában ezt a területet olyan pedálózással, hogy a terckvart benne maradt!⁸⁵ Debussy, Ravel, Szkrjabin, Rahmaninoff zenéjében is esszenciális jelentőségű a pedál használata.

B. D.: *Úgy tapasztaltam, az oktatásban nemigen fordítanak kellő gondot a pedálhasználat elsajátítására. Egyszerűen nincsen rá igény.*

K. Z.: Ez lehetséges. Az igénynek a kellő megszólaltatás felé a növendékekben is fel kellene merülnie, ami sokszor hiányzik.

B. D.: *Neuhaus a „művészi értelemnek” egy teljes fejezetet szentel. Létezik ez a fogalom?*

K. Z.: A művészi értelem nagyon fontos. Nem véletlen, hogy Neuhaus állandóan Richterre hivatkozik, aki valószínűleg a század legnagyobb előadóművésze volt abból a szempontból, ahogy a könyvben is olvashatjuk: ha valaki lelke mélyéig megrendül a zenétől, és mint megszállott dolgozik a hangszerén, előbb-utóbb eredményt fog elérni. Richter nekem azt mondta, hogy Ő tulajdonképpen nem is gyakorol, hanem addig játssza a darabot, amíg az nem megy. Koncertek közben rábukkan egy másik darabra, amely felkelti érdeklődését, és azt követően azzal kezd el foglalkozni. Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy Richter életútja egy végtelen felfedező körút volt, amiben állandóan újabb hegycsúcsokat hódított meg.

B. D.: *Régebbi korok mestereiről tudjuk (Dohnányi, Godowsky), hogy leginkább csoportos órákat tartottak, s úgy tanították a növendékeiket, hogy leültek a zongorához és eljátszották az adott művet, majd a következő diák által órára hozott kompozícióval ugyanez*

történt (konkrét tanácsot nemigen adtak). Ön szerint ennek a módszernek mennyire van létjogosultsága a mai világban?

K. Z.: Feltétlenül. Nagyon sokszor kitűnően játssza a növendék a kompozíciót, mégis igazán értelme az előadásának. Ilyenkor oda kell ülni a hangszerhez és meg kell mutatni, mit, hogyan gondolunk.

B. D.: *Többször nyilatkozta, hogy a tanulásban hisz, nem a tanításban. Mit ért ez alatt?*

K. Z.: Tizenöt éves praxis van mögöttem. Úgy veszem észre magamon, hogy a tanulásom eredményesebb volt, mint a tanításom. Jómagam messzebb jutottam, mint a tanítványaim az említett időszak alatt. Tulajdonképpen azt is lehet mondani, hogy tanulási szándékból jutottam messzebbre. Aki tanulni akar, az előbb-utóbb fejlődni fog. Ezért sem hiszem azt, hogy mindenképpen jó tanárhoz kell kerülni. Egyáltalán létezik a jótanárr-fogalom? Üti egymást a kettő, mert megszerettetni valakit, azt lehet közismereti iskolában, de amiről mi beszélünk, az egy sokkal magasabb szint, egy guru és növendék szintje. El tudom képzelni, hogy valakinek ez a guru tetszik, a másiknak meg amaz, és azt hiszi, hogy az ő vezetésével távolabbra és távolabbra tud jutni, miközben elfelejti, hogy pusztán a saját ambíciója, vagy legnagyobb részt saját ambíciója az, ami őt valóban segíti.

B. D.: *Furtwängler szerint a kottahű előadás, mint útmutató cél, nyomorúságos, a legjobb esetben is a betű fanatikusának lehet eszményképe. Számára a kottahűség és az alkotó tolmácsolás két külön fogalom. Valóban egymástól távol álló ideák ezek?*

K. Z.: Nem. Meg kell fejteni a kottát, nem szabad tőle eltérni, de a leírt anyag pusztán megfejtése nem elég. Backhaus jut eszembe, aki tökéletesen lejátszott mindent, csak igen kevés felvétele személyes jellegű. Attól nem tudok eltekinteni, hogy valami személyes jellegű legyen. Hiába kottahű egy előadás, ha nincs benne a művész egyénisége, nem érdekel.

B. D.: *A kottahűség és az alkotó tolmácsolás tehát Ön szerint sem külön álló fogalmak?*

84 Ezúton is köszönöm Kocsis Zoltánnak, hogy időt szakított a beszélgetésünkre.

85 A 72. ütemtől.

K. Z.: Semmi esetre sem. Miután a szerző szándékát megfejtettem és minden szempontból azonosultam vele, a következő fázis az, hogy alkotótársá lépek elő. Ezt írja Bartók is.

B. D.: *Megengedhető az, hogy az előadó a művet a saját képére formálja?*

K. Z.: Attól függ. Amennyiben betartja a szerző által leírt utasításokat, még akkor is, ha a kezének vagy éppen a lelkének más esne jól, igen. Különben nem.

B. D.: *Olyan előadókat, mint Glenn Gould, akik a zenei anyagot lényegesen átértelmezik és a maguk képére alakítják, szükséges különállóként kezelni és vizsgálni, vagy követendő példaként lehet a növendékek elé állítani?*

K. Z.: Furcsa kettősség van Gouldban. Az egyik oldalon az a Gould helyezkedik el, aki Bach 54. kantátáját kívülről, a zongora mellől vezényelve adja elő, amely felvételtől én azt látom, hogy ez a művész tökéletesen rááldozta az életét Bachra, a bachi polifóniára, a bachi gondolatokra, horribile dictu a keresztútra, amiről Bach műveinek többsége szól. Úgy hiszem, talán maguk a hangok jobban érdekelték, mint maga a zene. Persze, ez az extremitásának csak az egyik oldala. Tehát egyik oldalon az a Gould szerepel, akire nem tudok jobb kifejezést találni, mint a devoted musician-t, másfelől ott van a kisördög, aki gúnyt űz Beethovenből, Mozartból, aki teljes mértékben negligálja Debussyt Saint-Saëns ellenében, Sztravinszkijt és Bartókot nem veszi számításba, mert neki csak Schönberg számít, azon belül is inkább a schönbergi polifónia. A Straussi többszólamúságot még elfogadja, rajong Hindemith-ért, de ugyanakkor Schumannról, Chopinről tudomást sem vesz. Én azt gondolom, hogy Goulddal úgy van az ember, mint Wagnerrel: rövid időre feltétlenül a vonzaskörébe kerül, mindaddig, amíg ez a vonzás egyre gyengébb és gyengébb lesz, majd a végén nem pusztán szabadul, hanem röhögve lelép.

B. D.: *Önnek is voltak ilyen periódusai, ha jól tudom, például a fiatal korában felvett Bach zongoraversenyek idején.*

K. Z.: Abszolút és azt gondolom, hogy nagyon hasznos volt, mert megtanultam polifón módon gondolkodni.

B. D.: *Gould, több mint három évtizeddel ez előtt az ezredfordulóra jóslta a koncertek halálát, a hangfelvételek javára. Úgy érzem, pont az ellenkezője történik.*

K. Z.: Így van. Ugyanakkor majdnem megvalósult az álma, a háromdimenziós térátvitel. Én az interneten keresztül ismertem meg nagyon sok művészt, akit meghívtam. Kicsi lett a világ, közel kerültünk egymáshoz. Ez egy nagyon fontos dolog. Tény, hogy a koncertezés megszokott formái kezdenek felbomlani, ahogy a korunkban is óriási paradigmaváltásnak vagyunk tanúi, a hagyományos családmódelletől kezdve számos egyéb jelenség eltűnéséig, és ilyen értelemben a hangversenyezés is fokozatosan nagyot fog változni. Már is vannak olyan előadások, amelyek nem felelnek meg a klasszikus értelemben vett normáknak. Azt hiszem, hogy a nyitány – versenymű – szimfónia modell még egy ideig fog működni, majd önmagától kihuny, s átadja helyét a koncertezés más formáinak.

B. D.: *Nyilvánvaló, hogy minden eset külön vizsgálatot igényel, de általánosságban mit mondhatunk, amennyiben a darab folyamán egy új anyag színre kerülésével az addig ismert metrum-rend, súlyviszonyok – akár a szerző tudatos jelölésével támogatva – megváltoznak, ennek a különbségnek a kihangsúlyozása kell, hogy előnyt élvezzen az ütemmutatóból fakadó hangsúlyviszonyokhoz képest? [Példaként Bartók II. zongoraverseny első tételének 222. ütemétől kezdődő szakaszát vizsgáltuk,⁸⁶ ahol Kocsis egyértelműen jelzi a 6/8-ad jelenlétét (is).]⁸⁷*

K. Z.: A $\frac{3}{4}$ kontra 6/8, illetőleg a kettő és három közötti probléma nagyon korán, az ősidők óta jelen van. Ilyen például a courante nevű tánc is, ami egyszerre van kettőben és háromban. Ha megvizsgáljuk a zeneirodalmat, számtalan hasonló esettel találkozunk, és tulajdonképpen akkor jó az előadás, hogyha bármelyik ütemelrendezést meg lehet feleltetni a hangzó anyagnak. Az említett példa esetében, vagyis a II. zongoraversenyt tekintve, én a bal kezemmel egyértelműen a dallamvonalnak, az ellenpontnak legmagasabb pontját jelzem, mindamellelt, hogy $\frac{3}{4}$ -ben érzem. Effajta emfázisokkal Bartók esetében számos alkalommal találkozhatunk. Néha a notáció, a gerendázat is ellene mond a

86 Universal Edition.

87 Philips, Budapesti Fesztiválzenekar, vezényel Fischer Iván. (1987. 02.).

szabályos lüktetésnek, így is sugallva – jelen esetben – a 6/8-ot. Ha valaki sokat hallgatja Bartók játékát, akkor rögtön feltűnik, hogy olyan hangsúlyokkal is operál – marcatókkal, marcatissimókkal –, amelyeket nem jelzett a kottában, de a stílushoz tartozik. Zongoratechnikailag megvan ennek a magyarázata, ugyanis ha a dallamot prioritással kezeljük, elkerülhetetlen itt a hangsúly.⁸⁸ Azt hiszem, ez Bartók saját játékában egyfajta ösztönösség útján, de mégis tudatosan vált előadói elemmé. Pont ezen elemet, vagyis a Bartók zongorázására jellemző ugrásrakészség hiányát kifogásolta Somfai László az általam készített II. zongoraverseny első felvételében.⁸⁹ Tökéletesen igaza volt. A Fesztiválzenekarral készült anyagban viszont már benne van.

B. D.: *Beethoven Op. 109. E-dúr szonátájának kezdetét a legtöbb esetben fordított hangsúlyozással hallani, vagyis nem felütésként értelmezik a kezdő hangpárt, hanem quasi egyként. Ez mennyiben elfogadható?*

K. Z.: A metrikai elcsúsztatás Schumann-nál jut el a csúcspontra. Csajkovszkijnál lehet megfigyelni – aki melleleg Schumann nagy csodálója volt – ilyesfajta németes jellegű eltolódásokat. Például a IV. szimfónia első tételében nekem nagyon kell vigyáznom arra, hogy a metrikai egy-en és ne a kettőn legyen a súly, ahogy azt általában hallhatjuk.

B. D.: *Kimondhatjuk, hogy a metrikai súly minden esetben előnyt élvez?*

K. Z.: Igen. Én mindig gondot fordítok arra, hogy a metrikai súlyt jelezzem, de nagyon sokszor elég – ezt hangsúlyozom, hiszen gyűlölök mindenféle didakaszt –, ha az előadó pusztán tisztában van azok elhelyezkedésével.

B. D.: *Kinek az üzenete a fontosabb, az előadó-művésze vagy a műalkotóé?*

K. Z.: Én azt hiszem, hogy üzeneteket kapunk a zeneszerzőktől. Mindenképpen akarnak valamit közölni, és ami a legfontosabb, mindenképpen szeretnék a legközérhetőbb formában az utókorra hagyni. Van, aki ezt úgy oldja meg, mint például Bartók, akinek az V. vonósnygyesében legalább 40 metronómjelzéssel találkozunk, durata-adat is

88 225. ütem 4. nyolcad.

89 1971. (<http://www.kocsiszoltan.hu/info.asp?id=33>). (2013.11.30.)

olyan mennyiségben áll rendelkezésre, hogy külön táblázat van a kompozíció végén. Bach korában, de még azt követően is, teljesen egyértelmű volt, hogyha leírnak egy frázist, azt hogyan kell játszani. Később, mikor egyre egyénibb hangon szólaltak meg a szerzők, sokasodni kezdtek az előadási jelek. Schönberg már odáig jut ebben, hogy minden hanghoz magyarázatot lehetne fűzni, minden hangon van valami – akcentus, gerendázat –, ami a többiből megkülönbözteti. Ha egy Stockhausen-, vagy Boulez-művet vizsgálunk, ott már olyan mennyiségű az információ, hogy az feldolgozhatatlannak tűnik. A blattolás fogalma is ezekben az időkben szűnt meg. Debussyt sajnos csak néhány felvétel esetében hallhatjuk saját műveinek előadójaként, de az a pár anyag sokkal többet jelent számomra, sokkal használhatóbb, sokkal inkább el tudok rajta indulni, mint az a rengeteg felvétel, ami a szerző halála és a jelen idő között készült.

B. D.: *Őn tehát inkább a komponista mondani-valójára helyezi a súlyt?*

K. Z.: Én azt gondolom, hogy igen. Nagyon érdekes, hogy egyes szerzőkhöz az ember közelebb kerül, nem alkati sajátosság vagy hasonlóság folytán, kizárólag a zenei szubsztanciához való affinitás révén. Azoknál az alkotóknál, akikhez igazán közel kerültem az idők folyamán, bizonyos saját megoldásaimat visszaigazolván láttam a kottákban, de ezen komponisták esetében az eleinte idegen kottakép megfejtése is könnyebben sikerült, mint más szerzőknél. Például, Bartókot tekintve, elég nehéz volt a Barcarollát az előírt metronóm-jelzésnek megfelelően játszani – én sokkal lassabban szerettem volna –,⁹⁰ de miután megoldottam a feladatot, tehát rákényszerítettem magam, hogy kvázi a szerzői iniciatívákkal azonosuljak, el sem tudom képzelni más tempóban.

B. D.: *Amennyiben rendelkezésre áll felvétel, ahol a zeneszerző a saját darabját szólaltatja meg, a kottában leírtakat vagy a hangzó anyagot részesíti előnyben?*

K. Z.: Mindenképpen a felvételt. Ha a komponista előadóilag nem is a legiskolázottabb, például Grieg, akkor is forrásértékű a játéka.

B. D.: *Én már csak hallomásból ismerem azt a magyar közönséget, ami kritikus füllel hallgatta az*

90 Bartók: Sz. 81. BB. 89. Szabadban.

előadók zenei megnyilvánulásait. A legnagyobb hírű művészek buktak meg Magyarországon, manapság viszont közepes színvonalú előadások is sikert aratnak.

K. Z.: És itt már nem bukott meg Barenboim, Boulez, se a többiek, márpedig botrányos Bartók-előadások hangzottak el.

B. D.: Minek tudható be ez a folyamat?

K. Z.: Alzheimer, dementia... (nevet)

B. D.: Ugyanolyan értéket lát a kortárs zeneirodalom egy-egy sikerültebb kompozíciójában, mint mondjuk Beethoven alkotásaiban? Egyáltalán össze lehet hasonlítani ezen műveket?

K. Z.: Szerintem nem. Mindenféleképpen az idő dönti el, mi marad fenn. Félek, hogy Kurtág zenéje azért fog eltűnni, mert nem lesz már senki, aki megértse a furcsa egyéniségét, hogy miért éppen azok a hangok érdekelték, mily módon kell azokat játszani, annak híján, hogy a mestertől magától kapnának instrukciókat. Pedig fenn kellene maradnia Kurtág zenéjének.

B. D.: Mi a legfőbb különbség a mai, XXI. századi és a korábbi korok zenéje között?

K. Z.: Minden stílus maga teremti meg a szabályait. Ma már egyéniségek vannak, nincsenek stílusok. Határozott meggyőződésesem, hogy azok művei fognak fennmaradni, akik igazán nagy egyéniségek voltak, mert ez a kompozíciókban is megjelenik.

B.D.: Az interpretáció ihletett megszületését a hangversenyen való előadás vagy a stúdiómunka segíti inkább?

K. Z.: Egyértelműen az élő előadás mellett teszem le a voksom.

B. D.: Melyik a nehezebb feladat?

K. Z.: Meg kell tanulni lemezt csinálni és merni kell nem az örökkévalóságra, hanem a pillanat igazára gondolni. Ha az örökkévalóságra gondolsz, megbuktál, ha a pillanat igazára, vállalhatod azt a felvételt harminc év múlva is.

Köszönetnyilvánítás

Írásom a Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj keretében folyó kutatásomhoz kapcsolódik, amely a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Ezúton is köszönöm Kocsis Zoltánnak, hogy számtalan teendője között időt szakított kérdéseim megválaszolására. Benabdallah Marouan barátommal folytatott eszmecsereink alkalmával az interpretációs kérdések számos új aspektusa került elő, melyekért hálás vagyok.



Bevezetés

Írásunk arra a jelentős módszertani paradigma-váltásra kíván reagálni, ami az utóbbi évtizedben zajlott a társadalomtudományi kutatásokban. A hagyományos kvantitatív versus kvalitatív kutatói preferenciát és elkötelezettséget rendre felülírta ugyanis az az igény, hogy keverjük és együttesen használjuk a módszereket. A kevert módszerek (*mixed methods*) népszerűségét mutatja, hogy egyre több olyan kutatás eredményeit ismerhetjük meg, amelyik már tudatosan ebből az új irányból közelíti vizsgálatának tárgyát, legyen szó akár a legváltozatosabb társadalmi témákról is (Hesse-Biber 2010). A módszer elterjedését segítette az a kutatói cél, hogy a körülöttünk lévő világot egyre komplexebben írjuk le, és lépünk túl a korábbi töredezettségen és módszertani korlátokon.

A kevert módszertan iránti igény megerősödésével párhuzamosan megfigyelhetjük a terület intézményesülését is. A módszertani oktatásban szintén egyre nagyobb szerepet kap a kevert módszerekről szóló tananyag, és egyre több kutatói kézikönyv és tankönyv foglalkozik a témával (Creswell – Plano Clark 2011; Hesse-Biber 2010). 2007-től jelenik meg a *The Journal of Mixed Methods Research* című, néhány év alatt kiemelkedő presztízt szerző folyóirat, amelyik bevezető írásában már a kevert módszer új korszakáról szólt. Szintén 2007-ben indították útjára, és hasonlóan magasra értékelt az *International Journal of Multiple Research Approaches*, amelyben különszámot szenteltek többek között a kevert módszer oktatásának, illetve annak, hogyan lehet minél hatékonyabban alkalmazni a módszert például az egészségügy, az oktatás vagy éppen az üzleti és menedzsment-tudományok kutatásában.

Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy a kevert módszertan alkalmazása többnyire kívül maradt a hazai társadalomtudományi kutatók érdeklődésén (kivéve Budai 2004; Sántha 2012, 2013; Vitrai 2011; Jenes 2012). Miközben módszertanilag egyre kifinomultabb felépítésű kutatások és publikációk jelennek

meg, ezek többnyire zárt módszertani struktúrákban mozognak. Úgy véljük, hogy a módszer nem-alkalmazásának oka lehet az ezzel kapcsolatos ismeretek szórványos elterjedtsége. Jelen írásunkban éppen ezért a módszer elméleti megfontolásaival foglalkozunk. Tanulmányunk első részében áttekintést adunk a kevert módszer fogalmáról, történetéről és irányzatairól, amelyek alapján kirajzolódik egy, a kutatások során alkalmazható tipológia. A második részben a kevert módszerek négy fő felépítését mutatjuk be, a módszertani megfontolások mellett konkrét példákat, sikeres kutatási projekteket is megemlítve. Az írás végén összefoglaljuk a módszer relevanciájára vonatkozó legfontosabb megállapításainkat.⁹²

1. A kevert módszer fogalma, története, fő megfontolásai***Mitől „kevert” a kevert módszertani megközelítés?***

A kevert módszertanon alapuló megközelítéshez általánosságban azok a kutatások tartoznak, amelyek egy téma vagy kérdés kutatásához kvalitatív és kvantitatív adatokat egyaránt felhasználnak. A különböző „családokhoz” tartozó módszerek ilyen jellegű kombinációja tehát egyaránt jelenti az adatgyűjtés és az adatelemzés összehangolását, valamint az eredmények integrált értelmezését és leírását. A kvalitatív és kvantitatív módszerek összekapcsolódása a kutatás során történhet egy időben és időben eltolva, szekvenciálisan (Hanson et al. 2005; Hesse-Biber 2010).

Érdemes megjegyezni, hogy a kevert módszertanon alapuló kutatás (*mixed methods research*) eltér a több módszertant használó kutatástól (*multimethods research*), még ha a témában eddig megjelent hazai szakirodalom egy része (Budai 2004; Jenes 2012; Vitrai 2011) együttesen is kezeli a két irányzatot. Hesse-Biber kiemeli, hogy míg az elsőben kifejezetten az eltérő módszertanok összehangolása a cél, addig több módszertant egy kutatásban oly módon is lehet használni, hogy a kutatók több kvalitatív (például narratív interjúkat és résztvevő megfigyelést)

91 Ez a módszertani összefoglaló a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című OTKA kutatáshoz (K104707) kapcsolódóan készült. A szerzők külön köszönik a kutatócsoport további tagjainak munkáját, amellyel közvetetten hozzájárultak cikk létrejöttéhez.

92 A következő számban beszámolunk arról, hogy miként alkalmaztuk a folyamatban lévő kutatásunkban (lásd 1. lábjegyzet) a különböző módszerek összekapcsolását, keverését.

vagy több kvantitatív (például kísérletet és survey-t) módszertant használnak (Hesse-Biber 2010: 1-2).

A kevert módszertanokon alapuló kutatások különlegességét pont az adja, hogy egyszerre kísérli meg felhasználni a kvalitatív irányzat gazdagságát és feltáró jellegét a kvantitatív megközelítések fókuszáltságával, eredményeinek számszerűsíthető és általánosítható jellegével (Hesse-Biber 2010: 3). A megközelítés mögött természetesen ott húzódik az a feltételezés, hogy a különböző „minőséggel bíró” adatokat lehetséges kombinálni, együttesen kezelni egy kutatásban és ez mindkét megközelítés előnyére válik. A kvantitatív adatok értelmezését segíthetik a kvalitatív vizsgálatok, míg a kvalitatív eredmények ellenőrzésében és validálásában a kvantitatív módszereknek lehet kiemelt szerepe.

Ezzel kapcsolatban több írásban (Creswell – Plano Clark 2011; Hesse-Biber 2010; Onwuegbuzie – Leech 2005a) hivatkoznak Greene, Caracelli és Graham írására (1989), akik a kevert módszertan alapuló kutatások használata mellett 5 érvet soroltak fel:

1. *Trianguláció:* A módszertani triangulációval⁹³ (egyazon kutatási kérdés vizsgálatához több módszer felhasználása) a kutató ellenőrizni tudja, hogy a különböző módszerekből származó eredmények egy irányba mutatnak, azaz konvergálnak-e. Ezáltal a kutatási eredmények gazdagabbá, árnyaltabbá válhatnak, valamint nagyobb megbízhatóságra és hitelességre tehetnek szert.

2. *Kiegészítő jelleg:* Több módszer használata esetén az egyes módszerek kiegészítik egymást. Ha a használt módszerek „vakfoltjai” nem esnek egybe, akkor a kutató teljesebb képet kaphat a vizsgált jelenségről. Továbbá az egyik módszerrel kapott eredmények kifejtéséhez, értelmezéséhez és árnyalásához hozzásegíthetnek a másik módszerből származó eredmények.

3. *Kidolgozás:* A kevert módszertanok használata során az egyik módszer eredményei segíthetnek a másik módszerrel végzett vizsgálat kialakításához és finomhangolásához. Bár ez sok esetben a kvalitatív „elő-kutatás” fázisát jelenti egy nagymintás survey adatfelvétel vagy egy kísérleti vizsgálat lebonyolítása előtt, a kidolgozás célja a másik irányban (kvantitatív → kvalitatív) is érvényes kutatói stratégia alapja lehet, ahogyan az jelen írás következő részében kifejtésre kerül.

93 Ebben a tanulmányban nincs tér arra, hogy a trianguláció különböző változatait (adat-, módszertani, elméleti, kutatói vagy személyi trianguláció) részleteiben bemutassuk. Erről bővebben lásd Sántha (2013), valamint Bryman (2004) írásait.

4. *Kezdeményezés:* Egy kevert módszertanon alapuló kutatás nagyobb eséllyel fedi fel a vizsgált jelenség ellentmondásait, vagy vet fel további tisztázásra szoruló kérdéseket. Ebben az értelemben a vizsgálatok eredményei új kutatások alapját adhatják és/vagy a kutatási kérdés újragondolását eredményezhetik, még abban az esetben is ha (vagy éppen akkor ha) a különböző módszerekből származó eredmények ellentmondának egymásnak.

5. *Kiterjesztés:* A kevert módszertanok használata kiterjeszti a vizsgált jelenséggel kapcsolatos fókuszot, mert a kutató más-más módszerekre tud támaszkodni a jelenség különböző aspektusainak vizsgálatakor. A módszertani nyitottság tehát egyfajta rugalmasságot is biztosít a kutatás számára, hiszen a kevert módszertani keretben gondolkozó kutató hajlamosabb lesz több potenciális módszert figyelembe venni a vizsgált jelenség különböző dimenzióival kapcsolatban.

Egy adott vizsgálat lehetséges előnyei természetesen nagymértékben függenek a kutatás felépítésétől (*research design*)⁹⁴, amelyről részletesen jelen tanulmány 2. részében lesz szó. Előtte azonban röviden reflektálunk a megközelítés történetével, létjogosultságával kapcsolatos kérdésekre, és bemutatjuk azokat a szempontokat, amelyek mentén a különböző kutatási modellek eltérnek egymástól.

A kevert módszertanon alapuló megközelítés rövid története

Mint minden történet, a kevert módszertanon alapuló kutatások története is a mesélő személyétől függ. Hesse-Biber (2010) egyenesen a 19. század közepére datálja az első kutatásokat, amelyek egyaránt használtak kvalitatív és kvantitatív kutatási technikákat. Bár a megközelítés több mint másfél-százados múltja talán kicsit túlzásnak tűnik, abban azért viszonylagos egyetértés van, hogy a társadalomtudományok történetére mindvégig igaz a különböző kutatási megközelítések együttes használata. Míg korábban a kvalitatív és a kvantitatív módszertanok közötti kapcsolat meglehetősen szórványos és ad hoc volt, az 1960-as évek körül merült fel a kérdés, hogyan lehet a két módszertani iskolát hatékonyan és eredményesen kombinálni (Creswell 2009).

Creswell szerint az áttörést ebben Campbell és Fisk 1959-es írása jelentette (Campbell – Fisk

94 Az írásban a „research design” magyar megfelelőjeként egyaránt használjuk a *kutatási modell* és a *kutatási felépítés* kifejezéseket a szóismételek elkerülése végett.

1959 írását idézi Creswell 2009). A szerzők ebben a tanulmányban olyan vizsgálatot mutattak be, amely a pszichológiai jellemzők vizsgálatához egy többjellemzős-többmódszeres mátrixot használt. A mátrix segítségével azt vizsgálták, hogy a különböző pszichológiai tesztek eredményei ténylegesen a kiválasztott jellemzőket ragadják-e meg, vagy az eredményeket jelentősen befolyásolja az alkalmazott mérési módszer (Crocker n.a.: 10). Látható, hogy ebben az esetben a több módszer használatának célja a módszerek torzításainak kiküszöbölése és az eredmények validálása volt.

Creswell szerint a többféle módszertan együttes használatának fent bemutatott eredményessége más kutatókat is ösztönzött. Elkezdődött a survey-alapú vizsgálatok interjúkkal és résztvevő megfigyelésekkel való kiegészítése. Mindez abból a felismerésből is táplálkozott, hogy nincs tökéletes módszer, mindegyik „korlátolt” bizonyos értelemben, így a módszerek keverése segíti a kutatót, hogy teljesebb képet kaphasson a vizsgált témáról. Ráadásul a több módszer együttes alkalmazása a kutatói elfogultságot és szubjektivitást is csökkent(het)i azáltal, hogy a különféle adatforrásokból származó eredményeket egymásra vonatkoztatja. Az adatforrások triangulációja a 70-es évek végére már bevett eljárásnak számított (Creswell 2009).

A korai 90-es években a módszerek kombinálásának hangsúlya az eredmények ellenőrzéséről azok tényleges integrálására került át. Ebben az időszakban kezdtek megjelenni a különböző kevert módszertanon alapuló kutatási stratégiák, még ha nem is mindig kevert módszertan fedőnév alatt (Creswell – Plano Clark 2011: 20-21). Érdekes módon az utóbbi 20 évben – egymástól viszonylag függetlenül – számos tudományterületen megindult az érdeklődés a kevert módszertani irányzat iránt (orvosi és egészségügyi kutatások [Lunde – Heggen – Strand 2013], oktatáskutatás [Sántha 2013; Wheeldon – Ahlberg 2011], szociológia [Wooley 2009], szociális munka [Windsor 2013], társadalmi nem kutatása [Hesse-Biber 2010] és nem utolsósorban olyan alkalmazott területeken, mint az értékelés [Greene – Caracelli – Graham 1989]).

Creswell és Plano Clark (2011) szerint ennek leginkább az az oka, hogy a kutatási problémák és témák tudományterülettől függetlenül egyre összetettebbé váltak. A megnövekedett komplexitás pedig összetettebb és többféle módszerrel végzett kutatási megközelítést is kíván. Továbbá a szerzők szerint mind az alap-, mind az alkalmazott (elsősorban a szakpolitikai) kutatási források finanszírozásánál

egyre inkább érzékelhető az igény, hogy a kutatók több módszer eredményeire támaszkodva fogalmazzák meg állításaikat, javasolataikat (Creswell – Plano Clark 2011: 21-22).

Hesse-Biber szerint több tényező együttes jelenléte erősíti a kevert módszertanokon alapuló kutatások iránti érdeklődést. Az alkalmazott és alapkutatás-finanszírozással foglalkozó szervek megváltozott elvárásai mellett megemlíti a terület belső növekedését is, hiszen egyre több tanulmány, könyv, szerkesztett mű jelenik meg a témában a filozófiai jellegű tanulmányoktól kezdve egészen a konkrét módszertani lépéseket taglaló írássokig. Másrészt pedig olyan új számítógépes kvalitatív adatelemző szoftverek (Computer-assisted qualitative data analysis software; röviden: CAQDAS) váltak elérhetővé, amelyek nagyban megkönnyítik kvantitatív statisztikák és összefüggések kinyerését kvalitatív adatokból (Hesse-Biber 2010: 1).

Továbbá Hesse-Biber szerint olyan új elméleti irányok jelentek meg, amelyek komplex kutatási kérdéseket vetnek fel. A feminista, posztkoloniális, posztmodern és kritikai elmélet képviselői például az alávett csoportok tudását kívánják bevonni, amelyet a hagyományos tudomány nem tudott vagy nem akart figyelembe venni. A kevert módszertanokon alapuló megközelítéssel pedig lehetőség nyílik arra, hogy az újonnan felvetett problémákat a maguk összetettségében lehessen vizsgálni (Hesse-Biber 2010: 1-2).

Mi a közös a kevert módszertani irányokban?

Számos tanulmány tárgyalja azokat a kérdéseket, hogy mitől tartozik egy kutatás a kevert módszertani irányzathoz és egyáltalán mi a közös ezekben a kutatásokban. Probléma viszont, hogy ezek az írárok nagyon eltérő logikát és különféle kategóriarendszert használnak fel a közös jellemzők meghatározására. Az olvasónak az az érzése támad, mint amit Ariely a tudományos elméletek fogkefe szindrómájának nevez: mindenkinek van egy saját, mindenki használ egyet, és senki nem akarja másét használni (Ariely 2010). Jelen esetben is elválnak a kevert módszertani irányzat különböző értelmezései, és inkább a szerzők és értelmezések közötti kapcsolat hiánya, mint a konstruktív párbeszéd a feltűnő. Creswell ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy az irányzatban kezdettől fogva elkülönültek a filozófiai beállítódású és a módszertani beállítódású

kutatók (*philosopher types and methodological types*) (Leech 2010 Creswellle készített interjúját idézi Tashakkori – Teddlie 2010: 15).⁹⁵

Azok a szerzők, akik tudományfilozófiai oldalról közelítik meg a kérdést, előtérbe helyezik a különböző paradigmák axiológiai, ontológiai és episztemológiai eltéréseit (Tashakkori – Teddlie 2010), hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ebben az értelmezésben az a leggyakoribb érv, hogy míg a kvantitatív módszertanokhoz pozitivisták (és/vagy poszt-pozitivisták), a kvalitatív módszertanokhoz pedig konstruktivisták paradigma kapcsolódik, addig a kevert módszertanokat a pragmatizmus paradigmája jellemzi (Creswell 2009). Ez a paradigma nem a valóság jellemzőinek (ontológia) meghatározásából, vagy az érvényes tudás (episztemológia) kérdéséből indul ki, hanem magából a kutatási kérdésből, és arra irányul, hogy az adott témában módszertani szempontból „mi működik” (Creswell – Plano Clark 2011: 43; Feilzer 2009).

A módszertani beállítódású kutatók a különböző kutatási felépítések tipologizálására helyezik a hangsúlyt (jelen tanulmány is ide tartozik). Bár az eltérő tudományterületekről érkező kutatók szintén különböző kategóriarendszereket használnak, abban egyetértés van, hogy ezekre a tipológiákra szükség van. Az alábbiakban a Creswell és Plano Clark (2011) által használt tipológiarendszer fő szempontjait mutatjuk be, amely az írás további részében tárgyalt kutatási felépítések alapjául is szolgál. A szerzők szerint a legtöbb kevert módszertanra épülő kutatás felépítését 4 dimenzió mentén le lehet írni (Creswell 2009: 206–208). Ezek a dimenziók a felhasznált módszerek egymáshoz viszonyított (1) időzítését és (2) súlyát, valamint (3) keverésük módját és (4) a kutató által használt elméleti keretet érintik.

Míndezek alapján a tipológia kialakításához használt 4 fő dimenziót a következőképpen írhatjuk le:

1. *Időzítés:* A fő kérdés a különböző módszerek használatának egymáshoz való időbeli viszonya, hogy

95 Más szerzők vitatják, hogy a pragmatizmus lenne a legalkalmasabb paradigma a kevert módszertani irányzattal kapcsolatban. Egyesek a transzformatív-emancipatórikus, míg más szerzők a kritikai realizmust tartják a legalkalmasabb „tudományos világnézetnek”. Ismét más kutatók összességében tagadják, hogy az irányzatot egyetlen paradigmához lehetne kapcsolni. Az írásunk keretein és céljain túlmutat, hogy ezeket a paradigmákat és a „legalkalmasabb paradigmával” kapcsolatos, sok helyen talán túlságosan is filozófiai vitát részleteiben bemutassuk. Ennek a vitának két igen informatív, bár eltérő bemutatását találhatjuk a következő művekben: Creswell – Plano Clark (2011: 43–47), valamint Morgan (2007).

a kutatás során egyszerre történik-e meg a kvalitatív és kvantitatív adatfelvétel, vagy egymást követően. Amennyiben az utóbbiról van szó, akkor kérdés, hogy milyen sorrendben követik egymást. Az időzítés az adatelemzés fázisában is ugyanilyen módon előkerül, azaz az eredményeket lehet egy időben vagy egymást követően is értékelni és értelmezni.

2. *Súlyozás:* A súlyozás dimenziója azt veszi figyelembe, hogy a kutatás szempontjából melyik módszer játssza a hangsúlyosabb, fontosabb szerepet, és melyik módszert jellemzi inkább csak kiegészítő szerep. Természetesen lehetséges az is, hogy a kétfajta módszertan ugyanazzal a súllyal vesz részt.

3. *Keverés módja:* A módszertanok keverésének módjával kapcsolatban két kérdés merül fel: hogy (a) mikor és (b) hogyan történik a módszerek keverése. A (a) mikor kérdés kapcsán, a módszerek keverése időben megtörténhet az adatgyűjtés, az adatelemzés, az interpretáció fázisában, vagy akár mindegyik fázisban jelen lehet. A (b) „hogyan” módjával kapcsolatban Creswell és Plano Clark három különböző lehetőséget említenek: a keveredés megtörténhet összekapcsolás, integrálás vagy beágyazás által. Bár az összekapcsolás esetében az adatok külön kerülnek a kutatásban felhasználásra, de a kutatás egyes fázisai között mégis jelen van valamilyenfajta kapcsolat (például egy kvalitatív adatgyűjtés és elemzés kiindulópontja lehet egy kvantitatív adatokat szolgáltató kérdőív kidolgozásához). Az integrálás esetében az adatokat ténylegesen integrálja, szakzsargonnal „összemergeli” a kutató valamilyen előre meghatározott szempont szerint. A beágyazásnál pedig az egyik típusú módszertan támogató szerepet játszik, és egy nagyobb kutatás részeként jelenik csak meg (például előzetes és utólagos kvalitatív mélyinterjúk használata egy hatáselemzésnél).

4. *Elméleti keret:* Creswell és Plano Clark (2011: 61) hangsúlyozzák, hogy a kutató által használt (akár implicit) elméleti keret nagymértékben hatással van arra, hogy milyen a vizsgálat kérdésfelvetése, milyen csoportokra fókuszál a kutató, továbbá milyen az adatgyűjtés és az interpretáció jellege. Míndezek együttesen határozzák meg azt, hogy a kutató milyen kutatási felépítést választ a vizsgálatához. Éppen ezért az elméleti keret világossá, explicitté tételének igénye gyakran felmerül a különböző, kevert módszertannal kapcsolatos írásokban (Creswell 2009; Hesse-Biber 2010).

A bemutatott szempontok nagyban befolyásolják a kutatás felépítését. A különböző, lehetséges kutatási modellek köre sokkal tágabb, és az újabb és

újabb szempontok bevonása által egyre növekszik. A továbbiakban a 4 legelterjedtebb, leggyakrabban használt felépítést mutatjuk be a következő sorrendben (a) összetartó párhuzamos felépítés (b) magyarázó egymásra épülő felépítés (c) feltáró egymásra épülő felépítés és végül (d) beágyazott felépítés.⁹⁶

2. A kevert módszer négy fő felépítése⁹⁷

a) Összetartó párhuzamos felépítés (convergent parallel design)

A különböző kevert módszertani felépítések közül ez a legismertebb és a legelterjedtebb forma, amelynek gyökerei az 1970-es évekre nyúlnak vissza. Ez idő alatt többféle névvel is illették, például

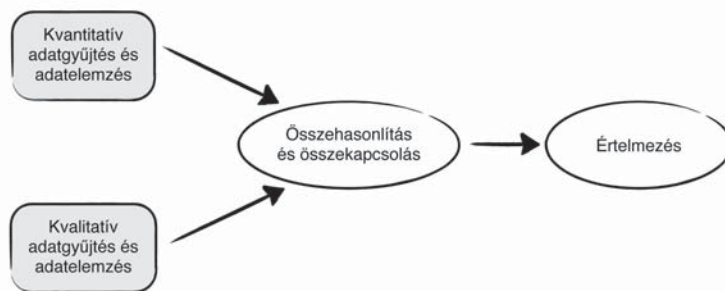
96 Ugyanakkor fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Creswell és Plano Clark (2011) két további prototípust is megemlít, amelyek többszörös tervezési elemeket is magukban foglalnak: a transzformatív (*transformative design*) és a többszakaszú felépítést (*multiphase design*) (Creswell – Plano Clark 2011: 70). Valamint az is előfordulhat, hogy az alábbiakban bemutatásra kerülő modelleket nem tiszta formában alkalmazza a kutató. Például a magyarázó szekvenciális felépítésnek létezik egy bonyolultabb, iteratív változata is, ahol a kvantitatív és kvalitatív szakaszt egy újabb kvantitatív szakasz követi (Teddlie – Tashakkori 2009). Bizonyos kutatási célok teljesítése érdekében használhatjuk két különböző felépítés kombinációját is. Például keverhetjük a magyarázó szekvenciális felépítést a beágyazott felépítéssel (De Lisle 2011; Woolley 2008).

97 Bár Sántha (2013) már bevezette a felépítések fordításának egy fajtáját (konvergens párhuzamos tervezés modellje, értelmező szekvenciális tervezés modellje, felderítő szekvenciális tervezés modellje), jelen írásban eltérünk ettől. Ennek két oka van: egyrészt szerettük volna a fordításokat minél jobban közelíteni a hazai szociológiai kutatómódszertan kifejezéseihez, másrészt pedig próbáltuk visszaadni az angol kifejezések értelmét magyar fogalmakkal és elkerülni az idegen eredetű kifejezések használatát.

egyidejű trianguláció Morsénál (1991), vagy párhuzamos vizsgálat Tachakkori és Teddlie könyvében (1998). Az eljárás lényege, hogy a kutató egyszerre, és egymástól függetlenül végzi a kvantitatív és a kvalitatív adatgyűjtést és adatelemzést, és csak az eredmények interpretációjánál kapcsolja össze a két módszertani irányt (Creswell – Plano Clark 2011: 77). A kétféle módszerrel végzett két kutatási rész független egymástól (1. ábra), egyik sem szolgál a másiknak inputként, így egyszerre elvégezhető a kvantitatív és a kvalitatív adatgyűjtés és elemzés, nem kell az egyik kialakításával megvárni a másikat (Creswell 2009).

Az összetartó párhuzamos felépítés célja, hogy egy adott társadalmi jelenséget a kétféle megközelítés használata révén jobban megértsünk. Mivel a két módszer jól kiegészíti egymást, erősségeik összeadódnak és kompenzálják egymás gyengeségeit, így együttesen összetettebb képet tudnak adni a vizsgálat tárgyáról. Emellett a kvantitatív és kvalitatív módszerből származó eredmények egymás illusztrálására és alátámasztására is használhatók, valamint összehasonlításra is alkalmasak (Teddlie – Tashakkori 2006: 20-21).⁹⁸

98 Ennek a kevert módszertani felépítésnek három fő változata van. A párhuzamos adatbázisok használata esetében a minta-felépítés, az adatgyűjtés és az adatok elemzése egyaránt külön-külön történik és csak az interpretáció fázisánál kapcsolja össze a kutató a kétféle módszert. Amikor az összetartó párhuzamos kutatás során a kvantitatív módszer bír nagyobb súllyal, akkor merül fel az *adat-transzformáció*. Ekkor a kutató a kvalitatív eredményeket már az adatelemzés szintjén igyekszik számszerűsíteni és a kvantitatív adatokkal összekapcsolni. Így közvetlenül is össze tudja hasonlítani a kétféle eljárásból származó adatokat, a megszokott statisztikai módszerekkel. Abban az esetben pedig, amikor a kvalitatív kutatási rész eredményei kiegészítő, a kvantitatív eredmények érvényességét alátámasztó szerepet szolgálnak, akkor *adat-validálásról* beszélünk (Creswell – Plano Clark 2011: 80-81).



1. ÁBRA: Az összetartó párhuzamos felépítés (Creswell – Plano Clark 2011:69 alapján)

Ezt a módszert használták a Világbank egyik projektjében is, amikor a szegénységet vizsgálták Guatemalában (Rao – Woolcock 2003). Két külön kutatócsapat dolgozott a jelenség feltárásán, az egyik csak kvalitatív (5 falu vizsgálata), a másik csak kvantitatív (kérdőíves) módszerekkel dolgozott. Az értelmezés során azonban mindkét kutatási irány eredményeit feldolgozták, így teljesebb képet kaptak a szegénység területi és demográfiai megosztottságáról, a helyi gazdasági és civil folyamatokról, valamint a szegénység történelmi és politikai kontextusáról.

b) Magyarázó egymásra épülő felépítés (explanatory sequential design)

Ez a modell két, egymással interaktív kapcsolatban álló fázisból áll. Először a kvantitatív, majd második lépésben a kvalitatív adatgyűjtés és -elemzés, illetve az eredmények értelmezése történik (2. ábra).

A különböző típusú módszertanok két ponton kapcsolódnak egymáshoz. Egyrészt a kutatók az első, kvantitatív szakasz megállapításait használják fel a második, kvalitatív szakasz kidolgozására (például a mintavételi stratégia meghatározásánál, interjú vezérfonal kialakításánál). Másrészt a kvalitatív eredmények hozzájárulhatnak, hogy a kutatás kezdetén kapott kvantitatív adatok magyarázata további jelentésekkel gazdagodjon (Creswell – Plano Clark 2011; Tashakkori – Teddlie 2003). Ez a felépítés különösen termékeny, ha a kvantitatív adatok mellett illusztráló példákra, kiugró értékek és meglepő eredmények magyarázatára, valamint trendek, összefüggések minőségi jellegű értelmezésére van szükség (Creswell – Plano Clark 2011).⁹⁹

Példaként említhető Currie és Eveline (2010) kutatása. A kutatók online kérdőíves megkérdezést alkalmaztak arra, hogy kiderítsék azon infokommunikációs technológiák otthoni szerepét, amik segítenek a munkahelyi feladatok kezelésében, illetve azt, hogy ugyanezek az eszközök mennyire járulnak

99 A felépítésnek két változata van attól függően, hogy milyen a két szakasz egymáshoz viszonyított súlya. Ideáltipikusan a kvantitatív fázis dominál (*nyomon követő magyarázó változat*) (Creswell – Plano Clark 2011), ugyanakkor létezik egy olyan variáns is, amelynek értelmében a kutató a kvalitatív szakaszra összpontosít. Itt a kvantitatív eljárás jelentősége leginkább abban áll, hogy segít beazonosítani és kiválasztani a második fázis mintáját (*résztrvevő kiválasztó vagy előzetes kvantitatív felépítés*) (Morgan 1998; Creswell – Plano Clark 2011).

hozzá a családdal és a háztartással kapcsolatos kötelezettségek teljesítéséhez. A kutatók egy szűkebb mintán mélyinterjú felmérést is végeztek, hogy további információkat nyerjenek az infokommunikációs technológiák munka-magánélet egyensúlyának megteremtésében játszott szerepéről. A mélyinterjúkat néhány önkéntes esetében időmérleg napló adatokkal is kiegészítették.

c) Feltáró egymásra épülő felépítés (exploratory sequential design)

A feltáró egymásra épülő felépítés a kvalitatív és kvantitatív kutatási részeket egymásra építő modellek másik fajtájának tekinthető, hiszen egy jelenség kvalitatív feltárásával kezdődik (3. ábra), és erre épül a második, kvantitatív kutatási rész (Creswell 2009). Ez a gyakorlatban sok esetben olyan módszertani felépítést jelent, amely során a kvalitatív fázis végére a kutató valamilyen új mérőeszközt (pl. kérdőívet vagy tesztet) is kidolgoz, amit aztán a kvantitatív felmérésben használ fel (Teddlie-Tashakkori 2006).

Az ilyen kutatási folyamat célja legtöbbször az, hogy a kismintán zajló kvalitatív felmérés eredményei egy nagyobb populációra is általánosíthatóak legyenek. Tipikusan olyan esetekben használják, mikor nincs olyan mérőeszköz vagy eljárás, amivel az adott jelenséget már kvantitatívan vizsgálták volna, vagy nincsenek meg a kvantitatívan vizsgálható ismérvek, amivel a jelenség jól kutatható. Érdeemes továbbá megemlíteni, hogy ez a felépítés jól használható a kvalitatív kutatás során kidolgozott elméletek vagy klasszifikációk tesztelésére is (Creswell – Plano Clark 2011: 86-90).¹⁰⁰

Hasonló problémával szembesült Stoller és kutatócsapata, mikor hepatitis C-vel fertőzött betegek esetében vizsgálták, miként lehetne csökkenteni az általuk elfogyasztott alkohol mennyiségét (Stoller et al. 2009). Azt találták, hogy a téma szakirodalmában főleg az alkohol-függők leszokását befolyásoló

100 A feltáró egymásra épülő kutatási felépítéseknek két változatát is megkülönbözteti a szakirodalom (Creswell – Plano Clark 2011: 90). Az *elmélet-alkotásra* fókuszáló kutatások esetében a kvalitatív felmérés a hangsúlyos, egy elmélet vagy klasszifikáció kialakításának céljával. Ebben az esetben a kvantitatív módszer csak az elmélet kiterjesztését és/vagy tesztelését szolgálja. Az *eszköz-fejlesztő* változatban a kvalitatív fázis csak a kvantitatív felméréshez szolgál információ-gyűjtésként, mert a cél egy új kvantitatív (mérő)eszköz kialakítása.

tényezők feltárásával foglalkozik, míg az ő vizsgálati csoportjukra, a nem alkoholfüggő betegek vonatkozásán (akiknél azonban a kevés alkohol fogyasztásának csökkentése is fontos) nem találtak hasonló adatokat. Ezért az első, kvalitatív fázisban arra törekedtek, hogy képet kapjanak a vizsgálati csoportjuk alkoholfogyasztási döntéseiről. Ehhez félig strukturált interjúkat, valamint a témához kapcsolódó elektronikus dokumentumok elemzését használták. Az eredmények olyan új tényezőket hoztak felszínre, amelyek nem jelentek meg az addigi vizsgálatokban. A második, kvantitatív fázisban éppen ezért ezeknek az új tényezőknek a gyakoriságát, és az alkoholfogyasztással való kapcsolatát tárták fel strukturált telefoninterjúkból származó adatok segítségével. Ezzel a kvantitatív elemzéssel tesztelték azt, hogy a kvalitatív felmérésekből származó új alkohol-fogyasztási tényezők nem csak egyedi esetekhez kapcsolódnak, hanem a vizsgálati közegre jelentős arányban jellemzőek.

d) Beágyazott felépítés (embedded vagy nested design)

Beágyazott felépítésről akkor beszélhetünk, ha a kutató egyaránt gyűjt és elemez kvalitatív és

kvantitatív adatokat egy alapvetően vagy kvantitatív, vagy kvalitatív kutatás keretein belül (4. ábra). Az egy- vagy kétfázisú beágyazott felépítést sokszor nehéz megkülönböztetni más kevert modellektől. Leginkább az jelent eltérést, hogy ennél a felépítésnél a másodlagos módszertannak csupán kiegészítő szerep jut, eredményei az elsődleges módszertannal gyűjtött adathalmazba ágyazva válnak használhatóvá, nyernek értelmet (Creswell – Plano Clark 2011).

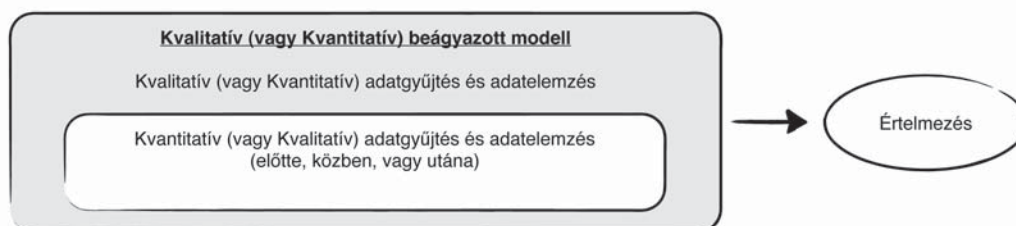
Például Brian Grim és munkatársai (2006) azt vizsgálták, hogy egy hírlevél mennyire tudja növelni a táplálkozással kapcsolatos tudatosságot, mekkora szerepet játszik benne a tartalom, a külalak és a célcsoporthoz juttatás módja. Ehhez alapvetően kvalitatív (fókuszcsoport) módszertant alkalmaztak, amibe azonban beemelték két kvantitatív (kérdőív és hatáselemzés) komponenst is annak érdekében, hogy még inkább megértsék a válaszadók benyomásait. A beágyazás úgy történt, hogy a beszélgetés elején egy rövid, öt kérdésből álló kérdőívvel felmérték a résztvevők adott hírlevéllel kapcsolatos tapasztalatait. Ezután a fókuszcsoportos beszélgetés keretében a témához kapcsolódó három cikk rangsorolására kérték a résztvevőket. Az eredmények megvitatása után újra szavaztatták a válaszadókat.



2. ÁBRA: A magyarzó egymásra épülő felépítés (Creswell – Plano Clark 2011:69 alapján)



3. ÁBRA: A feltáró egymásra épülő felépítés (Creswell – Plano Clark 2011:69 alapján)



4. ÁBRA: A beágyazott felépítés (Creswell – Plano Clark 2011:70 alapján)

A kísérlet-jellegű módszer feladata az volt, hogy a fókuszcsoportok között könnyen összehasonlítható adatokat nyerjen, így az is tesztelhető volt, mikortól nem nyújt már lényeges új információt egy következő csoport. A módszerek keverése a kutatási probléma részletesebb megértéséhez járult hozzá.

Konklúzió

A fenti írásban számos példát hoztunk arra, hogy a kevert módszerek iránti kitüntetett érdeklődés milyen változásokat hozott a módszertani megközelítésekben. Úgy tűnik, eldőlt az a kérdés, hogy rövid távú divatról vagy paradigmaváltásról van-e szó a társadalomtudományokban (Bergman 2008). Ez a változás befolyással van a szociológiai kutatások egyre nagyobb részére, és a korábbi kvantitatív versus kvalitatív megközelítést egyre gyakrabban felváltja ezek ötvözése, amit olykor pragmatikus megközelítésnek is neveznek (Onwuegbuzie – Leech 2005b). Az analitikus gazdagság mellett további hozadéka is vannak a módszer alkalmazásának, úgymint a különböző kutatói közösségek összekapcsolása és a kutatási stratégiák bővülése (Fielding 2008).

A bemutatott módszertani változások túlmutatnak az egyes kutatások megtervezésén, és egyre inkább befolyásolhatják az egyetemi módszertani tananyagok kialakítását is. Onwuegbuzie – Leech (2005b) azzal az igénnyel lép fel, hogy a módszertanok használata során tegyék hangsúlytalanná (*de-emphasizing*) a kvalitatív és kvantitatív szakkifejezéseket, és akár az oktatásban jellemzően elkülönítve tanított kvantitatív és kvalitatív módszertani kurzusokat is megszüntetnék, hogy csökkenjen a két megközelítés közötti szakadék. Bár a szerzőpáros saját példái többnyire a magatartástudomány területéről szólnak, könnyen átvihetők a társadalomtudomány egészére, és konkrétan alkalmazhatóak a szociológia tudományára is, miként láthatjuk ezt olyan friss kutatásokban, ahol például a társadalmi kapcsolatháló és a termékenységgel kapcsolatos attitűdök egymásra hatását vizsgálták (Keim 2011).

Egy konkrét, kevert módszertanon alapuló kutatás megtervezésének folyamatát következő írásunkban, jelen folyóirat 3. számában ismertetjük. Kutatócsoportunk a munka és magánélet összehangolásának vizsgálatára változatos módszertant használ, ezért a szinergia elérése szempontjából nemcsak fontos, hanem megkerülhetetlen, hogy ebben a pa-

radigmában gondolkodjunk. Kutatásunkat konkrét módszertani esettanulmányok, például a belgyógyászok munka-magánélet egyensúlyát nemek és generációk szerint vizsgáló kutatások (Jovic et al. 2006-os publikációját idézi Hesse-Biber 2010), és a család témájával általánosan foglalkozó módszertani összefoglalók is segítik (Plano Clark et al. 2008).

Absztrakt

Írásunkban áttekintést adunk a kevert módszertannal (*mixed methods*) kapcsolatos megközelítésekről. A tanulmányban a nemzetközi szakirodalomban általánosan bevett, de Magyarországon csak szórványosan használt módszertani irányzat elméleti és módszertani alapjaira egyaránt kitérünk. Elsőként a mérvadó nemzetközi szakirodalom alapján áttekintjük a módszertan fejlődését, majd részletesen bemutatjuk a négy legerjedtebb felépítést, amelyeket konkrét kutatási példákkal is szemléltetünk. Az összefoglalásban rámutatunk arra, hogy a megalapozott modellalkotás és a megfelelő felépítés használata jelentősen növeli a kutatás hatékonyságát és az eredmények érvényességét.

Different approaches in mixed methods research. Theoretical and methodological foundations

Abstract

Our paper provides an overview of the different approaches in mixed methods research. We present both theoretical and methodological considerations in relation with this methodological paradigm which is often utilised in the international sociological arena but only touched upon sporadically in the Hungarian. The first section of the paper discusses the development of the approach based on the most cited articles of the field. The second section delineates the four most often applied research designs and offers examples to each. Our conclusion underlines key points about mixed method research. We argue that the well-founded elaboration and thoughtful utilisation of these research designs can greatly enhance the efficiency of research activities and the validity of their results.

Felhasznált irodalom

- Ariely, Dan 2010 *The upside of irrationality: the unexpected benefits of defying logic at work and at home*. New York: Harper.
- Bergman, Manfred Max 2008 Introduction: Whither Mixed Methods? In: Bergman, Manfred Max (ed.) *Advances in Mixed Methods Research*, Sage, London, 1-7.
- Bryman, Alan 2004 Triangulation. In: Lewis-Beck, Michael S. - Bryman, Alan E. – Liao, Tim Futing (szerk.) *Encyclopedia of social science research methods*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 1142-1143.
- Budai István 2004 „...szakmai identitásában megerősödve lépjen ki a gyakorlatba...” *Esély*, 15(1): 61-79.
- Campbell, Donald T. - Fiske, Donald W. 1959 Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological bulletin*, 56(2): 81-105.
- Creswell, John W. 2009 *Research Design. Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications, Thousand Oaks
- Creswell, John W. – Plano Clark, Vicki L. 2011 *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Sage Publications Ltd., Thousand Oaks.
- Crocker, Linda n.a. Bevezetés a méréselméletbe. (2014. 04. 10-i letöltés), on-line: terd.unideb.hu/doc/modszertan/bevezetes_a_mereselméletbe.pdf
- Currie, Jan - Eveline, Joan 2010 E-technology and work-life balance for academics with young children. *Higher Education*, 62: 533-550.
- De Lisle, Jerome 2011 The benefits and challenges of mixing methods and methodologies: lessons learnt from implementing qualitatively led mixed methods research designs in Trinidad and Tobago. *Caribbean Curriculum*, 18: 87-120.
- Feilzer, Martina Y. 2010 Doing mixed methods research pragmatically: Implications for the rediscovery of pragmatism as a research paradigm. *Journal of mixed methods research*, 4(1): 6-16.
- Fielding, Nigel 2008 Analytic Density, Postmodernism, and Applied Multiple Method Research In: Bergman, Manfred Max (ed.) *Advances in Mixed Methods Research*, Sage, London, 37-52.
- Greene, Jennifer C. - Caracelli, Valerie J. - Graham, Wendy F. 1989 Toward a conceptual framework for mixed-method evaluation designs. *Educational evaluation and policy analysis*, 11(3): 255-274.
- Grim, Brian J. - Harmon, Alison H. - Gromis, Judy C. 2006 Focused group interviews as an innovative quanti-qualitative methodology (QQM): Integrating quantitative elements into a qualitative methodology. *The Qualitative Report*, 11(3): 516-537. (2014. 05. 17-i letöltés), on-line: <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR11-3/grim.pdf>
- Hanson, William E. - Creswell, John W. - Plano Clark, Vicki L. - Petska, Kelly S. - Creswell, J. David 2005 Mixed methods research designs in counselling psychology. *Journal of Counselling Psychology*, 52(2): 224-235.
- Hesse-Biber, Sharlene Nagy 2010 *Mixed methods research: merging theory with practice*. The Guilford Press, New York
- Jenes Barbara 2012 Az országimázs mérésének elméleti és gyakorlati kérdései. PhD. értekezés, Kézirat, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Jovic, Emily - Wallace, Jean E. - Lemaire, Jane 2006 The generation and gender shifts in medicine: An exploratory survey of internal medicine physicians. *BMC Health Services Research*, 6(55).
- Keim, Sylvia 2011 *Social Networks and Family Formation Processes. Young Adults' Decision Making About Parenthood*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Leech, Nancy L. 2010 Interviews with the early developers of mixed methods research. In Tashakkori, Abbas - Teddlie, Charles (szerk.) *Handbook of mixed methods in social & behavioral research*. (2nd ed.) Sage Publications Inc. Thousand Oaks.
- Lunde, Åshild - Heggen, Kristin - Strand, Roger 2013 Knowledge and Power Exploring Unproductive Interplay Between Quantitative and Qualitative Researchers. *Journal of Mixed Methods Research*, 7(2): 197-210.
- Morgan, David L. 1998 Practical strategies for combining qualitative and quantitative methods: Applications for health research. *Qualitative Health Research*, 8: 362-376.

- Morgan, David L. 2007 Paradigms lost and pragmatism regained methodological implications of combining qualitative and quantitative methods. *Journal of mixed methods research*, 1(1): 48-76.
- Morse, Janice M. 1991 Approaches to qualitative-quantitative methodological triangulation. *Nursing research*, 40(2): 120-123.
- Onwuegbuzie, Anthony J. – Leech, Nancy L. 2005a On Becoming a Pragmatic Researcher: The Importance of Combining Quantitative and Qualitative Research Methodologies. *International Journal of Social Research Methodology* 8(5): 375-387 DOI: 10.1080/13645570500402447
- Onwuegbuzie, Anthony J. – Leech, Nancy L. 2005b Taking the “Q” Out of Research: Teaching Research Methodology Courses Without the Divide Between Quantitative and Qualitative Paradigms, *Quality & Quantity*, 39: 267-296.
- Plano Clark, Vicki L. - Catherine A. Huddleston-Casas - Susan L. Churchill - Amanda L. Garrett 2008 Mixed Methods Approaches in Family Science Research. *Journal of Family Issues*, 29(11): 1543-1566.
- Rao, Vijayendra – Woolcock, Michael 2003 Integrating Qualitative and Quantitative Approaches in Program Evaluation In Bourguignon, F. J. - Pereira da Silva, L. (Eds.), *Evaluating the poverty and distribution impact of economic policies* New York, N.Y.: Oxford University Press. 165-190.
- Sántha Kálmán 2012 Numerikus problémák a kvalitatív megbízhatósági mutatók meghatározásánál. *Iskolakultúra*, 3: 64-73.
- Sántha Kálmán 2013 A harmadik paradigma a neveléstudományi vizsgálatokban. *Iskolakultúra* (2): 82-91.
- Stoller, Eleanor Palo - Webster, Noah J. - Blixen, Carol E. - McCormick, Richard A. - Hund, Andrew J. - Perzynski, Adam T. - Kanuch, Stephanie W. - Thomas, Charles L. - Kercher, Kyle - Dawson, Neal V. 2009 Alcohol Consumption Decisions among Nonabusing Drinkers Diagnosed with Hepatitis C: An Exploratory Sequential Mixed Methods Study. *Journal of Mix Methods Research*, 3(1): 65-86. doi: 10.1177/1558689808326119. (2014. 05. 10-i letöltés), on-line: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2792926/>
- Tashakkori, Abbas - Teddlie, Charles 1998 *Mixed methodology: Combining qualitative and quantitative approaches*. Sage Publications Inc. Thousand Oaks.
- Tashakkori, Abbas - Teddlie, Charles 2003 (szerk.) *Handbook of mixed methods in social & behavioral research*. Sage Publications Inc. Thousand Oaks.
- Tashakkori, Abbas - Teddlie, Charles 2010 Overview of contemporary issues in mixed methods research. In Tashakkori, Abbas - Teddlie, Charles (szerk.) *Handbook of mixed methods in social & behavioral research*. (2nd ed.) Sage Publications Inc. Thousand Oaks, 1-41.
- Teddlie, Charles – Tashakkori, Abbas 2006 A General Typology of Research Designs Featuring Mixed Methods. *Research in the Schools*, 13(1): 12-28.
- Teddlie, Charles - Tashakkori, Abbas 2009 (szerk.) *Foundations of mixed methods research: Integrating quantitative and qualitative approaches in the social and behavioral sciences*. Sage Publications Inc. Thousand Oaks
- Vitrai József 2011 *Kevert módszereken alapuló tervezési eszköz dokumentációja*, Magyar Addiktológiai Társaság (2014. 04. 10-i letöltés), on-line: [file:///C:/Users/Gur%C3%A1mi/Downloads/iv_2231_mat_kevert_dokumentacio\[1\].pdf](file:///C:/Users/Gur%C3%A1mi/Downloads/iv_2231_mat_kevert_dokumentacio[1].pdf)
- Wheeldon, Johannes - Ahlberg, Mauri K. 2011 *Visualizing social science research: Maps, methods, & meaning*. SAGE Publications, Thousand Oaks.
- Windsor, Liliane C. 2013 Using Concept Mapping in Community-Based Participatory Research A Mixed Methods Approach. *Journal of Mixed Methods Research*, 7(3): 274-293.
- Woolley, Claire M. 2008 Meeting the mixed methods challenge of integration in a sociological study of structure and agency. *Journal of Mixed Methods Research*, 3(1):7-25.

CSEPELI GYÖRGY

GAZDAG TERMÉS

OLVASÓNAPLÓ KÉT KÖNYVRŐL

T. Kiss Tamás és Tibori Tímea *Kultúrkapuk* című könyve betakarítás. A két, egymással szoros alkotói és emberi kapcsolatban lévő szerző korábban itt-ott megjelent, vagy éppen meg sem jelent tanulmányait a kötet egybe fogja. Császi Lajos és A. Gergely András, a kötet első méltatói és ismeretői három nagy témakört különböztetnek meg, melyek rendezik, csoportosítják a tanulmányokat, cikkeket, előadásokat, kutatási jelentéseket. Az első témakör a kultúrpolitikát, s azon belül annak magyarországi alakváltozásait fogja át 1867 és 1945 között. A második témakör az értékközvetítéssel foglalkozik, annak is egy magyar viszonyok között speciálisan fontos változatával, melyet népművelésnek, felnőttnevelésnek, andragógiának nevezünk. A harmadik részben a kultúra által éltetett, működtetett valóságot feltáró kutatások előfeltevéseit és eredményeit ismerhetjük meg.

Császi Lajos jó szemmel veszi észre, hogy „a különböző területek egymástól távol levőnek tűnő témái, szempontjai és kategóriái váratlanul interakcióba lépnek egymással, továbbgondolva, vagy mozaikszerűen kiegészítve egymást, azaz olyan pluszjelenségeket hoznak létre, amelyek külön-külön az egyes tanulmányokban nem található meg”.

A nagyszerű orosz rendezőnek, Szokurovnak van egy 2003-ban készült filmje, melynek címe *Az orosz bárka*. A „bárka” a film szuggesztív üzenete szerint a kultúra, mely kimenekíti az embert tarthatatlan természeti állapotából, s lehetővé teszi, hogy új természetet teremtsen magának, melyben ember lehet. A könyv egyes tanulmányait együtt olvasva világosan látható, hogy az egyes tanulmányokat külön-külön olvasva meg nem található „pluszjelenségek” a kultúra teremtő, megőrző, emberiesítő erejét hirdetik, mutatják és bizonyítják.

A kötetet T. Kiss Tamás igen érdekes tanulmánya nyitja meg az analfabetizmusról, pontosabban annak leküzdéséről Magyarországon. Az analfabetizmus sajnos ma sem időszerűtlen téma, bár kialakulásának és fennmaradásának okai ma már mások, mint 150 évvel ezelőtt voltak. A tanulmány azt bizonyítja, hogy az írás-olvasás készsége nélkül nincs modern (demokratikus és tekintélyelvű) társadalom, mivel aki nem tud írni, és nem tud olvasni, az előtt zárva marad az emberiség kulturális örök-

sége, benne a nemzeti műveltség egészével. Az írás annak idején forradalmasította az emberi tudást, tehermentesítette az emlékezetet, felszabadította a kreativitást és lehetővé tette a kulturális tartalmak folyamatos alkalmazkodását a változó körülményekhez. Szomorú végpontja lenne az emberiség történelmének, ha az emberek visszajutnának oda, ahonnan indultak, s megmaradnának az élősónál, mely persze a posztmodern körülmények között már képtelen lenne a közösségi társadalom kovásza lenni.

A kultúra és az írásbeliség szorosan összefügg egymással, s ez az összefüggés adja a modern társadalom alapját. T. Kiss Tamás kultúrpolitikával foglalkozó írásai ezzel kapcsolatosan érdekes paradoxonokat vetnek fel. A kultúra ugyanis egyszerre szolgálhat demokratikus és tekintélyelvű érdekeket, miközben autonóm módon a kultúrpolitikai szándékoktól független következményekhez vezet. T. Kiss Tamás az elsők között foglalkozott a két világháború közötti magyar kultúrpolitika kiemelkedő alakja, Klebelsberg Kuno életművével. A nagyhatású, koncepciózus kultúrpolitikus nem habozott az állam erejét alkalmazni, ha kulturális intézmények megalapításáról, működtetéséről, kulturális célok eléréséről volt szó. A trianoni béke utáni vert helyzetben Klebelsberg úgy gondolta, hogy egyedül a nemzeti kultúra maradt meg, mely lehetőséget adhat a restitúcióra. Ez volt az a gondolat, melynek politikuma magával ragadta a politikusokat, akik engedtek a kultuszminiszter költségvetési követeléseinek, s először (s félek, utoljára) elsőbbséget biztosítottak a kulturális célú kiadásoknak a költségvetésben.

A célról a történelem bebizonyította, hogy hamis volt. A „kultúrfölény”-re alapozott politikai nacionalizmus nem működött, a kirekesztés politikája máig nyílt sebeket ütött a magyar kultúra testén. A trianoni trauma időlegesen enyhült, de az ár, melyet az enyhülésért fizetni kellett, a holocaust traumája lett.

Az eszköz azonban igazának bizonyult. A területi revízió politikája megbukott, de mindmáig megmaradtak a klebelsbergi kulturális politika látható és láthatatlan eredményei. T. Kiss Tamás leltárszerű felsorolását üdítő olvasni, s csak kívánni lehet,

hogy lesz olyan olvasó, akinek módja lesz arra, hogy felvegye és összekösse a fonalat, melyet Klebelsberg font, de a történelem szétszakított.

A kötet által hordozott pluszjelentések közül az egyik legfontosabb a felnőttnevelés jelentőségének kirajzolódása. Már az analfabetizmus tanulmányban is ott volt a felnőttnevelés motívuma, bizonyítva, hogy a kiegyezés kori magyar társadalom liberális és konzervatív politikusai egyaránt tudatában voltak annak, hogy a tudáshoz vezető út senki előtt sincs elzárva, s az ember mindig, minden életkorban tanítható, képezhető. A felnőttnevelés kérdése újra felmerült 1945 után, a kegyetlen és erőszakos szocialista társadalom-átalakítás éveiben, majd azt követően, amikor már „finomult a kín”, s akadtak olyanok a hatalomban, akik komolyan vették a tudást, a közművelődést és a kultúrát. T. Kiss Tamás különös gonddal és szeretettel rekonstruálja Durkó Mátyás életművét, aki Karácsony Sándor nyomdokain járva megalapozta Magyarországon a felnőttnevelést, mint akadémiailag elismert és egyetemen oktatott diszciplínát.

Ezen a ponton lép be Tibori Timea, akinek alkotó éveinek egy része a Vitányi Iván által alapított és vezetett Művelődéskutató Intézetben telt el. Ez az intézet a kultúrát totalitásként fogta fel, s e keretek között tette lehetővé a nagyszabású kutatásokat, melyek az értékeket, a generativitást, a befogadást, a kulturális tevékenységek teljességét foglalták magukba. A kötet különös értéke Tibori Timea befogadásról szóló tanulmányának közlése, mely azt bizonyítja, hogy a befogadás megszakíthatatlan lánc az alkotó és a befogadó között, s ha nincs megfelelő befogadó, a lánc végzetesen eltéved, elszakad. A kötet harmadik része empirikus tanulmányokat tartalmaz, melyek a lokalitás kontextusaiban tárják fel, mutatják meg a kultúra globális alkotó elemeinek a működését, napról napra való újjászületését. Különösen értékesek ebben a részben az identitással foglalkozó kutatások.

A „Kultúrkapuk” kötet pluszjelentéseit kerese utolsóként, de nem utolsósorban azt a jelentést találjuk, mely a jövőre nézve is a legfontosabb. Az ember, az állattal ellentétben, nincs kész, s nem is lesz kész soha. Sorsa, hogy nem állhat meg soha. Menjünk tehát előre, de ne felejtjük, hogy út mindig kultúrkapukon át visz. Minden más út a pokolba visz.

A másik könyvet T. Kiss Tamás jegyzi, de tartalmánál fogva elválaszthatatlan Tibori Timeától. Ez a könyv egy első világháborús hős története, aki

háborús érdemei elismeréseként kapott vitézi telkén a két világháború között mintagazda lett, majd a második világháborút követően üldözött kulák, forradalmi szereplő, polgári és emberi jogaiból kiforgatott, mellőzött ember volt.

Ez az ember Tibori Timea anyai nagyapja, akinek életét T. Kiss Tamás dokumentumok, naplórészletek, bírósági jegyzőkönyvek, egykorú publicisztikák alapján részletesen bemutatja. Molnár Mihály élete Békés megyében zajlott. Itt élt akkor is, amikor a csúcson volt, s akkor is, amikor kiűzték a maga által létrehozott paradicsomból. Az élet, mely élénk tárul, nem volt könnyű, de könnyűvé tette az életet élő személy jelleme és értékrendszere. Molnár Mihály nem volt forradalmár semmilyen értelemben. Nem szédült meg se jobb fele, se bal fele, jóllehet, Magyarországon erős szelek fújtak mindkét oldalról az első világháborút követő időkben, de később is. Élete a helyállás, a kötelesség, a tanulás, a szorgalom, a kitartás, a leleményes alkalmazkodás jegyében telt el, mely kivívta számára az elismerést. Fantasztikus epizódja ennek az életnek, amikor 1956-ban a forradalmi bizottsági elnököt a falu bizalma tanácselnökké emeli. Ez az, amit a hatalom nem bocsátott meg neki soha (hasonlóan sok más, hasonló helyzetben bizalmat kapott embernek). Bíróság elé állítják, s bár utóbb felmentik, élete ellehetetlenül. Fiára hasonló meghurcoltatás vár.

Tibori Timea génjei és mémjei ebből a mikrokozmoszból jöttek. Csodálatos örökség, s a két könyv, melyről most beszélek, arról tanúskodik, hogy jól sáfárgodott az örökséggel.

(T. Kiss Tamás – Tibori Timea 2013 *Kultúrkapuk. Tanulmányok a kultúrpolitikáról, az értékközvetítésről és a kulturális valóságról*. Szeged. Belvedere.)

T. Kiss Tamás 2013 *Frontvonalban. Molnár Mihály élete dokumentumok tükrében*. Szeged. Belvedere.)

VÁROSKERET – VÁROSINTÉZMÉNY – MODERNITÁS

Város-tematikájú tanulmány-válogatás a *Kultúra és Közösség* számai között viszonylag ritka, jó ha két évente kerülhet sor rá... – pedig Olvasóink és Szerzőink java része is főképpen városi... Lévén magam is eredendően (félíg-meddig) városantropológus, a város témaköre és kutatásának új, összefoglaló vagy összehasonlító szempontjai kedvemre valók. Korábban kitartó következetességgel képviselt szerkesztési szempont volt a Budapest-rovat állandó jelenléte, ám a tematikus konferenciák anyagai inkább földrajzi, közigazgatási, várostervezési, kultúrakutatási tudásterületekre fókuszálva sokszor átkerültek más jelentős szakfolyóiratokba. Ráadásul – s ez számos tudásterületen hasonlóképpen van – a hazai kutatási, pályázati, egyetemi oktatási tématervek is elszánt és kreatív igyekezettel követték a főként angolszász-amerikai iránymutató szempontokat, innovatív kezdeményezéseket, áttekintő összegzéseket, s ezektől sokszor mérföldekre is „elmaradt” a hazai városkutatások irányadó tónusa, melyből időközben szinte kiveszett a honi érdeklődés korábban respektált megannyi szempontja, értékszemlélete, konvenciója. Az első magyar városszociológiai áttekintés is (éppenséggel e számunk bevezető elméleti írásával egyező szerző, Szirmai Viktória munkája) a tudásterület főképpen amerikai tradícióinak alkalmazhatóságáról formálódott, s csupán idővel került sor a hazai városkutatási hagyomány szemléletmódjának beillesztésére a földrajzi, történeti, várostervezési, urbanisztikai, igazgatási, iparosítási, lakópolgári, munkapiaci vagy életmód-fókuszált kutatási metódusok közé (pl. falu/város viszony, külvárosiság, kétlakóság, városrészek, helyi társadalmak, lakótelepek, munkások, lakásmódok, életvilágok ábrázolása révén). Az első városantropológiai szempontú kutatást is azzal kellett kezdeni (összefoglaló áttekintését éppen a KÉK közölte először /2004.3-4. szám/, elemző kritikáját Vincze Kata Zsófia tollából /2006-2. szám/ hoztuk), hogy a hazai városkutatások historikumát új narratívába emeltük, lakóközösségi csoportok, összehasonlítható életvitelek, kutatástörténeti előzmények kelet-európai és francia előképei révén. De ezekből is hiányoznia kellett a ma már látványos népszerűsége futó sok egyéb szempontnak, a „befogadó város”, a „tartály-szemlélet” felülmúló „élhető város”, az „olvasztótégely-város” helyetti

mikroközösség-város, a konvencionális mellett a fenntartható város olyan szemléletmódjának és kutatásának, mely épp a kortárs nyugati felfogásokban látványosan jelen van. És nemcsak a nyugatiakban, és nemcsak a tudományosokban: ahogyan Temesi Ferenc vagy Grecsó Krisztián elbeszéli a maga városát, ahogyan Konrád György teljességgel más, mint Esterházy Péteré, vagy amiként Parti Nagy Lajos a *Hősöm tere* pokoli satírójában elbeszéli a galamb-lét életmód- és lakókörnyezet-függő dimenzióit, az fennem emlékeztet Joseph Brodsky *Velence vízjele* rejtélyes atmoszférájára, vagy Michal Ajvaz rejtett prágai univerzumára (*A másik város*), s mindezeknek látszólag semmi közük az amerikai megapoliszok problémáihoz – viszont annál több harmóniát mutatnak a városkutatásainkban szinte csak a történeti antropológusok által feltárt élettelrekllekkel és életvilágokkal.

Az alábbi rövid élményfutamot (szisztematikus kritikai olvasatnak nemigen merném nevezni, inkább a referáló szemlézés tónusát hangsúlyozom) éppen ezért olyan kiadványokra szánom, melyek vagy hazai és kelet-európai témakörökkel, vagy „importálható” analógiákkal, s nem utolsósorban univerzális problematikák itthoni értelmezés-árnyalataival teszik gazdagabbá a városkutatások körképét. Mindjárt az első ilyen „import”-tematika az afrikai városok kritikai vízióit közvetíti: Garth Myers: *Afrikai városok. Új megközelítések a városkutatás elméletéhez és gyakorlatához* című kismonográfiájáról van szó,¹⁰¹ melyben a harsányan gyors fejlődéstörténetű Nairobi, Lagos, Accra, Dar es-Salaam, Port Elisabeth, Dodoma, Kishasa posztkoloniális és kozmopolita miliójéről szól alapos áttekintésben, látványosan bizonyítva gazdaság és társadalomszerkezet, városrészek és belső léptékek általunk nemigen elképzelhető szintű kitettségét, informális irányításgyakorlatát, kulturális vagy igazgatási örökségét és perspektíváit. Másutt kiterjedtebb szemlére vállalkozom (Afrika Tanulmányok, 2014–2.), itt pusztán jelezni kívánom, hogy a városkutatás afrikai aspektusai ma már korántsem egy távoli földrész idegen modelljeiként szelektálhatóak, hanem globális világunk nemzetközi összefüggés-rendszerébe, életterébe és fejlesztési vagy innovációs térképére rajzol-

101 IDResearch Kft. / Publikon Kiadó, Pécs, 2013., 264 oldal.

hatóan ott vannak, ahol a nagyvárosok lakossága, migrációs tömegei, kultúrája és válságjelenségei közvetlenül is kopogtatnak az európai ajtókon, „Afrikáról szóló diskurzusban” jelentkezve, elnyomás és uralom mintázatai között olyanokat is kínálva, melyek közöttünk élnek, csupán életmódunk térképére nem rajzoltuk még oda őket. Elmélet és kutatási gyakorlat, a gyarmati örökség és vele szemben az erőszak, a biztonság, a sebzettség, a kiszolgáltatottság, a kormányozhatatlanság, a környezetszennyezés, a szegélyesség határtalan határai és módjai nem tisztán a Los Angelesselel vagy Lyonnal, Párával vagy Ózddal összehasonlíthatatlanságot tükröznek, hanem a különbségekben rejlő azonosságot, hasonlóságokban meglelt eltéréseket legalább annyira, s a múltból feltűnő életképek hatását (kolonizáció) ugyanúgy, mint a jövő (posztkolonialis) vízióit.

„...A kerubok is valószínűleg a faji fejlődés egy állomását jelentik. Vagy éppen fordítva, hiszen ha valaki népszámlálást tartana köztük, számuk meghaladja a helyi lakosokét” – írja Brodsky a velencei fénytörésben és tükröződésben megjelenő „szürrealisztikus” szereplők tüneményéről (79. oldal). Az afrikai térben, a gyarmatosítás után megmaradt hatások között ez a sajátos „kerub népesség” éppúgy nincs jelen, mint amennyire jelen lehetne akár, hisz a több ezer törzsi nyelv, kultúra, rokonsági kapcsolatrend, életmód-minta, származási leágazás egyvelege a legtöbb kisebb lakónépességi csoportot hasonlóvá teszi a kerubokhoz. Myers könyve a szemlélet- és kutatástörténet főbb forrásai között kiemelt hangsúllyal mutatja föl a számukra nem szokványos dimenziókat, s keresi érvényüket, korlátosságukat, alkalmazhatóságukat, miközben bizonyossá teszi, hogy „az” afrikai város nem létezik, elvont városfogalmakról beszélni pedig ugyanolyan megszálló gesztus, mint maga a kolonizáció kulturális imperializmusa volt (és hatásaiban maradt is). Van azonban megannyi óriásvárosnak kétannyi kistérsége, miliője, ipartelepe, kertsege, gettója, luxuskörnyéke, bevásárló- vagy piachelye, úttalan tere és tértelen útja, melyek párhuzamai nem oly túl távoliak, ha acélvárosi Miskolc, külkerületi Budapest, rozsdazóna-Ózd, szanált Tatabánya, uránvárosi Pécs, renovált Kőszeg vagy hanyatlani hagyott Balmaújváros párhuzamait keressük.

Ezt a ráismerést, a jövőépítő optimizmust megkövetelő második modernitást, az önszerkentő városi munkatársadalom örökségét és reményteliségét mérlegeljük nem tisztán túlféjlett nyugati várospéldák mentén, hanem a politika és a gazdaság új nyelvét megtanulni kénytelen saját világunkban

is, ahol az egyének maguk-szabta életmód-modellek alapján formált, sajátos jövőképben kiteljesedni próbáló civil társadalomra áhító jövőképét már megnevezni reméli a kortárs teoretikus, Ulrich Beck. *A munka szép új világa* révén¹⁰² a fejlett nyugat lassú, de biztos „brazilizálódását” és ez első modernizációból a másodikba megtett utat mutatja be különböző scenáriókba tagolva, de elsősorban is arra fókuszálva, hogyan lesz a munka társadalmából kockázat-társadalom, a polgári munka Európájából a poszt-nacionális polgári társadalom, a nem-folyamatos munkavégzés világából a globális apartheid, ökológiai és digitális alárendeltség, visszavonható szolidaritás és bizonytalan politikum szerte a földrészen, de különösen a városi világokban. Beck a belső terek szolidaritásának hiányát, a kereső munkától és a klímapolitikától nem függő város-lakó identitás elbizonytalanodását a globális kockázatregulációhoz kapcsolja, az intézményesült konfliktusok logikáját követi, a város-lakó polgárok világpolgárok-ká válásának tizenkét tézisével kifejezhető individuális elköteleződés vízióját foglalja össze, benne a brazil, amerikai, holland és dán példákkal, a kereső foglalkozástól vehető búcsú összképével. Már nem erősítheti meg, Hannah Arendt nyomán, hogy válaszaink lehetnek a politika válságára, a városi „kipuffogógáz-megszállottak” helyzetére, a demokrácia válságára, az értékek válságára, a közösség válságára, a válság válságára..., hanem hangsúlyoznia kell, hogy a városokba költözés, az agrárium súlyának csökkenése, a demokratikus önszerveződés tradíciója, a munkás- és polgárjogi mozgalmak idejétmúlt programjai ismételtelen fölvetik annak kérdését: újrakezdeni kell most már, s csakis ennek képessége teszi élhetővé, meggyőzővé a reménytelni jövőt, legyen az uniós munkaerő-politika, állam-nélküli civil szervezetek területiális jelenléte, vagy diaszpórába kényszerülő migráns és hajléktalan milliók kihívó állapota, akiknek már nincs hova (és honnan vett mintákkal!?) integrálódniuk, a „munkavállalói társadalomba és a dolgozó polgár modelljébe már nem tudnak, s a „kínálati struktúrákba”, melyeket a jelen fölajánl, már nem is akarnak. Ebből kivezető utak közül is a nagy nemzetállami finanszírozású szervezetek mellé a mind gyakoribb polgári önkéntes-munkavégzést szorgalmazza, mely nemzetek alatti, államtól független, s ha nem is rangos kereső, de az össz-közösséget fenntartó kapacitásokkal kecsegtethet, szemben az „autorításokkal”, centralizációval, a nagyság bővületével és a kiszorítás politikájával,

102 Belvedere Meridionale, Szeged, 2009., 200 oldal.

az önkifejezés szabadságát intézményekkel elnyomó állami túlhatalommal. S ha már a hely közössége (a szomszédság), a származás közössége (a család) és a nemzeti közösség (hovátartozás, a polgárok államilag szervezett szolidaritása) mind a múlté, a tér már nem elhatárolt, városfalakkal vagy védművekkel tagolt, az adott helyre pedig nem stabil lakosi funkciójában kötődik a többség, hanem mozgáshoz és információhoz jutva önmaga szabadítja föl cselekvő politikai tereit és alkalmazkodási energiáit, akkor ennek kell az újrakezdés reményének maradnia, távolságoktól függetlenedésre és kötöttségektől mentes életvilágokra épülnie, melyben az új munkavilág mind többek világa lehet, amennyiben az önkéntesség mint politikai érték és közösségi érdek képes ezt megszervezni. A transznacionális közösségiség így lesz (vagy csak lehet) a jövőendő kerete és eszköze, a tudatos építkezés interaktív modellje is.

Minthogy a fentiekben épp azzal kezdtem, milyen árnyalt városiség-kutatások nyílnak immár egymás felé is, s miféle új fenntarthatósági modellek igényelnek egyre több figyelmet, nem épp a világtársadalmi és kockázatkezelés-piaci dimenziókról szoltam hiányérzetként. De ezekről is, hiszen nincs az a város, mely független lehetne lakosainak polgári vagy paraszti konvencióitól, kapcsolathálójától, érdekeitől vagy törekvéseitől. Mássá kell legyen maga a város is, ha megváltoznak funkciói, ha megszűnik elkülönültsége és tradicionális szerepköre, ha lakosai nem tekintik már célként az ott lakást, hanem menekülnek, ha a beköltözők gyökértelenek és bármikor tovább is állnak, s ha a kapcsolat- vagy létformák hagyományai is elszenvedik az átalakulást. Maga a változás, akár egyetlen város belső vidékéé, sőt egyetlen várost átszelő folyócskáké, épp ebben a milióban, az átalakuló állandóság és a tervezhetőségtől eltávolodó jövőkép közegében lesznek sokszor historikusak. Jancsó Árpád könyve, *A Béga, a Bácság elkényeztetett folyója*¹⁰³ a régi folyószabályozást (a csatorna kialakítását, a Temessel közös hajózhatósági terv 20. század eleji megvalósulását) követő átalakulás helyszínrajzával szolgál a technikatörténeti és honismereti írásai révén ismert szerző pillantása révén. Az alapos és árnyalt monográfia persze nem afféle lapos pillantás csupán, hanem gondoskodó, kereső, emberléptékű figyelemre, s szinte megszemélyesítő érdeklődésre vállalkozó szerzői mű, mely a Temesköz mintegy háromszáz évnnyi változás-történetében helyezi el a hajózás, a védekezés, az árvíz, az öntözés, az életmód-alakító

hatások, gátak, szállítás, vízellátás, sportolás, vízimalmok, halászat, hidak, táj és víz szinte „antropológiai” komplexitású kérdéseit, s ezek révén keresi és találja meg a város és lakóinak, vagy éppen irodalmi-művészeti múltjának (Bartók Béla, Herczeg Ferenc, Fülep Lajos, Sziveri János, és mások szülőföldjéről van szó), s a folyó Temesvárt „körülölelő”, Szerbiáig és Montenegróig tavonuló jelenlétének részleteit. Lévének monográfia, melynek szabályozástörténeti vagy véderőművi, hídépítési és vízhozam-növekményi adatai nem okvetlenül hozzák lázba a kultúra-orientált olvasót, engedtessek itt nem is ezekre, a dokumentációkkal gazdagon ellátott tervrajzi-, fotó- és levéltári anyagokra utalni, hanem inkább arra, ami Nagybecskerekét is övező, a Délvidék történetében nemegyszer kardinális szerepet játszó folyó körül (és benne) zajló életéről árulkodik. Korántsem csupán halak természetrajzáról, vízlakó lények életminőségéről van itt szó, hanem arról is, miként hullámszik át a létmódon és történeten pusztán már a folyó partjára település, a hídépítés, az átkelés, a partszomszédság, a malomfejlesztés, az árvízi védekezés, a víztorony (Temesvár címerében is), a városi vízfogyasztás, a hajózás eszköztára és örömei, a sportolás feltételei, az erőmű, az elektromos energia-ellátás, a gyárvárosi modernizálás, az iskolák, főiskolák, egyetem és műszaki tudás léte, az iparfejlesztéssel összefüggő lóvasút-forgalom és szállítási kapacitás, a piacok, a támogatók körei bankároktól lakópolgárokig, pékektől kereskedőig, katonáktól lakatosokig, a török és osztrák, magyar és román fennhatóságok, a Délvidék egész történeti szerepében viselt funkció nemkülönben. Másként fogalmazva: mint mérnöki monográfiát, nem bizonyos, hogy kezembe veszem, ha nem tekintem teljesebb, ezerféle tüneményre kihatónak egy-egy város létmódját, s ha nem épp az lenne lényeges, elmélyülésre érdekes, ahogyan egy város technológiája, konstrukciója áthatja az emberek létét, létük a feltétele lesz minden innovációnak, eleme és hivatkozási alapja a tradíciónak, a viselkedések és normák szokásrendje ugyanakkor bázisa-talpköve a polgárosodásnak, a városlakó szereptudat erősödésének, történeti és szociológiai funkcióinak, antropológiai minőségének is. A Temes és a Tisza között már az 1500-as évek közepétől feltüntetett Béga folyó a Bácságnak-Bánátnak (Temesi Bácság – latin Banatus, német Banat) „ütőere”, s ez a státusz lesz alapja a földrajzi, társadalmi, gazdasági és fejlődési programoknak. Tehát, ha „csak” egy folyóról van is szó, nem különbül, mint a Duna, a Szajna vagy a Rajna esetében, az mégis létmódok és történetek

103 Mírton Könyvkiadó – Szórvány Alapítvány, Temesvár, 2007., 342 oldal.

komplexitása felé visz, olvasóként, utasként, hajó-
zőként vagy evezősként egyaránt.

Ez a „csak”, a maga szerényen mindent meghatározó módján, mint keret, mint a modernizáció sodrában meghatározó körülmény, s mint intézmény is jelen van a városi létben. Ennek lehet, sőt biztosan van jogi feltételrendszere, vannak használói és kihasználói, vannak hatóságai és jogszabályai, van költsége és hozama, gazdasága és ráfizetése is, de van a „megháláló” másik oldala ugyanakkor: a költséget igénylő, szabályozást feltételező, csábító és hűsítő, vagy vitákat ingerlő, fejlesztést elváró, funkcióját tekintve történetív fontosodó természete is, mint minden intézménynek. A hétköznapi és emlékező is ráaggatnak jelentéseket, megte-
lik szimbólumokkal és hatásokkal, ünnepekkel és válságokkal, hétköznappal és felejtéssel is. Talán épp úgy, melynek jelenléte ma már fontossá válik az elmúlás és harsány átváltozás időszakába torkolóan – miképp Miskolc esetében is, melyről mesés gazdagságú kötetet állított össze Darázs Richárd, kinek miskolci kulturális antropológus végzettsége épp ebben a vizuális, narratív, helytörténeti és jelenkor-értelmezési térben eligazodást tette kedves foglalkozásává. *A Célváros. Egyszer volt, hol nem volt... Acélváros? Hétköznapi Miskolc rendszerváltás előtti évtizedeiben* címen megjelentetett kötetében¹⁰⁴ hat főbb fejezetben tekinti át és illusztrálja dokumentáris képanyaggal Miskolc és a miskolciak életmódját, életvilágát, szórakozási és szabadidős létformáit, mely kiadvány az Egyesület 2008-ban indult projektjének eredményeit ismerteti. Antropológiai hitelességű, az oral history konvencióit és értékékképzeteit is követő kötet ez, „alulnézeti történelem”, ahogyan a szerkesztő-programvezető minősíti, melyben nem pusztán az életképek fotótára (és támogató partnerintézményeinek bázisa, továbbá mintegy félszáz középiskolás gyűjtőmunkája) a meghatározó, hanem legalább ennyire a vallomásos visszaemlékezések lenyomata, mely a tankönyveken kívüli történeti tudat és történetmesélés „egyszerű világokra” érzékeny tükre az 1950-60-70-es évek világról. Ez a kortárs- és szemtanú-történelem a hétköznapi emberéről beszél, konkrét, ott élő, ott emlékező, oda kötődő polgárokról (akik emellett még csak nem is voltak polgárok sok esetben, hisz melósok, gyári kiszolgáló-személyzet, eltérő korosztályok, szubkultúrák egyedei inkább), akik „acélvárosi” jelzője még Ózdról való eredetileg, de a miskolci iparfejlesztés, méretnövekedés, falusi gaz-

daságot felváltó-lecserélő életmód képviselőiként magukkal hozták. A „magyar Ruhr-vidék” fociélete, zenei-ifjúsági réteggkultúrája, kocsmái, munkás-kolóniája, diósgyőri létformák tengődése, politika-, gazdaság-, lakás- és fogyasztástörténete, kulturális miliói úgy jellemzik a korszak felívelő szocializmusát ezekben a változásokövető lakótelepi világokban, ahogyan talán egyetlen másik magyar város, sőt temesvári vagy kassai párhuzamai sem mutatkoznak. Ennek oka részben csak a helyi termelési kultúra sajátossága, a munkaerő-mobilitás folyamata, a stratégiai iparok telepítése, a lassanként szinte teljesen fölszámolt belváros milyensége, a zsidóság sorsa és zsinagógájának meg hitéletének rangvesztése, a tanoncok léthelyzete, vagy a „babakocsik városa”, a „Színvölgyi úrbázis” gépesített falansztere, a bányászletforma, a sportbarátságok, majálisok, népkerti időtöltések, mozivilág, strand és kocsmák, kirándulások és üdülések feelingje, az autó luxusa, a telek gögje, a szórakoztató zenélés és a vadászat, vendéglők és cukik korrajza is...

Darázs Richárd korrajza, mely egyesületi keretből és a helyi anyaggyűjtés felfokozott intenzitású programjából eredhetett, ahhoz a történeti várostudáshoz járul hozzá, melynek keretét, a város mint intézmény s a benne helyet-szerepet betöltő további életmódok-értékrendek intézményei adják, éppúgy az „elkényeztetett” folyópartiságot, a létformából eredő városalakítás strukturáló hatáseggyüttesét, a hegyek lábánál korszakot alkotó historikumot tárja elénk, mint Jancsó Árpád munkája, de a témakörök áttekintő rajzával és a korabeli életvilágot fotókkal gazdagon illusztráló terjedelmességével olyan hiánypótló műként, melyhez nem elegendő egyetlen múzeum helytörténeti gyűjtőköre, hanem elszántság kell, talán az észak-keleti átjárás követésében elkötelezett kutatóé, talán az antropológiai aprólékosság és jelentésfejtés bátorsága, de mindenképpen a komplex interpretáció vállalása, mely itt érdemi módon sikerült. A tegnap holnapjához, a ma örökségéhez ezzel szükségképpen úgy járul hozzá a Szerző és partnereinek köre, ahogyan az örökségésítés aktuális feladattudata azt érdemben megkívánja. Ma talán még nem is tetszik oly impozánsnak mindez – de épp maga a kötet, a fotóanyag szocialista archaizmusa és az ábrázolt élethelyzetek fragmentált szerencsétlensége is azt tükrözi, milyen szerves egységgé, interpretációs bázissá áll össze mindez mintegy félszáz év távolából. Talán még jobban is, mint a fenntarthatóság azt megengedné...: Szabó Tünde Judit miskolci zsidóságról készült munkái, R. Nagy József munkástelepi gyűj-

¹⁰⁴ Észak-Keleti Átjáró Egyesület, Miskolc, 2011., 190 oldal.

tései és kötetei, Török Zsuzsa focikultúráról formált elemzései, a miskolci kulturális antropológusok és régiónkutatók zempléni-bihari-csereháti feltárásai mellett immár ez a kötet is alpanyaggá lett az életvilágok jövőendő anxi-gyűjteménye számára.

Ahol pedig még levlapok is csak alig keletkeznek, mert nincs, aki kiadja, s talán olyan sem, aki vásárolná vagy továküldené, még mindig kerülhet érdemi érdeklődés célkeresztjébe... – ezt illusztrálja a fennmaradás és fenntarthatóság kérdését Duna menti iparvárosok sorozatában áttekintő Laki Ildikó több munkája, s köztük a Százhalombatta-kötet is.¹⁰⁵ Laki Ildikó szociológus és „szociálpolitológus” szerepköre nemcsak oktatásban, idős kutatásban, fogyatékoság-elemzésben mutatkozik, hanem épp e kötetekben (sorozatnyi készül) megszemélyesülő helyi múlt, a történet és társadalom, az élhető városok térségi esélyei, a városformálás intézményei és a fenntartás forrásai, kulturális intézményei és intézményi kultúrái fennmaradásának, fejlesztőségének, tartósító és innovációs szerepkörének meg szociális összefüggéseinek fontosságára figyelmet fordító vállalásban. S ha Beck könyvének erénye a kontextusok kontextusainak megjelenítése, akkor e városkötetek létét és fontosságát pontosan az indokolja fokozott erővel, hogy sokszor a kontextusokból már eleget látunk át (lásd Szirmai vagy Myers fentebb utalt „csinált városainak” összefüggésrendszerét), viszont annál kevesebbet magukról az élhető, szerethető, belakható, túlélni képes, arculatot vagy szerepet váltó, de megmaradni akaró városi miliókról. Laki Ildikó vállalása, hogy mintegy „nevet ad” az életvilág helyszíneinek s ezzel megerősíti ismeretük perspektíváit, jelen van az Acélváros-kötetben is, de míg ott a látélet öröme és hitelessége dominál, addig itt a szocialista iparvárosi huszadik századi historikuma a fővárosi agglomerációban kibomló jelentéssel gazdagodik, követve a kezdetektől a kilencvenes évekig sodró dunai polisz-történet helyi változatát. Amúgy szerényen ízléses, visszafogottan tartózkodó, mintegy zsebkönyvként is funkcionális könyvről-sorozatról van szó ezúttal, a Szerző fotóival illusztrált, leíró távolságtartásba a közzönet közvetlenségét is beiktató kutatói opuszról, mely nagyobb értekezés alapjául s az egész város-társadalmi szociológia-történet hiánypótlásaként is szolgál. Kritikai meglátásom – a részletek felé most nem kalandozva... – főképp talán arra vonatkozhatna, hogy a városkörzetek univerzumának igazga-

tási- és településföldrajzi dimenziói mintha kimaradtak volna a kapcsolathálózat és térségi szerepkör megjelenítéséből, s mintha csak az olajipar vagy a hőerőművi szolgáltatás lenne szektorális örökség, a Mezőföld társadalmának, a Duna-menti népek interaktív közösségiségének és keveredésének, a paleolitikumtól napjainkig húzódnó történeti ívnek, a battai szerbek, tótok, bolgárok lokalitástörténetének már nem lenne akkora jelentéstörténete, a halászat vagy a téglagyári közösség, az ortodox vallás vagy a dunai partszakasz revitalizálásának szereplői már nem kerülnének fókuszába. Persze, meglehet, szándéka szerint nem nagymonográfia, nem történeti antropológia vagy mikrohistoria, amit Laki Ildikó vállal, s nyilván a Duna mentének iparvárosi portré-sorozatával minden egyes kép tovább árnyalja a többit is, de az „utazó kutató” spektrumából így kimaradó helytörténeti tüneményeket, a „fenntartható városvidék” mai problematikáját már csak további kutatások (pl. Tolnai Mirjana, Marinov Iván, néprajzosok, történészek, kisebbségkutatók sora után) vehetik szemügyre.

Ezt a múltat-jövőt egyben látó, sőt harmonikus és fenntartható mivoltukban új funkciót megnevező szemléletirányt követi a Duna-stratégia elnevezéssel illetett kutatási programban Miszlivetz Ferenc és munkatársainak köre /ISES/, akik *Kreatív városok és fenntarthatóság. Javaslatok a Duna-stratégia megvalósítására Nyugat-Pannónia példáján* címmel adták közre a fenntarthatóság hármas egységét, az ökológiai fejlődés, a társadalom és a gazdaság új harmóniáját kereső programtervüket.¹⁰⁶ A fenntarthatóság mint generációs felelősség, a nemzetek és egyének közötti makropolitikai tervek sora, a befektetési tőke céljai és irányai (vagy megnyerésének vállalkozási piacon meglévő keretei) azonban nem csupán globális ökonomiai összefüggések között tehetők problematikus kérdéssé, hanem a helyi világok, az innovációs stratégiák lokális adaptációjának esélyei, kisebb vállalkozások jövőendő piaca és humán erőforrásai terén is. A kötet két nagyobb egysége a kőszegi-szombathelyi fejlesztési térség, az egész nyugat-magyarországi állagfenntarthatóság és innováció közös kérdéseit, harmonikus rendszer kialakításának új paradigmáit hangsúlyozza, nem csupán a már lezajlott játszmák „győzteseinek” és üzleti sikerprogramjainak szemlézése révén, hanem a város és vidéke mint integrált egység életképes-

105 Laki Ildikó: *Százhalombatta a fenntarthatóság jegyében*. Pallas Kiadó, (Dunamenti iparvárosok), Budapest, 2008., 99 oldal.

106 Miszlivetz Ferenc et al. /ISES/ *Kreatív városok és fenntarthatóság. Javaslatok a Duna-stratégia megvalósítására Nyugat-Pannónia példáján*. Kőszeg – Szombathely, ISES könyvek, 2012., Savaria University Press, 208 oldal.

ségét növelő fejlesztési elképzelések szorgalmazása, példászerű felmutatása, térségi tudásbázisok kreatív kiépítési eszközeivel megerősítve.

A Miszlivetz és munkatársai által összehozott impozáns kutatási projekt, nyugat-pannoniai stratégia, kreatív-központi szerepkör térségi beillesztése a meglévő örökségbe és elért eredményekbe, támaszkodva a vállalkozások/befektetők, a kormányzat/önkormányzat és az egyetemek/tudásközpontok „hármasszavára”, mintegy az észak-nyugat-magyarországi megújulás-képes térség nemzetközi kapcsolathálózatba ágyazásának, példák alapján fogant projektek telepítési kísérletének és a változni képes szellemiség, alkalmazkodni kész rugalmasság vízióira épül. Roppant előnye, hogy angol elméleti gyökerei (leginkább Charles Lardry kreatív város-teóriájára komponáltnak), kimódolt és tapasztalati tudásra épülő mintázatai szinte „csere-szabatosak”, kapcsolathálózati tőkére is hagyatkoznak, sőt ezekre inkább, mint a szombathelyi-köszegi tradicionális polgári nyugalom szigeteire.

Maga az elgondolás, a fenntarthatóság fogódzójába kapaszkodó projekt-menedzselés máris része a fejlesztési terveknek, a tervezet körbehordozása és publikálása szinte azonnali haszonnal kecsegtető befektetések egyúttal. A kreatív várost mint a „fenntartható vidék agyát” gondolja el, a városok átértékelődő szerepkörében nem csupán a hagyományok, épített örökség, látványos polgári jólét intézményeit konstruálja újra, hanem – revitalizálva a „kézzelfogható adottságokat” – a városzerep-változások negatív hatásaiból is ösztönző energiákat szabadít föl (önálló életet élő entitások, biotópok szemlélete hatja át a betondzsungelek átláthatatlanságával szemben), s a globális versenybe, kihívásokba a felértékelődő minőségeket veti be: a víz, a fürdőzés, a tiszta levegő, a gasztronómia, az élettek természetessége, a környezet egészsége kerül így újraértékelésre, megbecsülésre és infrastrukturális hálózrendszerbe is. A globális sodrásban a kultúra mint érték kezd forgalomba kerülni, a történelem mint támasz és tudásbázis, a hierarchikus merevségeket a kölcsönös meghatározottságok és kapcsolathálókat cserélik le, s a piac szereplőit befektetők natúr értékvalasztási aspirációi alapján választja meg, kéri föl, serkenti partnerségre. Anélkül, hogy a kétszáz oldalas kötetet részleteiben ismertetném, mely tervnek, illusztrált előadások sorozatának, oktatási anyagnak, falanszter nélküli vízióknak és konstruktív átértékelési készleteknek is bőven helyet ad, inkább a megújító szándék, a fenntarthatóság és az összekapcsolhatóság dimenziói közötti érde-

kesség-érdemességét látom fontosnak kiemelni. Miszlivetz – Márkus Eszterrel közös – koncepciója (a KRAFT, egy integráló szemléletű „kreatív város – fenntartható vidék” fejlesztési program) olyan puha tényezők prioritásának ad hangot a kötet első harmadában, mint a bizalom, az együttműködés, a kollektív kompetenciák, a tudástranszfer, az új tudások létrehozása és kreatív piacnyerése, a felhasználói szokások és elvárások intézményi kapcsolattrendje, felelősségvállalása, technikai és adminisztratív partnerségek hálózatba kötése, stb. Ez mint új regionális fejlesztési stratégia mindenképpen nívum Magyarországon, s kísérleti eredményei Szombathelyen és Kőszegen máris érvényesülhetnek, mérhetővé és összehasonlíthatóvá lesznek. A kötet java részében, a modellezés és elméleti alapok első blokkját követő második egységben a turizmus, az infrastrukturális potenciál, az energiák és fejlesztési esélyek terei, a kreatív iparágak és tudástárak termelési perspektívái kapnak hangsúlyt, helyszínfotókkal, tervekkel, együttműködési példatárral, igazgatási és megvalósíthatósági mutatókkal, melyeket összefoglalás-képpen a konkrét javaslatok köszegi-szombathelyi partnerségi, városeggyüttes-fejlesztési programossága keretbe. A mellékletekben az ISES Alapítvány köszegi konferenciáinak, partnerségi programjainak koncepcuális adalékait tekinthetjük meg, s magát a KRAFT-koncepciót is külön kisszótár értelmezi (53-56. old.), melyek terminológiai ötletessége valóban kreatív és innovatív, meglátásom szerint azonban a koncepcuális magasságokban nagyolja el (szcientizálja) a mindennapi életek, értékredek, önmegvalósítási kísérletek sokféleségét, mintegy a Hankiss-féle „Találjuk ki Magyarországot!” vehemenciájával, jóindulatú rátartásával és a kultúra jelenlévő rétegeiből csupán kiemelhető dimenziók átdefinálásával. E koncepcuális „elnagyolás” ugyanakkor teljességgel megfeleltetett a kreativitás város-szintre hozott időszerű perspektíváival, a világsodrásból értékmentés szándékával kiragadhatókimenthető mikrotérség favorizálásával, a kortárs fogalomkörben „örökségesítés” reményével közösen tetsző értékek konkrét felmutatásával, a köz- és magán együttműködések reménytelni állapotrajzával.

Modellált fenntarthatóság, intézményi kooperációk persze másutt is teremnek, mint erre a Letyei László – Sándor Csaba szerkesztette kötet, a *Kortárs városfejlesztési modellek I. Intézményi és gazdasági modellek, társadalmi vizsgálat* mutat rá.¹⁰⁷

107 TeTT-Consult EU, Tett könyvek. Budapest – Nagyváradi – Zseliz – Újvidék. 2010., 208 oldal.

A Magyar Urbanisztikai Társaság ajánlásával kiadott tanulmány-válogatás (vagy tapasztalat-gyűjtemény?) az elmúlt fél évtized egyik legfontosabb önkormányzati „felfedezésére”, a városfejlesztés uniós forrásokból kivitelezhető vonzaskörére és főként ennek eszközháztartására koncentrál, kiemelve az urbanisztika, a lakossági részvétel és a modellezhető gazdasági magatartások új korszakát. A Szerkesztők előszava alapján a hazai terepen már kipróbált „jó példák”, életképes tervek, praktikus megoldások alapján kínál modellezési megoldásokat a településfejlesztés intézményi bázisának, a társadalomtudomány vizsgálati módszereinek és a városgazdálkodás fenntarthatósági célrendszerét követni hivatott kísérleteknek összegző szemléléseivel, példatárával, civil szervezetek számára is iránymutató sugallatokkal. A tizenhat írás a bevezetésben fölörölt pragmatikus keretben és a modernizációs fősodorba épülő fejlesztési-innovációs stratégiák közül is hangsúlyosan kiemeli a városfejlesztő társaságok ingatlan-forgalmazási lehetőségeit, a telekértékkadó/ingatlanadó kivetésének praktikáit, az integrált városfejlesztés igény-fókuszált és kiegyensúlyozottságot szorgalmazó célrendszerét, a gazdasági klaszterek (versenyképességi pólusok) térségi megszervezésének (oktatás+kutatás+fejlesztés+tőkebevonás) perspektíváit. Különálló szemléletirány, de a kötet egészét is meghatározó fókuszpont a hatalommegosztás „nagykolációs modellje”, melyben a „mindenki dolgozhat mindenki felelősségével” a kulcsmomentum (szlovákiai példával), ide kapcsolva a belvárosi-üzletikereskedelmi hálózatosodás és tértervezés új kilátásait, az autópálya-építések logisztikai és kalkulációs hasznát, a távmunkavégzés és infotechnológia mint közmű-funkció bevezetésének célrendszerét és az „öko-város” saját energiaellátási program burgenlandi esetét is, melyekről egy-egy szerzői tanulmány, elemzés, programterv, koncepció, cselekvési modell vagy bevált gyakorlat ismertetése szól. A kiadvány akár elnagyolt bemutatása is felelőtlen lenne, hiszen szinte oldalanként terv és vita, koncepció és kritika, vízió és gyakorlat, meta-stratégia és gyakorlatlépésenkénti lépték változik egymásra rakódva, ha nem is összehangolt tervezet módjára, de a kötet címnek pontosan megfelelő: modellek, esélyek, tervezhetőség és megvalósíthatóság a lépték. A fenti város-olvasatok intézményi oldalát és kereteit tekintve is a modernitás megújuló szellemi energiáira fordított készletesei, továbbgondolási paradoxonok föloldási kísérletei, tervezési paraméterek és megvalósíthatósági mércék adják a hangot, nem pedig az emlékek-képzetek-örökségek filozofikus hangneme.

Praktikus könyv, innovációra kész szakembernek és vállalkozói merészesség mellett partnerségre hangolt kivitelezőknek érdemes kézbevennie.

S mert már címében is első kötet ez, várható a másik/többi is, s talán mégsem pusztán melléklet a tematikusan ide illő példatár ezért, mely ugyancsak a TeTT-Consult kiadásában, de immáron magyar-román határokon átnyúló együttműködés szabta keretben fogant, keresve a fenntartható modellek, a civil kezdeményezések szerepének, jelentőségének elismerését szorgalmazó kutatási program lehetőségét, a tudomány gyakorlati feladatait. A Letenyi László és Augusztinovicz Dávid Ottó Máté szerkesztette regionális fejlesztési programkötet *Közösségi és jóléti városfejlesztési modellek. Ajánlásgyűjtemény* címen „népjóléti városfejlesztési modellek” és „közösségi városfejlesztési modellek” keretben kínálja az integrációs mintákat.¹⁰⁸ A két blokk, belső tagolásban ugyan elváló, de a példatárak szempontjából egymást át-meg-átható írásai a korábbi kötethez hasonlóan pragmatikus tervezés, jó gyakorlatok, bevált mintázatok felmutatásából állnak, gyakorlatilag a fenti keretek metodikai tesztjeként is. A szerkesztők itt is a már számukra bevált formát követik, bevezetőjükben a következő írások tartalmi kivonatát, jelentőségét, kölcsönhatásait bemutatva, magát a könyvet oktatásra, modellezésre, kézikönyvként, fejlesztő szakanyagként, saját kifejezésükkel „ajánlásgyűjteményként” szánva. Maga a vegyes, elméleti és empirikus tartalom, eseteleírás, cikk, vízió, elemzés, összegzés, kivonat, áttekintés, projekt-beszámoló vegyessége nehezen „átminősíthetővé” teszi a vállalat egészét, látványos előnye ugyanakkor, hogy az életvilág harminc-negyven területén, a legjobb és legcsábítóbb elképzeléseket is empirikus valóságba vetítve vagy ott tesztelve vonultatja föl a közösségszervezés, közösségi városépítés, településmenedzselés, döntéshozatali előkészítés, gondnokság, fejlesztésorientált képzés, szociális fenntarthatóság, hajléktalangerendelés, ételmezei, kertek, bevásárló közösségi és partnerségi viszonyrendszerek, rendfenntartás, turizmus és civil közoktatás ezernyi kiterjedését. Praktikus kötet, TeTT-ek emberének való, egyúttal kultúrák és közösségek önképének, támogatásának, újraformálásának, fenntartásának is irányadó kézikönyve lehet.

108 *Közösségi és jóléti városfejlesztési modellek. Ajánlásgyűjtemény.* Szerkesztette Letenyi László – Augusztinovicz Dávid Ottó Máté. Pro Minoritate könyvek / TETT könyvek / Státus Kiadó. Budapest – Csíkszereda, 2012., 205 oldal.

Nem véletlenül, de a fenti város-keretezések mégiscsak látványos záródíszeként hagytam a frissen megjelent *Remembering the City. A Guide Through the Past of Košice* című kis kötetet.¹⁰⁹ A fölértékelő szó legjobb értelmében „nyugati” típusú, színes, zsebrevaló, alaptájékozódás mellett a város emlékeztetének leglényegesebb vonásait örökségésítő kiadvány, mely helyenként a szokatlan témakört vagy tónust is vállalva nem csupán a látható látványosságok felé kalauzol (jobbára megnyerő „idegenforgalmias” fotókkal, ifj. Szaszák György munkáival), hanem bevezet, invitál, megérint és avatottá tesz olyan tájékokon is, ahol nem csupán a város fennebb kilátópontjaira vágyakozók találnak érdemes tudnivalót, hanem a városhistoria mellett az emberek, a lakosok, csehek és zsidók és szlovákok és lengyelek és magyarok és romák történeti intimitásaira is rálátás nyílik. A város mint kultúra kerül itt lencsevégre, benne a börtönnel, kutakkal, piaccal, templomokkal, fellegvárral, királyokkal és királynőkkel, katonákkal és hadvezérekkel, színházzal, múzeumokkal, szobrokkal, emlékművek-

109 *Remembering the City. A Guide Through the Past of Košice*. Edited by Veronika Gayer, Slávka Otčenášová, Csaba Zahorán. Terra Recognita Foundation Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. Budapest – Košice, 2013., 176 oldal.

kel, éttermekkel... – de mégsem pusztán „nyomkövető” turista-kalauzt tartunk kezünkben, hanem a jelentőségek és jelentések könyvét is, az irodalom és a hit, a belvárosiság és lakótelepiség, a gyereklét és történeti tudat, az ünnepek és befogadókészségek terébe vezetve, az elveszett, a visszanyert, az átfogalmazott, a megküzdött, a letisztult, a vegyessé vált, az élhető Kassát szemünk elé táró tér-kép-olvasatot.

Az átalakuló terek, az átalakítandó városok, a modernitás huzatába került értékek fenti szemléje talán azzal összegezhető elnagyoltan: nincs egyetlen város sem, mely összehasonlítható, nincs „a” város sehol önértékében mérve, s nem is marad életképes, ahol nem az emberi formáló készség műveli-finomítja egyedivé, teszi sajátját és kedvelté, elfogadhatóvá és formálhatóvá. Ha a KéK mostani tematikus száma külföldi és hazai példák felől, megoldások és formálódások, teóriák és leképeződések felől tekint a városokra mint „élőhelyekre”, még inkább hasonló célképzetokról és ideákról vallanak e kötetekbe szorított város-imázsok. Utóvégre még az is kiderülhet, hogy egy folyóirat tematikus száma is szemléletet formál, visszahat, forrásként vagy reflexióként szolgál a további városfogalmak, megújuló vagy újraéledő települési terek, tervező vagy átélő közösségek szempontjából...

SZERZŐINK

Dr. Báll Dávid (1982, Budapest) zongoraművész, adjunktus. Háromszoros Fischer Annie Ösztöndíjas, Köztársasági Ösztöndíjas, Robicsek- és Kupsus-díjas. 2013-ban elnyerte a Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíjat, 2014-ben az Universitas Alapítvány díját. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen diplomázott, majd 2011-ben ugyanitt doktorrá avatták. Számos zongoraverseny díjazottja. Amerika, Európa, Japán számos koncerttermében játszott többek között Fischer Ivánnal, Kocsis Zoltánnal, Peskó Zoltánnal, Takács-Nagy Gáborral és Klaus Thunemannal.

Berki Márton (1985, Zalaegerszeg) tudományos segédmunkatárs, MTA TK Szociológiai Intézet, Kutatási területek: városkutatás, barnamező-rehabilitáció, szocialista és poszt szocialista urbanizáció, kritikai térelmélet.

Csizmady Adrienne (1968, Szolnok) az MTA TK SZI tudományos főmunkatársa és az ELTE TáTK egyetemi docense. Kutatási területe elsősorban a városszociológia körébe tartozó témákat ölel fel: többek között a lakótelepek térbeni-társadalmi helyzetének változása, a lakóparkok kérdésköre, a városi társadalmi egyenlőtlenségek, és a rehabilitáció körüli társadalmi konfliktusok.

Csepeli György (1946, Budapest) szociálpszichológus, szociológus, egyetemi tanár, az ELTE Társadalomtudományi Kar oktatója, bővebben: http://www.csepeli.hu/cv_eng.html

Dén-Nagy Ildikó (1981, Szolnok) közgazdász, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetének PhD-hallgatója. Fő kutatási területe az infokommunikációs technológiák használatának társadalmi vonatkozásai. Disszertációját a mobiltelefon munka-magánélet egyensúlyának kialakításában játszott szerepéről írja. A 2013–2017 között zajló *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában* elnevezésű OTKA-kutatás résztvevője.

A.Gergely András (1952, Budapest) társadalomkutató, az MTA TK PTI tudományos főmunkatársa, az ELTE TÁTK és a PTE oktatója, folyóiratunk egyik szerkesztője.

Géring Zsuzsanna (1975, Veszprém) a Budapesti Gazdasági Főiskola tudományos munkatársa és a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetének doktorjelöltje. Fő kutatási területei a vállalati társadalmi felelősségvállalás, valamint a szövegelemző módszertanok (pl. tartalomelemzés és diskurzuselemzés) használata a társadalomtudományokban. Doktori disszertációjában azt vizsgálja, hogy a hazai vállalatok külső (honlap) kommunikációjuk során milyen különböző diskurzív stratégiákkal élnek a társadalmi szerepük meghatározásakor. A 2013–2017 között zajló *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában* elnevezésű OTKA-kutatás résztvevője.

Hegedüs József (1951, Budapest) a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen szerzett diplomát közgazdaságtanból, majd a Magyar Tudományakadémián szerzett doktori fokozatot. 1989 óta a Városkutatás Kft. ügyvezető igazgatója. Fő kutatási területei a várospolitikai és lakásszociológia, emellett több évtizedes kutatói és oktatói tapasztalattal rendelkezik többek közt a közgazdaságtan, lakáspolitikai és lakásfinanszírozás, önkormányzati pénzügyek terén, és több magas szintű szakpolitikai tanácsadó testület munkájában részt vesz.

Horváth Vera (1982, Budapest) a Budapesti Corvinus Egyetemen szerzett diplomát, jelenleg a Városkutatás Kft. munkatársa, fő kutatási területe a lakáspolitikai és városszociológia. A helyi szintű tanácsadási munkák mellett részt vett nemzetközi intézmények által finanszírozott nemzetközi kutatási projektek lebonyolításában.

Kamarás István OJD (1941, Munkács) író, szociológus, egyetemi oktató, akadémiai doktor. Bővebben: <http://www.kamarasistvan.eoldal.hu/>

Király Gábor (1980, Budapest) szociológus, diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Maastrichti Egyetemen szerezte. Doktori disszertációját a társadalmi részvétel témakörében írta és védte meg 2009-ben szintén az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Az elmúlt években több nemzetközi és hazai részvételi folyamat szervezésében és moderálásában vett részt. Jelenleg a Budapesti Gazdasági Főiskola Közgazdasági Intézeti Tanszéki Osztályának főiskolai docenseként tanít társadalomtudományi tárgyakat angol és magyar nyelven, valamint a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetének oktatója. Fő kutatási területei az állampolgári részvétel, a deliberatív demokrácia, valamint a társadalmi és technológiai fejlődés kölcsönhatása. A 2013–2017 között zajló *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában* elnevezésű OTKA-kutatás résztvevője.

Konczné Theisler Katalin (1982, Budapest) tanulmányait a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Karán végezte. A diploma megszerzése után ugyanott a DLA Építőművészeti Doktori Iskolában az alacsony, nagy sűrűségű lakóépületek (sorházak, átriumházak) nemzetközi és hazai példáit kutatta. 2013 őszén kutatását Hollandiában folytatta, kísérleti lakóstruktúrákat tanulmányozott, illetve tapasztalatokat szerzett a közösségi lakásformák terén. Legutóbbi munkája a Lakóépület Tervezési Tanszéken készített „*Alacsony, sűrű beépítésű lakóházak*” című gyűjtemény az oktatásban használt segédletként hasznosul.

Nagy Beáta (1964, Balassagyarmat) a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében egyetemi docens, társigazgatója a BCE-n működő Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központnak. Fő kutatási területe a munka és a társadalmi nemek kérdése, különös tekintettel a menedzsmentre és a szervezetekre. Az utóbbi években a szervezetek nemi kultúrájával foglalkozott, amellyel kapcsolatban multinacionális vállalatok, önkormányzatok és műszaki felsőoktatási intézmények körében is kutatott. 2013–2017 között zajlik az általa vezetett, *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában* elnevezésű OTKA-kutatás.

Olt Gergely (1982, Szolnok) az MTA TK SZI tudományos segédmunkatársa és az ELTE TáTK doktorjelöltje. Kutatási területe a dszentifikáció, a kreatív termelés és az „éjszakai gazdaság” társadalmi hatásai.

Somogyi Eszter (1968, Budapest) szociológus-közgazdász diplomáját a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen szerezte. Jelenleg a Városkutatás Kft. munkatársa. Legfontosabb kutatási területei a szociális lakáspolitikák, városrehabilitáció és lakhatási szegregáció, illetve az ezekkel összefüggő szakpolitikák. Emellett jelentős tapasztalattal rendelkezik az országos és helyi szintű lakáspolitikai tanácsadásban, és nemzetközi kutatásokban.

Szirmai Viktória Prof. Emerita, Dr. DSc. Koldányi János Főiskola, tanszékvezető egyetemi tanár, MTA TK SZKI, kutatóprofesszor, kutatási területei: város-, illetve regionális szociológia, környezetszociológia, társadalmi konfliktusok, társadalmi versenyképesség, társadalmi egyenlőtlenségek, klímaváltozás, társadalmi jól-lét. Bővebben: <http://www.tk.mta.hu/kutato/szirmai-viktoria>